

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ
МИЛЛИЙ ҒОЯ ВА МАФКУРА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ МАРКАЗИ

РАҲМОН ҚЎЧҚОР

ҚАРЗ
БЕРИЛГАН
НУР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2008

Мустақил республикаимиз Раҳбарияти томонидан Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази зиммасига ғоят муҳим ва долзарб вазифалар юклатилган. Глобаллашаётган дунёда инсон онгу шуурида, руҳияти ва ахлоқий қарашларида юз бераётган зиддиятли жараёнларни, уларнинг ёшларимизга таъсирини ўрганиш, фуқароларда мафкуравий иммунитетни кучайтириш мақсадида халқимиз босиб ўтган мураккаб тарихий йўлни холис ва атрофлича тадқиқ этиш шулар жумласидандир.

Муҳтарам ўқувчи!

Кўлингиздаги китобдан ҳам филология фанлари номзоди, адабиётшунос Раҳмон Кўчқорнинг инсон маънавий дунёсига оид мақолалари, Абдулла Қаҳҳор романларининг ижодий тарихига бағишланган рисоласи ўрин олган. Муаллиф қайси мавзуда мулоҳаза юритмасин, одамзотнинг, жумладан, замондошимизнинг маънавий-руҳий қиёфасини белгилайдиган ўлмас қадриятларни ўзига мезон қилиб олади. Ана шу мезондан келиб чиқиб тарихимизни, адабиётимизни, яқин ўтмишнинг мафкуравий манзараларини атрофлича таҳлил этади, зарур хулосалар чиқаради. Унинг мулоҳаза тарзидаги аниқлик, узвийлик, илгари сураётган фикр ва хулосаларини тўлиқ далиллашга интилиш кишини бифарқ қолдирмайди. Бунга қўшимча, китобда кўпчилик ўқувчилар оmmasига яхши таниш бўлган адабий асарлар мисолида баҳс-мунозаралар кечадики, бу унинг шавқ билан ўқилишига омил бўлади, деб ўйлаймиз.

Китобга «Қарз берилган нур» дея сарлавҳа қўйилган. Муаллиф назарида, борлиқ мавжудотлар ичида инсонгагина раво кўрилган маънавият, маърифат, идрок, ижод, виждон ва иймон сингари танқис неъматларнинг барчаси — том маънодаги қарз берилган нурдир. Агар бу китоб қалбингиздаги шу нурга яна бир толагина нур қўша олса, ўзимизни мақсалга эришган, деб ҳисоблаймиз.

Тақризчи:

Шухрат Ризаев — филология фанлари
номзоди, доцент

Қ 97

Кўчқор, Раҳмон

Қарз берилган нур/ Р. Кўчқор; Республика маънавият ва маърифат кенгаши, Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази. — Тошкент: «Маънавият», 2008. — 160 б.

ББК 83.3(5Ў)

Қ 4702620204-38
M25(04)-08

ISBN 978-9943-04-091-5

© «Маънавият», 2008

КЎНГИЛ БИЛАН СЎЗЛАШИШ

Келажак тақдирига бефарқ бўлмаган ҳар қандай халқ ўзига изма-из юриб келаётган навқирон авлод тарбияси, бу авлодга мустақил давом эттириб кетиши лозим бўлган тўғри йўлни кўрсатиб улгуриш ва энг муҳими – миллат ҳозирга қадар топиб-йиғиб келган дунёвий ва руҳоний тажрибаларни бутунчасига унга ўтказиш бурчига ҳаёт-мамонт масаласи сифатида қарайди.

Тирикликнинг турли қутқулари остида айни масалалар ечимини кейинга сурган, миллатларнинг безавол мавжуд бўлиш шартларига беписанд қараган, ажлод ва авлод алмашинувидек ғоят муҳим ҳодисани фақат ўнйилликлар орасидаги фарқ деб тушунган омма ва унга раҳбарлик қилган элитанинг тарих саҳнасида беному нишон йўқ бўлиб кетиши ҳам шунчалик қонунийдир.

Қолаверса, фуқаролар паспортларида ёзилиши, муайян ҳудудий маконда жам бўлиб яшаши, давлат нишонларида расмий ном бўлиб туриши, расмий йўлида давлат тилига эга бўлиши, ҳатто Бирлашган Миллатлар Ташкилоти рўйхатларида қайд этилишидан қатъи назар, бугунги кунда номигина мавжуд барча миллатларни ҳам том маънодаги миллат деб, ўзини сақлаган халқ, деб бўлмайди.

Инсоният тарихи яна шундан далолат берадики, миллий ўзликни англаш, сақлаш ва авлодларга узатиш иши хаотик тарзда, мувофиқлаштирилмасдан, ўзича юз бериши мумкин эмас. Ёзишни ўргатиш учун боланинг қўлидан тутиш қанчалик зарур ва табиий бўлса, шу боланинг миллий руҳда суяги қотиши, дунёга муайян миллат вакили нуқтаи назари билан қарашни ўзлаштириши, ўзи мансуб халқнинг кучли ва ожиз томонларини англаб, уни ислоҳ қилиш йўллари излаш даражасига етиши учун алоҳида сиёсат, устувор эътибор, мунтазам ҳаракат ва тизимли тарбия талаб этилади.

Баъзиларга Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг «**Юксак маънавиятсиз келажак йўқ!**» деган ғояси кўриниб турган ҳақиқатдек, мулоҳазасиз ҳам тушунарли иборадек туюлади. Ҳолбуки, бу қисқа ва юза-

ки қарашда содда ибора ортида бир-икки миллат эмас, балки бутун инсониятнинг келгуси тақдири тўғрисидаги жиддий огоҳлантириш, тобора аччиқлашиб бораётган ҳақиқат турибди.

Икки ҳодисани муқояса қилайлик. Масалан, кейинги пайтда Ер юзидаги сезилар-сезилмас илиш жараёни одамзот бошига мисли кўрилмаган экологик ҳалокатни бошлаб келиши мумкинлигини тушунган ҳам, тушунмаган ҳам овозининг кучи етгунча эълон қилиб ётибди. Жаҳоннинг ҳали у, ҳали бу бурчида минглаб олиму мухлис тўпланиб, мана шу мавзунни узунасига ҳам, кўндалангига ҳам муҳокама этиб, ҳали ўзи йўқ хавфдан одамларни огоҳ этиш пайида куйиб-пишмоқда...

Албатта, афкор омманинг инсониятнинг эртанги тирикчилиги не кечади, деган ўйда кўрсатаётган бу даражадаги жонкуярлиги ҳар қанча таҳсинга лойиқ иш. (Гарчи ҳозир маълум бўлмоқдаки, айни ваҳимали хабарларнинг тезроқ ва кўпроқ тарқалишидан яхшигина даромад қилиб олишни кўзлаган ишбилармон шоввозлар ҳам дунёда оз эмас экан!)

Лекин, кишиларни ўраб турган ташқи дунёда эмас, балки одамларнинг ўзида — ичида — руҳиятида юз бераётган чиндан ҳам мисли кўрилмаган ўзгаришлар тўғрисида — одам зотининг ахлоқан тобора тубанлашиб, маънавий қиёфасини йўқотиб, инсонийликдан тониб бораётгани ҳақида на бирор-бир халқаро анжуман, на жиддийроқ кўламларда баҳс олиб бориляпти.

Агар атроф-муҳитдаги ўзгаришларни ниҳоятда сезгир электрон ускуналар орқалигина аниқлаш мумкин бўлса, инсоният маънавиятидаги ўпирилишларни минглаб телеканаллар юз минглаб маротаба ҳар куни тинимсиз кўрсатиб ётиши оддий ҳолдек, содир бўлиши табиий ҳисобланган воқеликдек қабул қилинмоқда.

Қандай қилиб бўлмасин капитал ишлаш, моддий кучқудрат соҳибига айланиш талвасасига тушган кўплаб масс-медиа тармоқлари шу тариқа одамзотни ҳалокат чоҳига тобора тезроқ олиб боришга бел боғлагандек гўё.

Агар шундай бўлмаса, инсониятга Толстойдек, Достоевскийдек, Пушкиндек, Репиндек, Айвазовскийдек даҳоларни берган мамлакат телеканалларининг бирида ҳар ҳафта намойиш этиладиган «Секс с Анфисой Чеховой» кўрсатувида бир мараз кимсанинг жинсий аъзосини бўёққа

буркаб расм чизишини тасвирий санъатдаги «янги йўналиш» сифатида ошкора тақдим этилармиди?..

Агар шундай бўлмаса, буюк гуманист Роттердам Эразм, машхур файласуф Спиноза, бетакрор рассомлар Рембрандт ва Ван Гогларга онабағирлик қилган юртда ХХI асрга келиб бир жинсли никоҳларга қонуний рухсат берилиши демократиянинг олий намунаси, дея тарғиб қилинарниди?..

Қуйида келтириладиган байтни ўқиб, яна қайта «ҳазрат Алишер Навоийнинг ижодий меросида йўқ нарсанинг ўзи йўқ экан», деган тўхтамга келасан киши. Ул зоти шариф бундан беш юз йил илгари, худди бугунни кўриб тургандек, оқ қоғоз юзига муҳрлаб кетган эканлар:

*Замона аҳлига гарчи ўюнчилигдир иш,
Енгар ҳам охир аларни замонанинг ўюни...*

Дарҳақиқат, дунё миқёсида, одамзот тақдири устида ўйин қилаётган кучларнинг ўзи билиб-билмай, ўзи истаб-истамай бу ўйинда ўзи мағлуб бўлаётгани, энг ачинарлиси – уларнинг эртанги насллари тақдири шу ўйинда бой берилаётгани бизга унутилмас сабоқ бўлиши керак...

Ўзбекнинг бағрикенглиги, бошқалар учун жонини пояндоз айлаши, ўзи емай ўзганинг оғзига тутуши тўғрисидаги мақолу маталларни кўплаб эшитганмиз. Энди шу қарашлар ёнига Франклиннинг мана бу машхур «ўғити»-ни кўйиб кўрайлик:

«Кўнгил билан сўзлашишдан олдин чўнтагинг билан маслаҳатлаш»...

Албатта, бизнинг мақсадимиз қай бир халқ ёхуд миллатнинг дунёқараши, яшаш тарзи, урфу одатларини ре-визия қилиш, уларга қандай яшамоқликдан дарс бериш эмас, асло. Бунга бизнинг ҳаққимиз ҳам йўқ. Лекин худди шундай қоида бизга нисбатан турли қарашларни тиқиштираётган кучлар томонидан ҳам тан олинмоғи керакми-йўқми?

Энг муҳими – ҳали оқ-қорани яхши фарқлолмайдиган, ҳамма нарсага қизиқиб қаровчи ва ниҳоятда тақлидга ўч ёшларимизни бизга ёт ҳаёт тарзи, урфу тутумлардан, уларнинг туб моҳияти ва олиб борадиган манзилдан огоҳ этмоқ – катта авлоднинг келажак олдидаги ғоят муҳим бурчи сифатида англаймоғи лозим.

2006 йилда Юртбошимиз ташаббуси билан яратилган «Энг катта бойлигимиз – тинчлик ва барқарорликни ас-

райлик» номли рисолада бу борада барчамизни жиддий ўйга толдирадиган қуйидаги мулоҳазалар ўрин олган:

«Ҳозирги кунда Ғарб дунёсида эркинликни ниқоб қилиб олган айрим кимсалар нафақат бизнинг миллий анъаналаримиз, балки барча халқлар учун қадрли бўлган инсонийлик ақидаларига тўғри келмайдиган турли бузғунчиликларни оммавий ахборот воситалари орқали очикдан-очик кенг тарғиб этаётганини кўриб турибмиз...

Албатта, ҳаё ва ибo, уят-андиша каби тушунчаларни ҳамма нарсадан устун қўядиган, дунёга қанчадан-қанча улуг зотлар, мутафаккир ва азиз-авлиёларни берган қадимий бир халқнинг фарзандлари сифатида бугун биз барчамиз бундай ҳолатларга қаршимиз. Кимдан сўраманг, ҳамма бундай ахлоқсизликларни қоралайди.

Лекин савол туғилади: беш-ўн йил ўтганидан кейин бизнинг ўрнимизга келадиган ёш авлод миллий ғоямизга қарши қаратилган хавф-хатарларни шундай яқдиллик билан қатъий рад этади, деб айта оламизми? Бундай дейишга бирон-бир кафолат, ҳаётий асос борми? Келгусида ўз фикрида собит турадиган бундай инсонларнинг сони камаймайдими?..»

Дарҳақиқат, булар ўта муҳим, кўзга тик қараб жавоб излашни талаб қиладиган ва шу туфайли ҳам жавоб топилиши осон бўлмаган саволлардир.

Президентимиз «**Ҳар бир авлод тарихнинг ўзига тегишли саҳифасини ўзи ёзиши керак**», дейди.

Модомики шундай экан, биз бу вазифани қанчалик уддалаяпмиз?

Тарихнинг ўзимизга тегишли саҳифасини нима билан тўлдирияпмиз, қандай тўлдирияпмиз, қанчалик тўлдирияпмиз?

Албатта, маънавий-маърифий соҳадаги, тарғибот-ташвиқот йўналишидаги барча муаммо ва камчиликлар учун бошқаларни, жумладан, диний фундаменталистлар ёхуд ғарбона ҳаёт тарзи тарғиботчиларини айблашдан осон иш йўқ. Бироқ бу иш масаланинг ҳал бўлишини мутлақо кафолатламайди.

Ҳозирга қадар маънавият ва маърифат, миллий ғоя тарғиботи соҳасида амалга оширилган салмоқли ишларни эътироф этган ҳолда, бу йўналишдаги мавжуд камчиликлар тўғрисида рўйирост фикр юритиш, уларни баргараф этиш ва иш самарадорлигини оширишнинг янги йўллари қидириш талаб этилади.

...Кейинги йилларда ёшлар ўртасидаги таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот ишларини янги технологиялар асосида олиб бориш, жумладан, турли техник воситалар ёрдамида таъсир самарадорлигини оширишга эришиш борасида кўплаб таълим-тарбиячи, ишланмалар вужудга келмоқда. Мактабдаги дарсдан тортиб маънавий тадбиргача, лабораториялардаги амалий машғулотлардан бошлаб ахборот-ресурс марказлари — кутубхоналардаги қироат жараёнигача кириб бораётган бу янгиликлар, шубҳасизки, ўзининг жиддий самарасини беражак.

Бироқ, бизнинг назаримизда, молиявий таҳлиллар, физик янгиликлар ёхуд социологик сўров натижалари тақдирларидан фарқли ўлароқ, маънавий-маърифий сабоқларда, хоҳлаймизми-йўқми, ИНСОН омили, ТАРБИЯЧИ роли, ТАРҒИБОТЧИ шахси жараён марказида турмоғи, шу мавқеда албатта қолмоғи даркор!

Масаланинг биргина шу жиҳатига тўхталадиган бўлсак, бугунги тарбиячи, қаршимиздаги тарғиботчининг ўзи ким, унинг ўзи тарбияланганми, айтилиши ва вазифани зиммасига олишга унинг маънавий-ҳуқуқий жиҳатдан ҳаққи борми, топширилган вазифани уйдуралашга қандай кафолатлари бор? деган саволларга ҳар сафар, конкрет инсон мисолида аниқ жавоб топишимиз керак бўлади.

Бизнингча, ўтказилаётган кўплаб тарғибот тадбирларининг худди тошга сув сепгандек бесамар кетаётгани, ҳатто айрим тадбирларимиздан одамлар безиб улгуришганининг асосий сабабларидан бири ҳам мана шу савол билан бировнинг қизиқиб кўрмаганидир.

Шу муносабат билан бундан ўн беш йиллар илгари — аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашда муайян қийинчиликлар юзага келган пайтлари республика телевидениесининг марказий каналида чиқиш қилган бир ғалати машҳур амалдорнинг гаплари беихтиёр ёдга тушади. Мамлакат аҳолисининг ҳаммаси бўлмаса ҳам ярми, бу шахс шўро даврида фуқароларнинг кўзини ёғигача шилиш билан шуғулланганини, мил-мил бойликни тўплаб олиб худди қўй оғзидан чўп олмаган муштипардек кўзларини йилтиллашиб юришини яхши билар эди. Тарғиботчилик даъвоси билан ўша кун миллионлар қаршисига чиққан мана шу одам камерага тик қараб, кўлларини томошабинларга ниқтаб: «Ахир бир одамга нима керак? Ярим коса овқату бир бурда нон билан кишининг қорни тўяди-

ку? Нима учун дўкондан бир кило ўрнига уч кило ун, гуруч олишга ҳаракат қиласизлар? Ахир дунёда сабр, инсоф, виждон деган нарсалар бор, биродарлар!» қабилидаги гапларни айтган эди.

Ёшлар онги ва қалбини ёт, бузғунчи ва зарарли ғоялардан асраш, деганда нуқул бизга қандайдир четдан келадиган мафкуравий тазйиқларнигина тасаввур қилмай, балки ҳар бир миллатга хос бўладиган, демакки, бизга ҳам хос, юқорида биргина мисоли ёдга олинган айрим ожиз жиҳатларимизни, ислоҳ этилиши шарт бўлган қараш, кўникма ва қусурларимизни англаш, улардан иложи борича тезроқ қутулиш йўллариини излашни ҳам тушунишимиз керак.

Фақат шундагина ёш қалбларда инсонпарварлик, демократия, эркинлик ниҳолларини ўстиришдек эзгу ният йўлида бир қадам ташлаган бўламиз.

2007 йил

МИЛЛАТНИ ТАНИШ

...1998 йилнинг куз кунлари эди. Ёзувчилар уюшмасида ўтказилган йиғилишда кекса адабиётшуносларимиздан бири шўро даври адабий муҳити тўғрисидаги хотираларидан сўзлаб қолди: «Абдулла Қодирийни оқлаб олиш осон кечмаганди. Хрушчёв даврида у фуқаро сифатида оқлангани билан, асарларини чоп этишга биров шошилмас, ёзувчи китобларини ўқигани, сақлагани учун одамлар бошига солинган азоблар ҳали кўпчиликнинг ёдидан чиқмаганди. Бир йили Масковга, қандайдир адабий йиғинга чақиртирилдик. Танаффус пайтидаги суҳбатлар орасида гап айланиб, Қодирий масаласига қадалди. Шунда машҳур қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezов: «Сизлар Отабекнинг руслар ҳақидаги гапини маҳкам ушланглар, уни далил қилиб, Қодирийни қайтариб олсанглар бўлади» деган гапни айтиб қолди. Шу гап таъсир қилдими ё вазиятнинг ўзи етилган эканми, ҳарқалай, биз «Ўткан кунлар» романининг бош қаҳрамони Отабекнинг Зиё шоҳичиникида бўлган ўтиришдаги гапларини қаттиқ ушлаб, Қодирийнинг, муайян адашишларга қарамай, ниҳоят, шўро позициясига ўтганини исботлашга тушдик...»

Дарҳақиқат, ўзбек адабиётшунослигининг ўша пайтдаги аҳволини тушунса бўларди. Миллатпарвар ижодкор, жадид маърифатчилигининг илғор вакили, ўзбек драматургиясининг энг йирик намояндаси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийдан «ўзбек совет адабиётининг асосчиси» исмли қўғирчоқ яшашга мажбур бўлган адабиётшунослик, Қодирийни ҳам, нима қилиб бўлмасин, «совет ёзувчиси»га айлантириши лозим эди. Айниқса, адибнинг шоҳ асари — «Ўткан кунлар» романини халқ жуда соғинган, асарни, унча-мунча қалтис жойларидан воз кечиб бўлса-да, қайта чоп этиш эҳтиёжи пайдо бўлганди.

Ҳаммаси шундоқ қилинди ҳам.

Абдулла Қодирийнинг вазият тақозосига кўра мажбурий ҳолда айтган «шўровий» гапларига урғу берилиб, у

гоҳ «жанговар атейист», гоҳ «бой ва руҳонийларга қақшатқич зарба берган» мафкурачи, гоҳ «ўзбек халқи фақат пролетариат диктатураси туфайлигина озодликка эришиши мумкинлигини зўр бериб тарғиб қилган» ёзувчи дея таништирилди. «Ўткан кунлар» романининг юқорида айтилган эпизоди эса, Қодирийнинг гўё Россияга ўзгача ҳавас ва ихлос билан қараганининг исботи сифатида кўрсатилди. Унга илова қилиниб шўро «доҳийлари»дан бири Ф.Энгельснинг «Дарҳақиқат, Россия Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнаган» деган гаплари келтирилди.

(Ҳолбуки, бу «доҳий» ҳам, қора каллалар трафаретида қаторлашиб турадиган шериклари сингари, умрида Шарқни кўрмаганди.)

Хўш, Қодирийнинг (тўғрироғи – адабиётшуносларимизнинг) жонига ора кирган Отабек шу суҳбатда аслида нима деганди? Нега шундай деганди? Шундай деганида нимани назарда тутганди?

Келинг, аввал Шамай – Семипалатга бориб келган Отабекнинг ўзига қулоқ солайлик:

« – Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукуматдорлигимизни кўриб, бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим, лекин Шамай маним бу фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Ман ўриснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчиқ бўлганлигини икром этишка мажбур бўлдим...

Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кетаберса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўппатўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўриснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиғ ёзиб ўриснинг идора тартибини дастурил-амал этишка буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрисники билан бир қаторда кўрсам... Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш...»

Дарвоқе, қахрамони тилидан айтилган бу гаплар билан Қодирий нимани назарда тутганди? Наҳотки, у ўз миллатини барча соҳада шамайликлардан ўрناق олишга чақирган, у ердагиларнинг эътиқодию ҳаёт тарзига маҳлиёлик кўрсатган бўлса? Агар шундай деб ўйласак, Отабек асар сўнгида нима учун миллат ва юрт ҳимоясига отландию шу йўлда «қахрамонона урушиб шаҳид бўлди»?

Нима, Қодирийнинг фикри, мақсад ва этиқолида мантиқий оқшаш бормиди?

Бу саволларга жавоб топиш учун биз бошқа бир тарихий далилга этиборингизни тортамыз.

Маълумингизки, чор ҳукумати Туркистон ўлкасини нафақат сиёсий-иқтисодий, балки маънавий жиҳатдан ҳам тўла қарам ҳолга келтириш мақсадида жуда кўлами кенг ишларни режалаштирган, уларни босқичма-босқич амалга оширишга киришган ҳам эди. Шулардан бири — ўлка аҳолисига, айниқса, ёшларига рус тилини ўргатиш, бу орқали миллатлар табиати, руҳиятида парокандаликни ҳосил қилиш тадбири бўлди. Жумладан, «Туркестанские ведомости» газетасининг 1905 йил 18 февраль ва 2 март кунги сонларида Н. Ликошиннинг «Премии за знание языков» номли мақоласи чоп қилинган. Унда сарт (чор маъмурияти ўзбек миллатини шу ном билан атади!) болалари рус тилини ўрганиш курсларида сурункали ўқитилмасин, натижа қониқарли эмаслиги айтилиб, бу нарса сарт болаларининг билим ва таълим-тарбияни қабул қилиш лаёқати гўё ўта паст эканини исботлаши даъво қилинади. Улардан фарқли ўлароқ, Чимкентда яшовчи қирғизлар (қозоқларни улар шундай номлашиб, қирғизларни «қора қирғиз» дейишган!) рус болалари билан доимий бирга яшаганидан рус тили ва урф-одатларини тезда ўзлаштириб олаётганини таъкидлаб, муаллиф, сарт болаларини ҳам рус тенгдошларига қўшиб ўқитилиши яхши самара бериши мумкинлигини ёзади. Миссионер Ликошиннинг гап оҳангида ўзбек миллатини очиқдан-очиқ камситиш кучайиб кетганини сезган газета муҳарририяти шу жойга етганида мақола остида ўз изоҳини беришга мажбур бўлади. Ҳар қалай, муҳарририятда ҳаётга тийрак қаровчи, воқелик мантиғини чуқурроқ жойдан излаш ва уни тан олишга мойил мутахассислар топилган бўлса керакки, уларнинг Ликошин билан ўтказган баҳси этиборга лойиқдир. Биз таржима муносабати билан турли талқинлар вужудга келишининг олдини олиш мақсадида газетадагиларнинг қуйидаги мулоҳазаларини айнан (имлосининг ҳам аслини сақлаган ҳолда) келтиришни маъқул топдик:

«Хотя и сетуеть на насъ уважаемый автор, но общий вывод из столь разнородных посылок нам представляется не столь простым и легкым. Материал с которым приходилось иметь дело в русской школе в приведенных автором случа-

ях, далеко не однороден. Киргизы (*қозоқлар — Р. Қ.*) и сарты (*ўзбеклар — Р. Қ.*) принадлежат к совершенно различным типам человеческого общежития. В то время как киргизы, вынуждаемые неумолимою необходимостью к переходу в оседлое состояние, должны в силу этого искать новых форм жизни, сарты с полным основанием могут не только довольствоваться, но и гордиться своей законченной культурой, в совершенстве приспособившейся к условиям туркестанской природы. Охотно заимствуя от нас практичные мелочи внешней обстановки, сарты вовсе не завидуют нашему идейному богатству и не выказывают ни малейшей склонности подражать нам в формах экономического быта. И нельзя не признать, что они отчасти правы. Их культура древнее и по местным условиям целообразнее нашей. Она достаточно при том самобытна и отвечает всем изгибам народной души.

Что ожидает эту культуру в будущем, сказать трудно. Разумеется, европейские идеи рано или поздно пробьют в ее твердые многочисленные бреши, но это произойдет не без борьбы. В которой видная роль будет принадлежать сильной и многочисленной сартовской интеллигенции, — т.е. знатокам шариата и мистикам, — этим носителям и старожам национальных идеалов. Заметим, что у киргиз такая интеллигенция еще не сложилась, и киргизская нация в ее целом находится в настоящее время под несомненным влиянием сартовской идейной культуры» (*газета «Туркестанские ведомости», за 1905 г. №28. стр.139.*)

Энди яна бошқа бир эътирофни — таниқли адиб Чингиз Айтматовнинг ўзбек халқини ўғридан олиб ўғрига солаётган кимсалар қилмишига жавобан, шўровийларнинг бош наشري — «Правда» газетасида эълон қилган «Ҳаёт дарахти» («Древо жизни») номли мақоласида айтган машхур фикрини ёдга олинг. Дунёга таниқли ёзувчи рус маданиятининг шаклланишига кўҳна Византия цивилизацияси қанчалар кучли таъсир кўрсатган бўлса, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг маданий жиҳатдан оёққа туришида ўзбек халқи маданияти шунчалар катта роль ўйнаганини мардонавор эътироф этганди...

Хўш, Юсуфбек ҳожидек миллат отасининг фарзанди, жуда ёшлигидан юртпарварлик руҳида тарбия кўрган Отабек бу ҳолдан беҳабар эдими? Ёки, XX аср бошида, истибдод бўйинтуруғидан қутулиш имконияти туғилган паллада, ўзаро «сен — жадид» ва «сен — қадим» дея, «сен —

босмачи» ва «сен — қизил» дея бир-бирининг гўштини ея бошлаган, бу билан «келгуси насллар бўйнига» энди шўро бўйинтуруғи илинишига йўл очаётган, «ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқун қилиб топширғучи» замондошларини айна тимсоллар ибрати орқали гафлат уйқусидан уйғотишни истаган Абдулла Қодирий бу ҳақиқатни билмас эдими?

Билар эди! Билганда ҳам жуда чуқур билар эди!

Унда яна ўша савол: Отабекнинг бояғи гапларини қандай тушунмоқ керак?

Оддийгина тушунмоқ керак.

Яъни, Отабек Шамайга не мақсадда борганидан келиб чиқмоқ, унинг сўзларига синчиклаб, холис назар ташламоқ лозим, холос.

Маълумки, Отабек йирик савдогар эди. У нафақат Туркистон ўлкасининг турли бурчакларига, балки Русия ҳудудига ҳам катта миқдорда мол олиб бориб, улгуржи савдо муносабатларига киришар эди. Тасаввур қилиш қийин эмаски, Отабек Шамайда турли савдо контораларига иш билан кирар, келтирган молларини сотиш, айирбошлаш, сақлаш, гаровга қўйиш сингари савдо-соғиқ операцияларида иштирок этарди. Шериклар ўртасидаги олди-бердида Туркистондаги сингари оғзаки келишувлару ноаниқ ваъдалар эмас, балки бажарилиши мажбурий бўлган шартномалар тузилардики, бу нарса савдо ишларининг ортиқча югур-етимсиз, тез ва ўз вақтида битишини таъминларди. Шу туфайли ҳам Отабек «ўриснинг бу идора ишларини кўриб ўз идорамизнинг худди бир ўйинчиқ бўлганлигини иқрор этишга мажбур» бўлади. Агар Отабек Русияни босиб ўтиб, ўша пайтдаги Оврупо давлатларини ҳам кўрганида эди, уларникига нисбатан энди «ўриснинг идора ишлари бир ўйинчиқ» ҳолда эканини иқрор этиши ҳам табиий бўларди...

Демоқчимизки, Отабекни ҳаваслантирган чор Русиясининг «ҳукуматдорлиғи» — давлат идора ишларидаги ижобий маънодаги бюрократик тизимидан бошқа нарса эмасди. Ватанида бу борада ҳукм сураётган тартибсизликлардан озурда бўлган Отабек, ўз юртида ҳам «ўриснинг идора тартиби дастуриламал» — иш юритиш соҳасида қоида бўлишини истади («Туркестанские ведомости» газетаси ходимлари тили билан айтганда, «охотно заимствуя от нас практичныя мелочи внешней обстановки»!).

Бу истакнинг руҳий-маънавий, маданий-мафкуравий кадриятларга мутлақо дахли йўқлигини шундан ҳам билсак бўладики, Отабекнинг бу орзуларини хон томонидан «барча элга ёрлиқ ёзиб буюриш билан бир ой ичида» амалга ошириш мумкин. Агар гап халқнинг маънавий кадриятлари, турмуш тарзи, маданий кўникмалари, менталитети устида борганида, ислоҳот усули ҳам, уни амалга ошириш муддатлари ҳам бошқача бўлишига, бошқа бировни билмадиг-у, лекин Отабекнинг ақли ортиғи билан етар эди.

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирий ўз миллатини жуда яхши танирди. Бундан ташқари у «Темур Кўрагон каби дохийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Ибн Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағучи»ларни ҳам танир, «боболарнинг муқаддас гавдаси» дафн қилинган покиза она юртини «тўнғузхона» қилишга ҳозирланган барча кучларга қарши нафрати зўр эди. Шу туфайли ҳам, Шамайда кўрганларига ҳар қанча ҳавас қилмасин, Отабек «Олмота устидаги ўрус билан тўқунишма»да мардонавор биринчи сафни олади ва қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлади.

Ўйлашимизча, Абдулла Қодирий яна бошқа нарсаларни ҳам билган.

Жумладан, 1853 йилда Туркистон истилосининг дастлабки нишони — Кўқон хонлигининг шимоли-ғарбий кўрғони Оқмасжид шаҳрига Оренбург генерал-губернатори В. Перовский бошчилигидаги босқинчи кўшин ҳужум қилади. (Ундан ярим йилгина аввал — 1852 йилнинг октябрида эса бу ваҳший ёв мақсадларидан беҳабар хонлик ҳудудида Юсуфбек ҳожини қон қақшатган биродаркушлик уруши — «қипчоқ қирғини» бошланганди.) Кўқондан ёрдам келишидан умидини узган Оқмасжид ҳимоячилари охириги томчи қони қолгунча душманга қарши урушади. Энг оғир паллада шаҳар ҳимоясига раҳбарлик қилишни Тошкентдан борган Отабек исмли жўмард одам ўз қўлига олади ва тенгсиз олишувда қаҳрамонларча ҳалок бўлади...

Энди ўйлаб кўрайлик. Роман қаҳрамонига айнан Отабек исмининг танланиши тасодифиймикан? Агар шундай десак, бошқа бир мутаносибликни қандай изоҳлаймиз?

Ёдингизда бўлса, Отабекнинг суюкли ёри Кумушбibi 1269 йил ҳижрийда кундоши томонидан заҳарлаб ўлдирилади. Агар бу санани милодийга ўгирсак, бу фожиа ҳам

айнан Оқмасжид қалъаси ёв қўлига ўтган 1853 йилда со-
дир бўлганини англаймиз.

Демак, адиб талқинича, Отабек қалбида жисму жони-
ни фидо қилишга арзигулик икки буюк муҳаббат яшарди.
Унинг бири — Кумушбиби севгиси эди. Йигитнинг боши-
га бу муҳаббат не кўйларни солмайди. У номардларча ча-
қув ортидан дор остига ҳам бориб келади, бир эмас, уч
нафар каллакесарга қарши мардларча олишувга ҳам чиқади.
Афсуски, унинг пешонасига биринчи муҳаббати — Кумуши
сигмайди. Кейин эса Отабек иккинчи буюк муҳаббати —
Ватани ва миллати йўлида азиз жонини қурбон қилади...

Ҳа, Абдулла Қодирий миллатни танирди, халқ ўтми-
ши билан боғлиқ жуда кўп нарсани биларди. Энг муҳими,
у ўзи билган ва эътиқод қўйган ғояларига, аввало, ўзи
амал қилар, қолганларни ҳам ўтган кунлардан сабоқ чи-
қариб, мамлакат ҳаётини тузатишга чорлаганди. Зеро, халқ-
нинг шавкатли тарихини билиш, у билан ғурурланиш,
тарғибу ташвиқ қилиш юрт фидойисининг бир қаноти
бўлса, унга ўзи ҳам муносиб фарзанд бўлиш, миллат ғуру-
рига ғурур қўшадиган ишларни бугун ҳам амалга ошириш
ва юрт довруғини қайтадан оламга ёйиш унинг иккинчи
қанотидир.

Умид қиламизки, замондошимиз қалбида ҳам Қоди-
рийнинг, Юсуфбек ҳожининг, Отабекнинг эътиқоди ва
ибрати безавол яшайди.

2003 йил

ОЙБЕКНИНГ «ГУЛНОР ОПА»СИ

Бу кўҳна оламда умр бировга вафо, бошқа бировга бева-
фолик қилади. Оқсоқол адибларимиздан Комил Яшин 86 га,
Иzzат Султон 85 га, Мусонинг сабоқдош дўсти Ҳомил Ёқубов
эса муборак 88 ёшга кирдилар. Ойбек ... агар тирик бўлга-
нида 90 га кирар эди. Лекин умрнинг бевафолигига жавобан
Ойбек умрга вафо кўрсатди. Унинг бутун синовлари, жабру
ситами, нозу ишвасига сабот-ла чидади, бир лаҳза бўлсин,
унга хиёнат қилмади. Аксинча, ҳаётга, тирикликка бўлган
муҳаббату садоқати, муносабатини роппа-роса йигирма
жилд асарлари билан изҳор этди.

Ижодий ва инсоний матонат борасида гап кетганда,
нуқул Н.Островский, унинг бир яримта романи ёдга олина-
ди. Ойбек-чи?! У 1951 йилдан то умрининг охиригача — ўн
етти йил давомида жисмоний хаста (фалаж) ҳолда ижод
қилди. Агар Островскийнинг ҳеч қурса тили ишлаган, у ай-
тиб туриб ёздирши имкониятига эга бўлган бўлса, Ойбек
тилиңи-да «қушларга қайтиб берган» (Х.Даврон) эди. Мана
шу, айниқса ижодкор учун оғир шароитда Ойбек қарийб ўн
жилд ҳажмда бадиий гўзал асарлар яратди.

Бугун биз ёзувчи асарларидан бирини таҳлил этар экан-
миз, қатрадаги қуёш аксининг — жажжи ҳикоядаги Ойбек
бадиий талъатининг гувоҳи бўламиз, деган умиддамиз.

...Умр Ойбекка вафо қилмади. Бироқ Ойбекнинг умрга
кўрсатган вафоси ҳам умрнинг, ҳам Ойбекнинг абадийлиги-
ни исботлади.

* * *

Санъаткорнинг ҳаётий фаолияти ва ижодига баҳо бе-
рилаётганда фақат сиёсат ва муҳитни мезону далил қилиб
олиш, албатта, бориб турган бир ёқламалиқдир. Агар бу
қараш одатий тусга кирса, қадр тарозисидаги ягона тош
сифатида қабул қилинса, ҳар қандай тубанликка, шахсий
қусур ва иймон сустлигига баҳонаи сабаб топиш мумкин
бўлиб қолади, инсоний масъулият унутилади. Инсонни
тушуниш ҳақидаги маъқул қараш билан юқоридагидай

ноинсоний ҳаракатларни ёппа оқлаш истаги орасига тенглик белгисини асло қўйиб бўлмайди. Лекин Чўлпондай кучли шахсларнинг ҳам «қаламини синдирган», ўзини «бир хас каби» ўзанида оқишга мажбур этган, эркин инсон ва ижод табиатига ёт бўлган муҳитнинг кучу қудратини назарга илмаслик, вазият ҳақиқатини ҳис этмаслик ҳам бошқа бир бир ёқламалик бўларди.

Кейинги йилларда адабий меросга нисбатан ўта нигилистик шундай ёндашувлар ҳам пайдо бўлдики, уларнинг муаллифлари назарида шўро даври ўзбек адабиётида бирор дуруст асар яратилмади, аксарият шоир ва ёзувчилар фақат маддоҳлик билан банд бўлдилар, эстетик тараққиёт мутлақо тўхтаб қолди ва ҳ.к. Уларнинг олдида, дейлик, Ҳамза исми тилга олинса, ўша заҳоти мийиғида истехзоли кулги пайдо бўлади. Билингики, бу унинг ижодкор шахси ва асарларига берган ўзига хос «янгича баҳоси». Лекин озгина суҳбатнинг ўзиёқ ошкор этадики, бу замонамиз Базарови ўша Ҳамзанинг «Яша, шўро!», «Ҳой-ҳой отамиз» сингари уч-тўрт шеърию «Бой ила хизматчи» драмасидан бошқа нарсасини билмайди, уларни ҳам мактаб хрестоматияси қандай тақдим этган бўлса, шундай ўқиган. Ҳолбуки, менинг назаримда, драма табиати ва саҳнани ҳис қилиш, драматик коллизияни уюштира билиш, характер фожиаси ва кулгусини дунёга келтириш, диалог ва монологнинг бу қадар жонли ва миллий шаклини яратта олиш бўйича ҳали ҳозиргача Ҳамза даражасига кўтарилган драматурглар бизда унчалик кўп эмас.

Демоқчиманки, ўтган ижодкорлар қисмату мероси биз учун энди тарих. Уни фақат фош этишу қоралаш билан янги ниятларга эришиб бўлмайди. Ҳамза, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Миртемир сингари, шубҳасиз, туғма истеедод эгаси бўлган санъаткорларнинг ҳажман катта меросини синчиклаб, холис ва ихлос-ла қайта ўқиш вақти келди. Шунда аввал назардан қочирилган ёхуд илгари фақат бир қиррасигина кўзга кўринган беқиёс бадиий дурдоналар устидан чиқиб қолиш ҳеч гап эмас. Бугунги адабиётшуносликнинг муҳим юмушларидан бири эса мана шу гавҳарларни мисқоллаб териш, уларни давр чанг-тўзони остида абадий қолиб, унутулиб кетмаслиги устида қайғуриш, келаси авлод ўқувчи ва ижодкор ёшларига эстетик сабоқ сифатида кўрсатишдир.

Айни мақсад йўлида биз бугун Ойбекка, унинг жажжи ҳикояларидан бирига мурожаат этмоқчимиз.

Эътибор берсак, Чўлпон, А. Қаҳҳор, Ғ. Ғулом ҳикоячилиги ҳақида кўп гапирилади-ю, «Ойбек — ҳикоянавис» деган ибора деярли ишлатилмайди. Бошқача қилиб айтганда, унинг ҳикоялари изчил таҳлилдан четда қолган. Аслида эса, Ойбекнинг ўнлаб ўқишли ҳикоялари, адибнинг ижодий эволюциясида муҳим босқич бўлган кичик асарлари бор. Улар юзасидан бафуржа мулоҳаза юритиш, бир томондан ёзувчининг романлари илдизига кўз ташлаш имкониятини берса, иккинчи томондан Ойбек ҳикоячилик дунёсини, унда яшаётган оригинал тимсоллар қалбини кашф этиш завқини ҳадя этади.

Келинг, дастлабига шундай ҳикоялардан бирини бир-галашиб ўқийлик.

* * *

ГУЛНОР ОПА

Кўчаларни чангитиб тўп ўйнардик. Мен янги сотиб олган қора тўпимни ташлаганда, Вали усталик билан бир урган эди, тўп ғиз этиб юқориланди-да, қайтиб кўчага тушмади. Тўп ўйновчилар турган жойларида қотиб қолишди.

— Аҳ, қандай яхши тўп эди, Шокир аканинг боғчасига тушди-я. Эсизгина...

Фаттоҳ катталардек қўлини орқасига ташлаб:

— Тағин тушиб ўтирма, биласан-ку, Шокир аканинг феълени, худди оёғингни синдиради, — деб насиҳат қилгандай бўлди.

Болалар бирин-сирин тарқалиб кетишган эди. Мен ёлғиз қолгандим, ўйнаб тўймаган тўпимнинг алами ичимда ҳар минут сайин зўрайиб борарди. Фақат Шокир аканинг боғчасига кириш жуда қўрқинчли эди. Бир ярим танобча жойни эгаллаган боғча баланд деворлар ила ўралган, ичида ўрик, шафтоли, гилос, кўксултон, бодом ва шунга ўхшашлар. Бу мевалардан бирон донасини чет киши кўрмас ва кимга сотиладирганлигини-да ҳеч ким билмасди. Ҳатто анжир билан анор гулини тўкиб, кўзга илинадирган бўлганда, Шокир ака санаб қўяди, деб гаплашарди маҳалладагилар. Менинг қора тўпим, шубҳасиз, мана шу боғчада. Фақат қандай қилиб олиш мумкин? Шундай кишининг боғчасига тўп қидириб тушиш ҳазил гап эмасди. Мен кўп ўйладим, ахир тушишга

қарор қилиб, қулай бир жой ахтаришга бошладим. Жинкўчадан боғчага кириб кетадирган ариқнинг омбори бир оз катта бўлиб қолган экан. Иштонимни тиззамга қадар кўтариб, омборга бош тикдим, ўтиш қийин бўлди, деворни қўлим ила увалаб тешикни катта қилдим-да, секингина ўтдим. Ўт орасига биқиниб ҳар ёққа қараб ётдим, боғча жим-жит...

Ранг-баранг гулларнинг устида жимжима қафасдаги саъва донларни чўқир ва боғчани пойлаган каби ҳарёққа тез-тез қараб кўярди.

Бутун диққатимни кўзимга тўплаб қидиришга тутиндим, тўпимни омбордан 20–30 қадам нарида – ўт орасидан топдим, кўнглим тинчиди. Қайтишга ҳозирланиб, атрофга бир қараган эдим, деворга чирмашиб ўсган токнинг тагида Шокир аканинг қизи Гулнор она ила Турди сартарошнинг ўғли – Асадга кўзим тушди. Дарров ўт орасига чўзилдим. «Шокир ака йўқ экан, булар бу ерда», – дедим-да, ётавердим.

Гулнор опанинг устида бир оз тўзишга бошлаган атлас кўйлак, сарпинка рўмоли елкасида. Тўла оппоқ билаги Асаднинг бўйнига ўралган, дам Асаднинг чиройли юзига қарайди, дам бошини йигитнинг кенг, кучли кўкрагига қўяди. Асад бир қўли ила Гулнор опанинг белига тушган қора сочларини силар, юзларидан узилмаган гулни ҳидлаган каби секин-секин ўпар ва нималарнидир сўзларди.

Менга англашилмаган бир сирнинг оғирлиги кўкрагимни сиқар, яшил ўтлар орасига кўмилган бошимда шу вақтгача яшириниб ётган фикрлар учқунланар эди.

Кўчадан ўтган ҳар бир қизнинг паранжисидан тортиш, ҳатто, ҳассага суянган кампирларнинг бандагини бошига илишдан завқ олувчи тўполончи кўнглим бундай фурсатдан фойдаланмайин жимгина чиқиб кетишга маслаҳат қилмасди. Уларни бир чўчитиш лозим-да.

Битта-битта эмаклаб омборга яқинлашдим-да, «Гулнор опани билиб олдим!» дея қичқаришим ила Асад бир нимадан қаттиқ ҳуркиб, арқонни узган от каби ўзини бир ёққа отди, қўли қалтирар, куч йўқ. Баланд деворга сакрайди, йиқилиб тушади, яна туриб бутун куч ила иргийди, яна йиқилади.

Гулнор бир зумда боғчанинг иккинчи ёғига ўтган бўлса-да, қўрққанидан боғча эшигининг занжирини туширолмасдан типирчиларди.

Бу ишим мени шу қадар севинтирдиким, омбордан қандай чиқиб кетганимни сезмай қолдим.

Кечқурун сутга чиққанимда Хайри хола сигир соғишга ҳозирланиб турган экан. Қўлимдан бир мирили чақани олди-да:

— Бадалжон, холаси ўргилсин, Гулнор билан кириб майдондан ўтин олиб чиққин, кейин бир коса лиммо-лим қилиб сут бераман, — деди.

— Гулнор, Гулнор, Бадал билан бирга кириб қуруқ-қуруғини олиб чиқа қол, — дея молхонадан туриб қизига буюрди.

Гулнор опа уйдан чиқди. «Опоси, кела қол», дея мени бошлаб кетди. Менга тикилиб қаролмасди, майдонга кирганда атлас кўйлагининг икки енгини шимарди, кумуш биллагузукларини ҳам юқорироқ суриб қўйди-да, тийрак бир товуш ила:

— Бадал, опоси, тагин ҳалигини бировга айта кўрма, — деди.

— Нимани, Гулнор опа? — сўрадим.

— Ҳалиги... Мен товушингдан билдим. Нимага боққа тушган эдинг?

— Тўпимга... — Мен, кўйлагимнинг енгини тишлаб ҳеч нарса билмаган кишидек турар эдим.

— Шундоқ қўрқиб кетдим-ки... Кўл-оёғим бўшашиб йиқилаёздим, — деди Гулнор опа.

Ўйрик қора кўзларидан марварид томчилар унинг чиройлик юзига юмалаб туша бошламиш, узун киприклари намланмишди.

— Яхшики, уйдагилар эшитмаган, Хайри холанг мени худди ўлдирарди-я...

Қуёшининг сўнги нурлари баланд дарахтларнинг учларида порларди. Боғчада қушлар шохдан-шохга ўтиб, кечани ўтказиш учун ўнгай жой қидирарди. Қаршимда йиғлаб ва ялиниб турган Гулнор опа қалбимга ҳам ғурур, ҳам алам соларди, Гулнор опани қандай қилиб ишонтиришни билмас эдим.

— Йўқ, энди ҳеч «Билиб олдим» демайман, ҳеч кимга айтмайман, ҳеч кимга, йиғламанг, Гулнор опа, йиғламанг, — дедим. Товушимда ялиниш, ўтиниш бор эди.

Гулнор опа бирдан севиниб кетди, узун нозик бармоқлари ила юзларимни силади. «Опоси-я, яхши укам ўзи», — дея эркалади. Нимчасининг чўнтагидан икки чақим усти бир оз кирланган қанд олиб берди-да, ариқ бўйига келиб юзларини ювди.

Майдондан ўтинларни ташиб бўлгач, Хайри холадан «лиммо-лим» сутни олиб кўчага чиқдим. «Нега мунча ялинади,

нега Хайри хола ўлдиради?» — дея ўйлаб кетарканман, оқшом менга Гулнор опанинг бахти, эрки каби бўш ва сирли кўринганди...

* * *

Энг катта дарёлар ҳам даставвал тоғлардан пилдираб тушувчи арғамчидек ингичка жилғалардан бошланади. Дарёнинг Сиз кўрган қудратли оқимида ҳув узоқда қолиб кетган ҳар бир жилғанинг ўзига яраша улуши бўлади. Агар ўша нимжон жилғалар бўлмасайди, бу улкан дарё ҳам ҳеч қачон пайдо бўлмас эди.

Ойбек «Қутлуғ қон», «Навоий», «Болалик» сингари катта асарларидан аввал бир қанча ҳикоялар ёзиш билан ўз кучини синаб олган. Улар сирасига «Фонарчи ота», «Мусича», «Синган умид», «Тиллатопар» каби кичик ҳикоялар киради. Шуниси муҳимки, бу асарларнинг аксарият персонажлари кейин ҳам ёзувчи ўй ва фикрида яшашни давом эттирди, ижодий ўсиб борди. Маълум вақт ўтгач, ўзига хос характерлар сифатида романларда яна қайта майдонга чиқишди. Шундай ҳикоялардан бири 1930 йил 5 октябрь кuni қоғозга тушган «Гулнор опа»дир.

Унда гўё адабий асар учун арзимасдек туюладиган кичик бир воқеа Бадалжон исмли бола тилидан ҳикоя этилади. Бунга ўхшаш ҳодиса, масалан, Сизнинг ҳаётингизда ҳам учраган бўлиши мумкин. Балки Сиз ҳам Бадалжондек ҳолга тушгандирсиз, қўшнининг бўй етган қизини чўчи-тиб, «сири»ни билиб олгандирсиз. Лекин Сиз бу ҳодисани Бадалжондек КЎРГАНмидингиз, ҲИС ҚИЛИШга уринганмидингиз, у каби ЎЙЛАБ кетганмидингиз, шундай тафсилотлари билан эсингизда қолганмиди бу воқеа? Айни шу нуқтада оддий одам — Сиз билан ёзувчи яратган қаҳрамон — Бадалжон орасидаги нозик, бироқ жуда муҳим фарқ юзага келади. Адибнинг ижодий хаёлида қайта туғилган бола шундай нарсаларни кўради ва шундай нарсаларга эътибор берадики, бу нигоҳ ҳикоянинг бош қаҳрамони Гулнорнинг бутун дунёсида рўй бераётган жараёнларни жонли қайта яратади.

Кўряпсизки, ҳикоя ёш бола бўлиб, унинг тилидан айтиляпти. Демак, чуқур мулоҳазалар, кузатиш ва хулосалар яшаш имкониятини қаҳрамоннинг ўзи чеклайди. Агар бу йўлдан кетилса, асар сунъий, ишонарсиз нарса бўлиб қолади. Албатта, ёзувчи буни жуда яхши тушунади. Ле-

кин, нима қилиб бўлмасин, Гулнорнинг юрагини очиш, ҳолат ва кайфиятини, ўйларини ўқувчига юқтириш лозим. Ва Ойбек айнаи вазиятда энг тўғри йўлни танлайди — Бадалжон билган ва кўрган нарсалардан ғоят табиий ва мақсадни очиб берадиганларини унинг «тили»да қолдиради.

Эътибор беринг: ҳикояда Шокир аканинг ўз қизига муносабати, унинг «қилиб юрган бу иши»ни эшитса, қай ҳолга тушиши тўғрисида ҳеч гап йўқ. Бу тафсилотларни ҳикоянинг жисми ва руҳи кўтармайди ҳам. Лекин унда бошқа бир гап, маҳалладошларнинг Шокир ака ҳақидаги таассуротлари бор: *«Бу мевалардан бирон донасини чет киши кўрмас ва кимга сотиладирганлигини-да ҳеч ким билмасди. Ҳатто анжир билан анор гулини тўкиб, кўзга илинадирган бўлганда, Шокир ака санаб қўяди, деб гаплашарди маҳалладагилар».*

Аввало шуки, бу ўринда бир оз ўпкани босиб, оддийгина инсоний мулоҳаза қилишга тўғри келади. Яъни Шокир аканинг бу одати унга «жоҳил, хасис ва хусусий мулкка ёпишиб олган феодал ота» сифатини осонгина тақаб, шундан келиб чиқиб хулоса ясайвериш учун мутлақо етарли эмас.

Унинг ўрнига мантиқан чамалайлик — дарахтда битадиган неъматники «чет киши»га («номаҳрамга» деб ўқинг!) кўрсатмайдиган, «кўзга илинадирган» («бўй етган» деб ўқинг!) ҳар бир ғўрани санаб юрадиган Шокир ака биттаю битта, унинг устига балоғат ёшидаги қизини қандай асраркин? Гулнорнинг якка қиз, ҳатто ёлғиз фарзанд экани ҳам ҳикоянинг мазмунидан англашилади. Маҳаллага умумий бўлган хилват дарахтзордан бемаҳалда ўтин териб чиқиш учун Гулнорга шерик йўқ, унинг на ака-укаси, на опа-синглиси бор.

Бадалжон қизни «жиноят» устида учратгунга қадар яна бир нарсани кўради. У ҳам бўлса, *«ранг-баранг гулларнинг устида жимжима қафасдаги саъва»*дир. Ёзувчи нега айнаи шу детални, айнан шу манзарада тасвирляпти? Ушбу, гўё йўл-йўлакай чизиб кетилгандек туюладиган пейзаж парчаси ҳам камида икки мақсад учун — бири қаҳрамоннинг моддий, иккинчиси унинг руҳий-ҳиссий оламини очиш учун хизмат қилади.

Биз (шўро даври таълимини олган авлод) ўрганиб қолган эдикки, ҳис-туйғулари пок, ҳақиқий севги киши-

лари аксарият қашшоқ, эзилган оилалардан «чиқариларди». (Афсуски, кейинроқ Ойбек ҳам бу умумий «эстетик қоида»га бўйсунисга мажбур бўлган!)

Бизнинг Гулнор-чи? Унинг оиласи, ўсган муҳити қай аҳволда?

Авалло, саъванинг қафаси осилган жой («ранг-баранг гуллар усти»)га, қафаснинг ўзи («жимжима қафас»)га эътибор берайлик. Бунга қўшимча, Шокир аканинг боғи бир ярим танобча (бу ҳозирги ўлчовда тахминан бир гектар) жойни эгаллаган. Бунга ҳали ҳовли кирмайди. Боққа эгаликни эса Шокир ака жуда ўрнига қўяди. Унинг ўз хўжалиги ишларида мустақил, эркин экани ҳам кўриниб турибди. Хайри хола бўлса, эҳтиёждан ортган сутни фақат Бадалжонларга сотмаса керак... Ҳар қалай, оиладаги уч жоннинг бемалол, бировнинг қўлига қарамай турмуш кечиришлари аниқ. Шу туфайли, кундалик юмуш билан ҳовлида юрган жойида севгилиси даввати сабаб сирлашувга боққа шошиб чиққан Гулнорнинг эғнида «бир оз тўзишга бошлаган атлас (!) кўйлак, сарпинка рўмоли елкасида». Унинг «тўла оппоқ билаги», «белига тушган қора сочлари», «узун нозик бармоқлари» қизнинг ортиқча заха емай ўсганидан, «кумуш билагузуклари», «йирик қора кўзлари», «чиройли юзи», «узун киприклари» бўлса, ўзига қарашга ҳам етарли вақт топа олишидан далолат беради. Чунки ҳар қандай табиий гўзаллик, агар у парвариш этиб турилмаса, дағаллашиши, сифатига путур етиши аниқ.

Биз танийдиган йўқсил қаҳрамонлар бир бурда нонгада зор бўлишган эса, Гулнор Бадалжонга «икки чақим қанд» бера олади. Қолаверса, у қандни атай болага «пора» учун олиб чиққан эмас. Қизнинг нимчаси чўнтагида эрмак учун солиб юрадиган қанди доим бўлади, чунки қанднинг «усти бир оз кирланган».

Демак, ҳикоянинг асл мақсади 30-йилларда урф бўлган «қоронғи ўтмиш» тасвири орқали қандайдир долзарб ижтимоий буюртма фикрни ўтказиш, зиддиятни шу тайёр синфий асосга мослаб яшаш эмас.

Яна саъвага қайтамыз. *«Жимжима қафасдаги саъва донларни чўқир ва боғчани пойлаган каби ҳарёққа тез-тез қараб қўярди».*

Энди Чўлпонни, Ойбекнинг дастлабки давр ижодига энг кучли таъсир этган шоирни эсланг. Эслаганда ҳам унинг шеъри берадиган турфа маънолардан бири – ишқий маз-

мунда ёдга олинг — «Ўқсир кўнгил куши тушди қафасга». Қафасдаги саъва, бир томондан, Гулнорнинг яширин висол чоғи ёри оғушида тепаётган юрагидаги ўнлаб хил зарбалардан бирини — хавотир, қўрқув зарбини акс эттирса, иккинчи томондан, у гўё ишқ кучоғида маст қизга бехос хавфнинг дарагини берувчи пойлоқчи — шерик вазифасини ўтайди!

Ҳикояда Гулнор юрагининг бўлиб ўтган ва бўлаётган ҳодиса юкига кўра қандай ҳолда экани кейинроқ яна бир марта қушлар тасвири орқали сездирилади. Муҳимлик даражасини ўзи билмаган сирдан воқиф Бадалжон Гулнорнинг унсиз йиғиси сабабини, айна фурсатда қизнинг қалбида не ҳол юз бераётганини ҳам тўлиқ англамайди. Аммо у «йиғлаб ва ялиниб турган» Гулнорни эшитаркан, бошқа бир нарсани кўради, кузатади: *«Боғчада қушлар шохдан-шоҳга ўтиб, кечани ўтказиш учун ўнғай жой қидирарди»*.

Қиз ҳали Бадалжондан кўрган ҳодисасини ҳеч кимга айтмаслик ваъдасини олганича йўқ. Шу туфайли ҳозир унинг юраккинаси худди «шохдан-шоҳга ўтаётган қушлардек» бесаранжом. Қушлар ўнғай жой топиб, тунни хотиржам ўтказиш пайида, Гулнорнинг юраги эса ягона гувоҳ бўлмиш боланинг ваъдасидан кейингина пича ором олиши мумкин. Негаки, уни ҳам «кеча» — ота ва онаси қаршисидаги жавобгарлик, маҳалла-кўй олдидаги уят ва андиша кутиб турибди.

Ушбу бадиий кўчимдаги яна бошқа бир мантиқийликка ҳам биратўла эътибор берайлик. Қушларнинг бу кечки уриниши фақат бир туннинг ташвишинигина енгиллатади, холос. Уларнинг митти юрагида эрта ва келгуси тунлар хавотири бари бир сақланиб қолади. Гулнор қалбидаги безовталиқ ҳам, гарчи маълум муддатга босилса-да, унинг ишқий саргузашти нима билан тугаши, эртанги тақдири не бўлиши қушларни мудом безовта қилажак тундек қоронғи ва сирлидир. Бу нарса Гулнорнинг гапларидан ҳам (*«Хайри холанг мени худди ўлдирарди-я...»*), ҳикоя сўнгидаги бола ўйларидан ҳам қайта англашилади.

Гулнорнинг шу кичик бола олдида тортаётган хижолатининг ўзи қизнинг ҳаёсидан, одобу поклигидан маълум нишона берарди. Лекин ёзувчи фавқулодда гўзал бир ўхшатиш билан ҳам қиз бокиралигига, бугунгидек учрашув «кундалиқ воқеа» эмаслигига алоҳида урғу беради:

«Асад бир қўли ила Гулнор опанинг белига тушган қора сочларини силар, юзларидан узилмаган гулни ҳидлаган каби секин-секин ўпар ва нималарнидир сўзларди».

Дарҳақиқат, Гулнор «узилмаган гул», ота-онасининг ҳар қандай ёт нигоҳдан асраган умид ва ҳаё ҳазинаси. Шу сабаб Гулнорнинг қўрқуви зўр, ёшгина болага-да «тикилиб қаролмайди», шу бола қаршисида ҳам «ийғлаб ва ялиниб» туради.

Қиз табиатидаги ростлик ва самимият унинг муомала усулидан, гапириш оҳангидан ҳам сезилади. У Бадалжоннинг раҳмини келтириш, болани авраш ва алдаш ниятида бирон сўз ахтармайди, гапини товламайди. (Агар акси бўлганида нимчанинг чўнтагидаги *«икки чақим усти бир оз кирланган қанд»* олдинроқ «ўртага тушар», ҳатто бу қандлар сандиқдан янги олинган ва чўғи ҳам кўпроқ бўларди!) Унинг узилиб-узилиб айтилаётган гаплари ўша воқеа содир бўлгандан буён ўтган қисқа фурсатда минг кўйга тушиб бўлари бўлган қалбидан гўё тўкилиб кетяпти. Охирида эса сўзга, изҳорга ҳам қовушмаган бу руҳий қийноқ, иложсизлик бечора қизнинг «йирик қора кўзларидан марварид томчилар» бўлиб «чиройли юзига юмалаб» тушади, «узун киприклари»ни намлайди.

Агар Бадалжоннинг ўрнида бошқа – кўрсроқ, қалби қаттиқроқ бола бўлганида, Гулнорнинг гаплари, овозсиз йиғиси мутлақо эътиборсиз қолиши, унинг изтиробни юқмай самарасиз кетиши ҳам мумкин эди. Хайриятки, бу ерда Бадалжон... Унинг беозор шўхликлардан *«завқ олувчи тўполончи кўнгли»* Гулнорни уялтиришни, қийнашни сира истамайди. Қизнинг «сири»ни бировга айтиб дастурхон қилиш фикридан бўлса, у нақадар йироқ! Фақат... фақат ўзига *«англашилмаган бир сирнинг оғирлиги»* унинг мўъжаз кўксини сиқар, бу икки хуркак кийикни бир чўчитиб завқланиш мазасидан ҳам воз кечолмасди.

Бадалжон ўзига беҳад севинч келтирган шу уч-тўрт сония ичида Гулнор ва Асаднинг борлигида изоҳлаб улгуриб бўлмайдиган қанча жараёнлар кечганини озми-кўпми тасаввур қилади. У аслида ҳам худди шу лаҳзанинг ўзидан, лаҳзадаги ўзи яратган бениҳоя қизиқликдан завқ олмоқчи эди, холос. Бола учун шунинг ўзи етарли бўлиб, бошқа ниятни у хаёлига ҳам келтирмайди. Шу туфайли Бадалжон қизнинг дастлабки сўроқларига «ҳеч нарса билмаган кишидек» жавоб беради, масаланинг бу қадар жид-

дийлигини англашга кучи ҳам етмайди. Бироқ, маълум бўладики, тўғрироғи — Бадалжоннинг туғма шафқатли кўнгли сезадик, Гулнор опани ҳозирги аҳволда фақат у, унинг айтажак гапи, гапининг оҳангигина юпата олади. Ва боланинг тоза юраги (ақли эмас!) ўша гапни, ўша оҳангни («*товушимда ялиниш, ўтиниш бор эди*») топади, тилига чиқаради.

Балки қуйида келажак гапни Гулнор шунчаки, болани эркалаш учун айтгандир. Бироқ бу икки қалб — титраб турган юрак эгаси Гулнор ва бу ҳимоясиз юракни бир марта бўлса-да тупроққа туширмай, кичкина кафтларида ушлаб қолган Бадалжонга нисбатан берилган энг ўзбекча ва мос руҳий таъриф шу аслида: «*Опоси-я, яхши укам ўзи!*»

Балки Гулнорнинг ўз туғишган укаси бўлганида, унга бундай гапни, бундан-да ширинроқ эркалашларни кўп маротаба айтарди. Бироқ уни бугунгидек ОҲАНГда, бугунгидек МАЗМУНда фақат Бадалжонга, мана шу — «*йиғлаб ва ялиниб турган*» ИНСОН қаршисида «*қалбида ҳам ғурур, ҳам алам*» туя оладиган болажонгагина айтиши мумкин эди ва фақат унгагина айтади!

... Бир қарашда Ойбекнинг бу икки ижодий фарзандини «ижобий қаҳрамон» деган термин остига олиб фикр юритавериш мумкиндек. Лекин уларни бу атамага беришга ҳеч кўнгли чопмайди, уларни бу ҳиссиз атамалардан қизғонасан, киши. Чунки бу чинакам тирик инсонлар, ушбу термин остида биз назарда тутишга ўрганиб қолганимиз аксарият «тип»лардан анча фарқ қилишади-да.

Биргина Гулнорни олинг. Унда на ижтимоий, на сиёсий онгнинг бирон муҳим белгиси бор, унинг орқасида ҳеч қандай партия ҳам йўқ, бу қиз, ҳеч қурса, кимларнидир «замонасига ўт қўймоқ»ни ҳам ўйламайди. Қиз-жувонларни тўрт девор (яна «баланд деворлар!») орасида сақлашдек қолоқ урф-одатларга муккасидан кетган ота-онасига дадил қарши чиқиш, шартга олиб бирор жойга қочиб кетиш ўрнига улардан мудом кўрқади, уялади. Қолаверса, бу қизнинг ташқи кўринишида ҳақиқий эзилган қаҳрамонларга хос жисмоний сифатлар эмас, қандайдир ойимтиллалик элементлари сезилади — «тўла оппоқ биллакчи» ва «узун нозик бармоқчи». Севган йигитининг ижтимоий келиб чиқиши бўлса, янада шубҳали: «Турди сартарошнинг ўғли — Асад!».

Бадалжон тўғрисида ҳам худди шу руҳда гапириш мум-

кин. Энди озгина киноя оҳангини шу ерда бас қиладиган бўлсак, бу иккаласидаги расамадга мос бўлмаган энг асосий бошқачалик шундаки, улар шўровий инқилобдан аввалги «чиркин ҳаёт» (ҳаётга берилган сифатни қаранг!), ўзларини ўраб турган ташқи адолатсизликлар тўғрисида эмас, аксинча, фақат ўзининг ИЧИДА «зўрайиб бораётган алам»и, қўрқинчли ўйи, ўзига «англашилмаган сир» ва унинг кўкракни сиқадиган оғирлиги, бошида «яшириниб ётган фикрлар»и, завқ олиб ўрганган «тўполончи кўнгли», ақлига эмас, ўша кўнгли маслаҳатига кўра иш тутиши, одамга «тикилиб қаролмас»лиги, товушидаги «тийраклик, ялиниш, ўтиниш» оҳанглари, қўрққанию юрагида ҳалигача босилмаган ваҳимаси, қалбидаги «ғурур ва алами» тўғрисида кўпроқ ўйлашади, безовта бўлишади.

Балки биз айнан шуни — бу иккисининг зўракиликдан холи инсоний безовта руҳини машҳур термин қафасларидан қизғонармиз. Бу руҳни — бир қарашда кўзга алвонланиб кўринавермайдиган шу табиий жонларни «замонага ўт кўювчилар»нинг кучанган дод-фарёдлари, кирзали этик зарблари, оташин нутқлар ва қарсақлар шовқини орасида йўқотиб қўйишдан қўрқармиз. Балки шунинг учун Ойбек ҳикоячини — асар руҳининг эгасини бола қилиб олгандир. Балки шу сабаб бўлиб «ҳикояда муаллиф нима демоқчи?» қабилидаги ўта кўпол, ноэстетик саволлардан ҳам бир муддат халос топгандир. Ва ниҳоят, балки шу бошқача руҳ туфайли (ёстиқдай романлар тўғрисида бир оғиз ижодий мулоҳаза юритолмай қийналаётганимиз бир пайтда) ўз Гулноридай йирик қора кўзлари умрбод намли ўтган бетимсол Ойбекнинг жажжи ҳикояси ҳақида Сиз билан юракдан суҳбатлашгандирмиз...

1994 йил

ИСКАНДАРУ ДОРОЛАРДАН ҚОЛГАН ЛАТИФА

«Биз ҳаёт шаъмини бўлурмиз ёқмоқ —
Лек тақдир аланга бергай бир жаҳон...»

Гёте. «Фауст»

«...Ёнғиннинг ўзи ҳам худди шу сабаб-
дан — пайтида телевизор мурватини бу-
райдиган одам йўқлиги боис келиб чиққан».

Мурод Муҳаммад Дўст. «Лолазор»

Аслида, бу қисса иштирокчиларининг ҳаёти ҳам бир шамдай товушсиз, пилпиллаб ёниб, чоғроқ бир рўзгорни ёритса, бас эди. Уларнинг ботиний ва зоҳирий қувватлари шунга етар, ундан ортиғига ўзлари ҳам узоқ вақт даъво қилмаган эдилар. Албатта, умидлари, илинжлари йўқ эмасди — бири қишлоғида обрўли муаллим, бошқаси Ҳотам Шўроникига ўхшаш кичикроқ бир амал эгаси бўлсам ҳам катта гап, деб ўйлашарди.

Бироқ, содда, самимий, ҳалол Ҳотам Шўро ташлаган қуръага уларнинг бор-йўқ қисматлари, уларники не, бутун бир халқ тақдири тикилганини ким ҳам туш кўрибди, дейсиз? Қолаверса, кейинчалик бу қуръа қимор ошиғига айланди-қолди. Бўлиб ҳам ошиқ нукул олчи туриб берди: дорилфунунда имтиҳон олаётган мўйсафид муаллим ёнидаги шериги — ёш муаллим Солижоннинг астойдил келган шаштини қайтарди — ҳаминқадар билими бор булдуруқли бу икки *битлиқини* имтиҳондан соғ-омон ўтказиб юборди.

Жиянига ичкуёв қидириб юрган обрўли газета муҳаррири бир шапалоқ мақоласи масаласида бўлимдагилар билан жанжаллашиб қолган ҳаваскор мухбир Назар Булдуруқлини қабул қилиши бошқа бирор вақтга эмас, унинг тушлик қиладиган пайтига, ўша — келинчакликка номзод жиянчаси «*сирланган жез товоқда*» ош олиб келиши вақтига тўғри келиб қолганига нима дейсиз?..

Хуллас, агар-магарни бир четга суриб айтадиган бўлсак, тақдир ўз ишини қилди. Бошқаларни «*мисоли лойдай юмшоқ, пишитиб, истаган шаклга киритса бўлади. Хоҳланг — кўза, хоҳланг — чироқноя*» деб ўйлаб, ўзини тақдир-

лар кулоли хаёл қилган Назар Яхшибоев бир куни қараса, ўзга бир кулол унинг ўзини ажаб шаклу шамойилга солиб, хумдонда пишитиб, обдон сирлаб, ҳатто, сирини ҳам кўчириб улгурган экан...

Юзаки қараганда, Яхшибоев, Ошно ва улар атрофидагиларнинг фожиасини изоҳлашнинг осонгина йўли йўқ эмасдек. Бунинг учун, масалан, романдаги Яхшибоев ўйларидан, айтишлик, қуйидаги жойини аввал кўштирноқ очиб кўчирамиз:

«Порани олган — сен ўзинг. Қўрқма. Барибир Худо йўқ, нариги дунё ҳам йўқ, ҳеч ким сени пора тутганлар билан юзлаштиролмайди.»

Қизиқ, деб ўйлади, Худо бўлса агар, Худою нариги дунё деганлари бўлса, охирадда юзлашиш эҳтимоли бўлса... ўшандаям олармидим? Йўқ, ололмасдим, қўрқардим!..»

Энди мантиқлигина ҳукм-хулоса ясаймиз: «Яхшибоев типидagi кимсалар манфур шўро замонидаги атеистик тарбиянинг, иймонсизлик муҳитининг маҳсули бўлиб, уларнинг бутун фожиаси мана шу сиёсат, мафкура, дунёқарашнинг нобоплиги билан изоҳланади...» ва ҳоказо.

Бир қарашда бу гапда ҳам жон бор. Асардан унинг исботига хоҳлаганча далил ҳам топиш мумкин — Яхшибоев, Ошно сингари ёшлар юрагини олиб қўйган қатлиомлар тўлқини, марказдан бошқарилишга қурилган иқтисодий ва маданий сиёсат, юқори (Масков)нинг юзсизларча талаблари, Катта Пахтакор таъсири ва бошқа юзлаб объектив сабаб ва бир-биридан хунук натижалар... «Лолазор» билан бир пайтда чоп этилган ўнлаб ўзбек романларининг талқини, ечим йўли, дарҳақиқат, мана шу тарзда олиб борилса, адабиётшунослик ҳам хато қилмаган, бояги асарлар муаллифлари ҳам қониқиш ҳосил қилган бўлардилар. Аслида шундай бўлди ҳам. Яъники, у романлар ўз олдига қўйган вазифаларни бажариб, давр ўқувчисининг ижтимоий ҳақиқатга (албаттаки, муаллифлар тасаввуридagi ва замон талабидagi ҳақиқатга!) бўлган чанқоғини босишда ўзларининг ҳалол хизматини ўтаб бўлдилар...

Лекин нима учун «Лолазор» бизни ҳамон ўзига жалб қияпти, бу роман тўғрисидаги мулоҳазаларнинг хануз давом этаётгани, адабий баҳсларда барча авлод ва турли дидга мансуб мутахассис, ҳатто, ҳаваскорларнинг ошиқиб иштирок этаётганига сабаб нима? «Турғунлигу қайта қуриш» замонлари ўз қаҳрамонлари билан аллақачон та-

рих қатламларида қолиб кетди-ку. Бироқ нега бугун ҳам Яхшибоевнинг «прототип»ини топиб тугатолмаяпмиз?

Нега умрида «очерка» ёзмаган, умуман, ёзиш-чизишдан йироқ одамларга ҳам беихтиёр «Чоршанби» деб номлақаб қўйишдан ўзимизни тиёлмай қоламиз?

Бизга яқин аёллар актриса эмас-ку, «саҳна машқи» нима эканини билишмайди-ку, бироқ, нима сабабдан уларнинг қилиқлари касалхона деразаси қаршисида «поза»да туриб олган Муҳсина хонимни ёдимизга солаверади?

Охир-оқибатда, биз ўзимиз ҳам касал эмасмиз-у, нега унда «азоб берадиган хотиротдан қочиб» яшаймиз, нимага мана бу эътироф барчамизнинг овунчимиз бўлиб қолган:

«Ҳарҳолда, дилнинг дахлсиз экани жуда соз нарса, ичимизга ҳеч ким киролмайди, ҳаттоки Ошно ҳам киролмайди, агар одамлар бир-бирининг дилини тугал билса борми, эр хотинни, хотин эрни, маъшуқа маъшуқни, маъшуқ маъшуқани... бўғиб ўлдирарди!»

Юқорида даврга ҳозиржавоблик руҳида ёзилган асарлар тўғрисида гапириб, улар ўз замонаси ўқувчиси чанқоғини қондирди, дедик. Лекин, бадий асар, айниқса, эпик тафаккурнинг энг залварли маҳсули бўлмоғи талаб этиладиган романнинг вазифаси фақат шу билан чекланидими?

Ўқувчи чанқоқлиги фақат ижтимоий муаммолару муайян даврга хос ҳақиқатларни билишга қизиқувдангина ташкил топадими?

Ахир «ҳар кишининг ўз замони ва ўз Ошноси бор, ҳар киши ўзича бир буюк қутқуга» дуч келмайдими? Ҳар биримизнинг шахсий табиатимиз – характеримиз, кўнглимиз, дидимиз, истак-хоҳишларимиз... бир сўзга жамлаб айтсак, нафсимиз – бизнинг доимий ошноимиз-ку! Ундан қайга қочиб қутуламиз? Бу – Шиванинг қўлларидай кўп қўлли ошнонинг панжаларидан халос бўлишнинг имкони борми ўзи?

Агар очигига ўтадиган бўлсак, аксариятимиз бир кун Ошно, бошқа кун Яхшибоев, бирда Қурбоной, илож қолмаган пайтлар бўлса, ҳатто, Чоршанби қиёфасига кириб яшамаймизми, қунимизни ўтказмаймизми?..

Эътибор берсак, Саидқул Мардон, агар йўқотиб қўйган укаси билан боғлиқ таъсирчан тарихи бўлмаса (дарвоқе, бу тарихнинг ҳам тўхтаган жойидан силжиб, недир мантиқий – таъсирчан ҳаракат ва нисбий яқун топишида яна

ўша Яхшибоевнинг фаол хизмати бор!), жонли одам сифатида у қадар қизиқ, тўғрироғи, ишонарли эмас. Роман муаллифи муайян ҳодисаларни икки-уч нуқтаи назар ва усулда ёритиш, шу йўл билан талқиндаги кўп қатламликни таъминлаш истагида ҳикоячиликка жалб қилгани Саидкул Мардон, нафақат Яхшибоев учун, балки ёзувчи учун ҳам мардикорчиликдан нарига ўтмайди. Эҳтиросли мунаққид Умарали Норматов (асарнинг биринчи нашрига ёзган сўнгсўзида) «зўр истеъдод эгаси, соҳибдил, ҳақиқатгўй адиб» дея таърифлагани Саидкул Мардонов, аслида, ижобий маънодаги ижтимоий буюртманинг маҳсули, холос.

Ёзувчи ортиқ даражада ишора қилмоқчи бўладики, кутку ҳар қанча зўр келмасин, Саидкул Мардондай ўзлигини, оиласи, қалам ва сўз шаънини сақлаб қолса бўларди!

Балки, шундайдир.

Бироқ, унда нега Саидкул Мардон, айтарли бутун асар давомида иштироки борлигига қарамай, дейлик, қисқа кўриниш бериб ўтадиган Қурбонойчалик ёдимизда қолмайди?

Негаки, романда Қурбонойнинг — *«менбироддийўзбекқизи»* деб бошланувчи оммавий хўрликни тўтидай такрорлашга аввал ўргатилиб, туғишга-да қўймай ишлатилиб, сўриб шираси тамом қилинган эса тупуриб ташланган аёлнинг, бевақт, кўздан панада ҳаёт шами сўндирилган оживанинг бевосита ёхуд билвосита тикланган характери, умр сўнгидаги даҳшатли шарҳи дили бор!

Саидкул Мардон бир жойда нималаргадир ишора қилади. Айтадики: *«Ҳар бир кимсанинг тан маҳрамадан ташқари яна бир хил маҳрамлари бўладики, бирига мафкурагани, бирига ёмон нафсингни, яна бирига яна недир ниҳон ётган сирингни ошкора тортиқ этасан, ундан ҳам айни инъомни оласан — бунда ҳеч қандай ҳадик йўқ. Ибо ҳам бўлмаслиги мумкин, сабабки, иккала тараф ҳам баробар ҳуқуқли».*

Хўш, Саидкулнинг маҳрамлари кимлар эди, улар орасида ўз ошноларию чоршанбилари йўқмиди? Ёмон нафсини нималар ва кимлар билан қондирди, унинг қалбида ниҳон ётган сирлари Яхшибоевникидан озмиди?

Унинг хотини, фарзандлари, куёви, ҳатто невараларигача бунчалар фаришта, бу қадар беозор бўлишмаса...

Саидкулнинг ўзини Яхшибоевга солиштириб ўқишимиз етмаганидай, энди хотинини Муҳсина хонимга, ўғ-

лини Аввалга, куёвини Тамарага қиёсан ўрганишимизни муаллиф ортиқча хоҳламаяптими? Шуни қилишга уринган тақдиримизда ҳам Саидқул Мардон «мулки» Яхшибоев «мероси»га рўпара кела оладими? Бунда недир зўрлик, янаям аниқроғи, ўткинчи мақсадга осонгина эришиш истаги йўқми?..

Тўғри, романнинг ўз эгалари — марказий қаҳрамонлари бор. Яхшибоев, Ошно, Муҳсина... Лекин, масалан, Мойра унинг «эгаси» эмас эди-ку, Симхо, ҳув, дастлабки саҳифалардаёқ қолиб кетувди-ку! Шундай бўлувига қарамай, нега уларнинг бири «*бошини Ошнонинг елкасига қўйиб, Яхшибоевга мазахомуз тикилганича*» хотирамизда михланиб қолди?

«Файласуфона сўлиш олиб, оғзидаги михларни чап лунжига ўтказиб, илжайиб:

— Бир думалаш қилиб, баъдаз кабутарга эврилса не? Дасти узун унинг, ако. Як калом билан дегонда — халқ душмани... Мана, бизнинг якта иштону якта чопон билан қолганимиздан билмайсизму?» деган этикдўз Симхонинг овози нима учун олис-олисдан қулоғимизга келиб тураверади?

Қолаверса, Яхшибоев ҳам, Ошною Муҳсина ҳам бош қаҳрамонлар қилиб белгилангани учун бу қадар чуқур талқин этилдими ёки мана шу бадиий теранлик туфайли биз уларга айни мақомни раво кўряпмизми? Бу саволлар, бизнингча, риторик мазмун касб этиши билан қимматлидир...

Яна Яхшибоевга қайтадиган бўлсак, унинг мана бу аламли даъвоси бот-бот ёдимизга тушаверади:

«Қараб турунглар, ҳали фақир Яхшибоев латифаларнинг зўрларини тўқийди. Ҳар латифаларки, Искандару Доролар... чангаллаб қолади!»

Латифагўйлик, аслида, узоқ давом этмаган, тўғрироғи, унинг бошланганига кўп бўлган эмас. Бир одамнинг умрини оқлайдиган даражада содда-самимий кунлар ҳам бўлган бу ҳаётда. У пайтлар ниятнинг тозалиги, ҳаракат-ҳолатнинг самимияти, кулгунинг беғуборлигию йиғининг ростлигига зарра шубҳа йўқ эди. Жўмардлик бўлмаса ҳам мардлик деғулик шахт, ўзи емаса ҳам дўстига илингудек саховат, ҳаромдан парҳезу соддалик ҳам ёт эмас эди Назарга.

У пайтлар, яна ўзининг эмас, Ошносининг келажигини Мойрадан қизғонган Назарбой учун «*паспорти йўқ одам*

билан гаплашиш осонроқ» туюлар, «нималарни тўқиб-бичишни билмай» қийналарди ҳам.

Урушда-да нуқул танкнинг орқасига беркинишни мўлжал қилмаган бўлса керакки, ажалнинг комида нақд олти йилни ўтказиб, нишонларнинг энг сараларини кўксига тақиб қайтади.

Кейин бева Кунсулув тарихи — Назарнинг андишаси, Назарнинг элдан уяти. Урушга кетган уч ўғлини кута-кута бири кар бўлган, бировининг кўзи хира тортиб кетган ота ва онага нисбатан аламли шафқат ҳисси...

Бироқ, «умрида сўкинмаган биограф олим» — тўқиб-бичилаётган тарих бу самимиятга ишонмайди, бу тарих талабига, Назарни кутаётган давралар дидига айна гаплар мос тушавермайди, зеро, улардан «*атир ҳиди келмайди*». Қолаверса, бухоролик йигирма уч ёшли қиз, келажакда машҳур актриса бўлувни ният қилган Муҳсинахон синглизнинг енги узун, тим кўк рангли, биттаю битта бахмал кўйлагининг чап ёқасини куя еб улгурган, тешикни беркитиш учун эса сидирға кўк ипақдан «*гўбалак*» тикилиб, «*ниқоб, маска*» ясалган ҳам эди. Муяссар хонимга бўлса, келгусида буюк режиссёр бўлиш қайғуси тушадур...

Лекин бу чиройли ипақ гўбалакнинг Яхшибоев боши узра айланувчи рангсиз арвоҳ капалакка эврилгунича «ямоқчилар»га ҳам осон бўлмайди. Назарни — Булдуруқнинг қақраган заминиди имкон топиб ўсган ёввойи бутани эгиб олиш, шаклга солиб хонакилаштириш учун Муҳсинанинг ишқий ташаббускорлигию номдор артистлик орзулари камлик қиларди. Кўнгил (шу бугунга келиб «*сасиқ така*» деб номлашаётган Яхшибоевнинг кўнгли!) «*хушқад, хуйбичим, кўзлари мовийга мойил, сочлари тим қора*» Олия тимсолидаги эркинликка, руҳий мустақилликка талпинаверади. Бироқ улар — куйик ўрнига гўбалак кўндиришнинг ҳавосини олганлар кўпайиб кетишди. Тўпланиб тил бириктиришди, Назарни аввал яккалаб, кейин сотиб олишди. Олганда ҳам бутун хонумонини — тақдирини кўтара савдога қўйишди. Мана шу савдога кўнишга мажбур қилишди, даллол ҳам ўзлари, харидор ҳам ўзлари бўлишди. Шуниси қизиқки, сотиб олувчилар — Ошно, Муяссар хоним, Александр Шоймардонов, Шариф Валломатларнинг ўзлари ҳам қачонлардир ва кимларгадир сотилишган, бўлиб ҳам Назардан анча арзон кетишган, узоқларга сотилишганди.

Кейинги Яхшибоевнинг ишлари — тўқиган латифалари гўё ўзининг мана шу аҳволи учун олинган ўчдай. Буни у ўзи англаб-англамай, ғайришуурий тарзда қилади. Ошнога аҳён-аҳёнда ташланиб қолиши, хотинга масхара даражасида муносабатда бўлиш (« — Уят! — деди Яхшибоев овозини гулдуратиб. — Илғор хотин-қизсиз, неча марта айтганман сизга, Худони ҳадеб тилга олаверманг, деб»), каттароқ қурбон талаб қилинганида ёдига биринчи бўлиб Александр Шоймардонов келганию «янгамулло» — Муяссар хоним билан сўнгги юзма-юз олишувигача, аслида, мана шу — олинмай қолган қасоснинг, улар ихтиёрида қолиб кетган, ўйинчоқ бўлган тақдирнинг аламиндан эди. Ҳатто, янги замоннинг олифта ёш ёзувчиларига муносабату муомаласида ҳам ўзининг оёқ артиладиган латтага айлантирилган истеъдоди, қоғозга кўчмай қолган армонлари — ёзилмай кўмилган асарлари учун пушаймонлик туйғуси мана-ман деб турибди. Гарчи манов гапни Ошнога айтяпти, аслида эса булар унинг ўзига, тушиб қолган аҳволига нисбатан ҳукми хулосасидир:

«Недир камаяди, ошна, недир бут бўлади, яъники, камайтириб, кейин бут бўлади...»

Эътибор берсак, Яхшибоевнинг кўнгил қийноқлари, жоң беришни истамаган туйғулари йўлидаги изтироблари олдида унинг жисмоний ўлими арзимаган нарсага айланиб қолади.

Яхшибоев ўлимнинг ўзидан эмас, ҳам руҳий, ҳам жисмоний ўлимнинг бир пайтга тўғри келаётганидан асабийлашади, тақдирнинг бу қадар шафқатсизлиги, унингча, фирромлигидан қон бўлади. Ҳатто, касалхонадаги алоҳида тартиб, эътибор, кўрқув аралаш ҳурмат ҳам Яхшибоевга Олия учун — кўнгил учун тўланган товоннинг қолган-қутганидай, навбатдаги хўрловнинг кўринишларидай таъсир қилади. Деразага қўйилган, «оқ нилуфар» аталадиган гул гарчи *«анча узоқда, тоза сувли вазада турса-да, димоғида ботқоқ ҳидини туйгандай бўлаверади»*. Ўзининг умри ҳам юзадан худди шу гулдай — шапалоқдай яшил барглар устида очилиб, ўзгаларнинг ҳавасини келтиради, остида бўлса, илдиз ботқоққа ботган, бирорта тикони, дастга киргудай мустаҳкам танаси йўқ. Илонникидай силлиқ, эгилувчан, нурдан бебаҳра, қўл текса жиркантирадиган силлиқ тана. Кўнгилда бўлса нукул қарғалар қағиллайди, *«битта жумланинг ортига тиркайдиган туйғу»* топилмайди...

Гарчи Яхшибоев ўз миллати тўғрисида «*битта халқ ғамида киройи қайғурмоқ шунча бўлар-да*» дея истехзолироқ оҳангда, худди ўйнагандек ўйласа-да, ўша тақдири ўйналган халқ қаторига ўзини ҳам қўшади. Хоҳласа-хоҳламаса, қуриган дарё ҳам, нашавандга айланган ер ҳам, туголмай ўлган келинчагу яшнаб турган жойидан арралаб келтирилиб, япроқлари сўлиб тушган дарахт ҳам, аслида, ўзи эканини тилида айтмаса-да, дилида инкор қилолмайди. Александр Шоймардонов ҳалиям ҳиринглаб туриши мумкин, Муяссар олтин бюстнинг бурнидан тишлаб, ўзининг «*пробаси*»дан ҳамон қувониши мумкин, Ёшулли билан Зоҳид — бири қари, бири ёш икки каламуш чўкаётган кеманинг захирадаги кемачаларидан ўзларига қулайроқ жой талашиши мумкин... бироқ Яхшибоев бундай қилолмайди. Унинг ночорлиги ўзининг даври ўтганлиги, энди «*фаолият кўрсатиш*»га кучи етмай қолганидан эмас, балки бу латифалар бир давр билан чекланмаслиги, ҳов Искандару Доролар пайтидан бошлаб унинг ўзгармай қолаётгани, фақат қаҳрамонлар исмию латифа тўқувчиларнинг завқи алмашиб туришини англаб етгани учундир. Унинг «*ҳозирча усталик қилиши*», шу билан ўзини овутиши — бор-йўғи ожиз нафсониятни юпатишдан ўзга нарса эмаслигини энди яхши билади. Мана шу билиш, аниқроғи эса, инсоний маҳкумлиқ, имкониятсизликни ич-ичдан ҳис қилиш Яхшибоевнинг бу дунёга келиб топган буюк кашфиёти ва улкан фожиасидир!

Унинг умри сўнгида Саидқул Мардон қўли билан эккан боғи, У. Норматов завқ ила таъриф бергандай, «кўнгилдан чиқариб, эл-юрт, келгуси авлод манфаатини ўйлаб қилинган беғараз меҳнат самараси» эмас, балки, латифанинг охирига (агар у қачондир ёзма шаклда эълон қилинса!) қўйилган ундов белгилари, кўп нуқталардир...

Романда фақат Яхшибоевнинг эмас, Ошнонинг, Муҳсина ва Муяссарнинг, Аввалбек ва Қурбонойнинг, Шариф Валломат ва Александр Шоймардоновларнинг ҳам бири биридан мароқли (ва бири биридан фожиали!) латифалари борки, уларни бир жойга жамлаб ёзувчи Мурод Муҳаммад Дўст *ЎЗ ЛАТИФАСИ*ни яратади ва унга камтаргина, қувгина, истехзолигина, сирлигина қилиб «Лолозор» дея сарлавҳа қўяди...

«Лолозор» романи поёнига етаётган аср ўзбек адабиётининг жиддий ҳодисаси бўлиб, у миллий романчилиги-

миз тараққиётида муҳим босқич ҳисобланади. Бу асар романга хос тафаккур имкониятларини — тасвир ва талқин ранг-баранглиги, инсонга ёндашув, уни бадиий қайта кашф этув усулларининг чексиз-чегарасиз эканини миллий материал асосида яна бир бор исботлаб берди.

Кўнглимизда шундай ишонч борки, «Лолазор» романи қаҳрамонлари табиати, руҳий қийноқлари, қиёфа эврилишлари остонадаги аср одамларини ҳам бефарқ қолдирмайди. Уларнинг ҳам ўз қалбларига, туриш-турмушларига тез-тез назар ташлаб боришга, истисносиз барчаларининг ҳаёт йўлида дуч келиши муқаррар бўлган БУЮК ҚУТҚУдан огоҳ бўлишга чорлайди.

1998 йил

АДАБИЁТНИНГ ҚАНД КАСАЛЛИГИ

Ҳар қандай ҳодисани жуда қизиқарли усулда, тушунарли тилда ҳикоя қилиб берадиган бир дўстим бор. Унинг бир сафар одамнинг қайси ички аъзоси қаерида жойлашганлигини ҳалигача аниқ билавермайдиган мендай тиббий чаласаводга иситманинг моҳиятини тушунтириб бергани ҳеч ёдимдан чиқмайди. Шунга қадар мен учун боламнинг пешонаси қизиши ўта ваҳимали ҳол ҳисобланар, нима қилиб бўлса-да, иситмани тушириш йўлида бор тажрибамни ишга солишдан бошқа нарсани ўйламас эдим. Ҳолбуки, бояги дўстимнинг айтишича, танада иситма пайдо бўлиши асли ижобий ҳодиса ҳисобланаркан. Яъни иситма соғлом вужуд ўзини турли касалликлардан ҳимоя қила олишининг энг муҳим белгиси экан.

Дўстим, ўзига ярашган одатига кўра, худди одам танази, унинг ҳужайралари, ҳужайраларга бўлаётган микроблар ҳужуми ва бу тажовузни қайтариш учун оёққа қалққан соғлом тана кучларини бармоқлари орасида ушлаб кўрсатаётгандай, кўз олдимда тасаввур ясайди:

«...Одамнинг вужуди худди бир мамлакат ҳудудига ўхшайди. Бу ҳудуднинг ҳар бир қаричини айни жой тинчлигига мансуб қўриқчи ҳужайралар ҳимоя қилиб туради. Турли йўллар билан танага кириб олган вируслар қаерда ўрнаша бошласалар, ҳужайралар дарров уларга қарши жангга киришади. Биласиз, жанг қурбонсиз бўлмайди. Ҳужайралар турли қуролларни ишга солишиб, вирусларни «қонга ботиришади». Вируслар ҳам, албаттаки, бўш келишмайди. Олишув қизиб боргани сайин жанг майдонидаги ҳарорат тана юзасига қалқиб чиқади. Агар ҳимоячи ҳужайраларнинг қўли баланд келиб, ўз кучлари билан душманни бартараф қила олса, озгина иситма чиқаргач, одам тузалиб кетади. Шундай ҳам бўладики, вируслар катта қўшин билан ҳужумга ўтиб ҳимоячи ҳужайраларни ҳолдан толдириб қўяди. Шунда тананинг бошқа жойларидан «ёрдам сўралади» ва бутун организм ёвга қарши аёвсиз жангга киришади. Ўз-ўзидан жанг майдони ҳам, унинг

кўлами, қурбонлар сони ҳам кескин ортиб боради. Мана шу пайтда одамнинг тана ҳарорати ортиқча кўтарилиб кетади, ҳужайраларга қўшимча ёрдам керак бўлади. Бошқача қилиб айтганда, «иккинчи фронт очилади» — беморга шифокор тавсия қилган дорилар берилади. Қараб-сизки, олинган ёрдамдан қайта кучга кирган тана ўз ҳудудидан ёт унсурни шарманда қилиб қувиб чиқаради...»

Бизнингча, ҳар қандай давр адабиёти ҳам ўз-ўзини ҳимоя қила билса, бадиият ҳудудида ҳеч қандай огоҳлантиришсиз мунтазам пайдо бўлиб турадиган турфа касалликларни вақтида пайқаб, уларга қарши ўз ҳимоя воситаларини самарали ишга сола олсагина, унинг эртанги кунига беҳавотир қараса бўлади. Акс ҳолда, адабиётнинг ичию ташига ширадек ёпишиб оладиган истеъдодсизлик, адабий шарлатанлик, ижодий фаросатсизлик уни тезда хароб қилади. Камида бир авлод ҳаёти руҳий қувватсиз, ҳиссиз ва рангсиз кечишга маҳкум этилади. Бу нарса эса узлуксиз ривожланиб бориши талаб қилинадиган миллий эстетик диднинг пароканда ҳолга келишига, халқ қалбининг қашшоқлашиб, гўзалликни нафақат ҳис қилмайдиган, балки энди уни талаб ҳам қилмайдиган даражада дағаллашувига йўл очади.

Адабиёт ва санъат майдонида қисиниб-қимтиниб, содда-муғомбир нигоҳларини сира ердан узмайдиган ёввош ва хизматга шай мухлис мухлиса қиёфасида пайдо бўладиган «Чоршанби болам» (Мурод Муҳаммад Дўст. «Лолазор») дастлабига унча-мунча ижодкорларнинг, ҳатто оталарча меҳрибон ва шафқатли муносабатига ноил ҳам бўлади.

«Майли-да, юрибди-ку шигирга мухлис бўлиб. Уғрилик ё бошқа бир йўл тутса, нима қилардик?» дейди улар бағрикенглик билан. (Бу «бағрикенглик» замирида, аслида, бояги ширадан эшитаётгани мақтовларнинг ёқимли таъмидан, унинг «беғуноҳ» нигоҳларида балқиб турган маҳлиёликдан воз кеча олмаслик ҳислари ётганини тасаввур қилиш ҳам кишидан катта фаросат талаб қилмайди.) Ахир жиддий адабиётшунослик икки оғиз ширин сўзга хасислик қилиб турганида, унинг ўрнини беозор мухлис бажонидил ҳар кун босиб туришининг нимаси ёмон — *«Юраверсин-да, жўра!»*

Ҳа, у юраверади. Юрганда ҳам ҳамма ерда юради — ўзи таклиф этилмаган мажлислардан қолмайди, адабий

кечалар, учрашувлар, телекўрсатувларда пайдо бўлади. Ўзининг «куйинчак саволлари билан биқиқ муҳитга янги эпкин олиб киради». Айниқса, унинг учраганки ижодкорга «Устоз» деб мурожаат қилиши ўзига жуда ярашганини айтмай-сизми. Мумкин экан-ку, ранж ила бировга бир ҳарф ўқитмай ҳам шундай мақомларга эришиш. Кимга ёқмайди — ҳали ўзинг ўттизга кирмай, бировга устоз бўлиб турсанг...

Устозлик инкор этилмагач, демак, ўз-ўзидан ҳали бирон дуруст сатр ёзиб қойиллатмаган Чоршанбининг шо-гирд-ёзувчи, шо-гирд-шоир экани тан олингани ҳисоб-да.

Ажойиб кунларнинг бирида тирикчилик важдан юраги сиқилиб ўтирган Устоз қошида қўлида вазмингина халта кўтарган Чоршанби пайдо бўлади. У мезбон таклиф қилган ғарибгина чойга ўтиришни-да инкор қилади — *«Устознинг қимматли вақтини асло олмоқчи эмас. Фақат бир ҳол сўрай деганди, холос. Агар... мабодо... Устознинг қўли тегса, камтарона ижод намуналари билан бирров танишса... Фалон журналга борувди, Устознинг ярим қоғоз тилаги қўшилса, янада яхши бўлишини айтишувди. Шунга...»*

Устоз Чоршанбининг бу қадар одобидан, ихлосу мурувватидан кўнглида беҳад мутаассирлик туяди — уни эшиккача шахсан кузатиб қайтади. Орадан икки кун ўтиб, тўқ қоринга шундай ўйлар келади: *«Ёзганлари ҳали анча хомроғ-у, лекин ароғи зўр экан қурғурнинг. «Оқ йўл» тилангандек бўлдимиз? Кимлар кимларга ёзиб бермаяпти. Омади кулса, назарга тушар, бўлмаса бирор тирикчилигини қиларда-эй...»*

Шу тариқа адабиёт оламида яна бир «кўнгул куйчиси» кашф этилади. Қарқуноқ бир ўмбалоқ ошиб булбулга дўнади. Ана энди унинг сайрашини томоша қилинг. «Мақтабу университетларга шоирлар таклиф қилиняпти, ёшлардан ким бор? Чоршанби бор, шеъри унчалик бўлмаса ҳам, лекин ўқиши зўр. Нақд Усмоғ Азимга ўхшаб ўқийди...»

«Вилоятга бориш керак. Ёшлардан вакил қилиб Чоршанбини кўшганимиз маъқул. Тўпорилиги ҳам қишлоқликларга ёқади. Ўзиям халқ ичидан чиққан тайёр талант-да!»

Шунчалар нозик дидли Устознингки кўнглига йўл топа олган бу талант учун «бўса» билан «бўлса»нинг фарқига бормайдиган (афсуски, бу борада аҳвол Абдулла Қаҳҳор замонидан унча ўзгаргани йўқ!) кўшиқчини ром этиш иш бўптими? Кўшиқчи ҳам хурсанд — халқона шеърни халқ-

аро оҳангга солиб, яна ўша халққа тортиқ қилишдан ортиқ санъат борми? Ахир Эркин Воҳид ҳам айтган-ку: «Ўзидан олиб, ўзига бераман» деб...

Кейин бу қўшиқчи билан биз кутмаган газетанинг «Сиз кутган учрашув» рукнида дилдан суҳбат эълон қилинади. Нуқул ҳаяжонланиб кетаверадиган журналист қизимиз «эстрадамизнинг навбатдаги ёрқин юлдузи»га берадиган саволлари ичида шундай ўткир савол ҳам бўлади: «Қайси шоирлар билан ижодий мулоқот олиб боришни ёқтирасиз?»

Қўшиқчимиз бўлса, журналист қизимизнинг қавс ичида берган нозик изоҳида таъкидланишича, «бир нуқтага тикилиб, узоқ ўйга толгач», шундай жавоб беради: «Ёш, келажаги порлоқ шоирларимиздан Чоршанби акам, Бинафшахоним сингари ижодкорлар шеърларига қалб қўримни қўшиб куйлаш мен учун мароқлидир...»

Аслида ҳам шу – бу гапларни бошқача оҳангда ифода этиб бўлмайди. Бу ҳодисаларнинг ажабтовур оҳанги ўзи билан. Айни оҳанг аввалига Сизга эриш туюлади, кейин гашингизни келтиради, ниҳоят, атрофингизга бир қараб олиб, ичингизда чиройликкина сўкиниб ҳам оласиз. Бироқ бу оҳангни ҳар куни эшитиб, кўриб, ўқийверганингиздан кейин ўрганиб ҳам қоласиз. Қачонлардир бу гаплар фақат кулгига лойиқ топилгани аста-секин ёдингиздан кўтарилиб, энди унинг ўзи билан ҳисоблашишга мажбур этадиган жиддий куч бўлиб қолганига ишонч ҳосил қиласиз. (М.Булгаковнинг «Итюррак» қиссасидаги жараённи эсланг.)

Ҳар қалай сизга бир жиҳатдан осонроқ. Негаки, Сизда чин санъат билан бу юзакичиликни тажрибангизга суяниб солиштириш имконияти бор. Бу зўраки оҳангнинг асл маданиятга мутлақо алоқаси йўқ эканини ҳам Сиз яхши биласиз. Лекин болангиз – мумтоз адабиёт у ёқда турсин, ҳатто Абдулла Орипов ёки Одил Ёқубов ижоди билан ҳам қалбида эстетик иммунитет ҳосил қилиб улгурмаган ўспириннинг бугунги ҳолини, эртанги келажагини тасаввур қилиб кўринг. Синаш учунгина ундан бир сўраб боқинг-а, шоирлардан кимларни биларкин? Номинигина эшитгани Навоий ва Чўлпондан кейин, албатта, Чоршанбининг исмини айтади. «Бирор асаридан мисол келтир-чи» десангиз, буюклар ижодидан эмас, яна ўша Чоршанби «қаламига мансуб» қўшиқлардан хиргойи қилиб беради.

Шу алфозда адабиётнинг ҳимоясиз қолган танаси

ширага тўлиб боради. Энди унинг тану жонини енгилгина ўтиб кетадиган иситма эмас, балки росмана қанд касаллиги чулғаб олади. Адабиётнинг қонида қанд – ширинлик миқдори меъеридан ортиб боргани сайин асарлар ҳам чучмаллаша бошлайди. Унинг бир пайтлар ҳар қандай мавзуга ўтадиган ўткир тишлари лиқиллаб, иложи борича юмшоқ, осон ҳазм бўладиган мавзуларни хоҳлаб қолади. Хиралашган кўзлари узоқни кўра олмагани туфайли аксарият ўткинчи гаплар билан умрини ўтказди. Виждон деган «эски тушунча» ҳозирча ёдидан кўтарилмаган айрим ижодкорлар «Нега фалончи кўринмай қолди?» деган саволга дучор бўлмаслик учунгина бир нималар ёзиб ўзини ҳам, ўқувчиларини ҳам чалғитмоқни ўйлайди, бироқ бу, аслида, ижодий ожизликдан бошқа нарса эмаслигини ҳаммадан кўра ўзи яхшироқ билади. Ёзган нарсалари эълон қилинган кунлар иложи борича ҳеч кимга кўринмай, у нарсалар тезроқ ўқувчи ёдидан кўтарилишини орзиқиб кутишини кузатиш эса нақадар оғир...

Бир пайтлар бошловчи қаламкаш асарида ноўрин ишлатилган биргина сўз устида Навоийдан далил келтириб қизғин баҳслар олиб борган, нафақат дўстлари ижодини, балки ўз асарларини ҳам жиддий танқидий кўз билан тафтиш қилишдан чўчимаган, бу билан, ўзи билиб-билмай, адабиётга ўткинчи кимсалар кириб келишининг олдини олган ёзувчи-шоирлар энди озгина таҳлилий мулоҳазадан ҳам ваҳимага тушадиган, эркин ижодий фикрдан чўчийдиган бўлиб қолади. Энг ачинарлиси, бу жараёнда уларнинг ижодкорлик нафсонияти эмас, майда манфаатлардан маза тортиб ўрганиб қолган нафси озор топаётгани шундоқ билиниб туради...

Чоршанби учун эса бундай муҳит айни муддаодир. Адабий танқид уни танқиддан тубан ҳисоблаб, ўзининг ноўрин ғурурини қўлдан бермасликка тиришади. Бунинг устига, боя айтилганидек, истеъдодли ижодкорлар тўғрисида юрак ютиб билдирган озгина мулоҳазаси найза билан кутиб олингани ҳам адабий танқид учун тайёр баҳона бўлади: *«Уларки самимий, дўстона фикрни кўтара олмаса, бунисидан нима кутасан?»*

Мана шу муҳит қанчалик узоқ давом этса, Чоршанби номли вирус адабиёт вужудини шунчалар кўпроқ қақшатишга ўтади. Сўз санъатининг ибтидоий талабларига-да жавоб бермайдиган алмойи-алжойи мисралар йиғиндиси

«шеър», уни уялмай кўтариб юрган кимсалар «шоир» номини ўзига-ўзи инъом қилиб олади. Гўё Омон Матжоннинг «Руҳ ҳақида ривоят»ида башорат қилинган ҳолат юзага келади. «Хато» сўзини «хота» деб ёзадиган фалончики шоир бўлиб, шеърлари кунаро қўшиқ қилиб бериб турилганда, мен нега қараб ўтиришим керак экан?» деган иддао ҳар томондан кетма-кет бош кўтаради. Рус эртагидаги эрсираган Марпушанинг машҳур хитоби беихтиёр кулоғингиз остида жаранглагандек бўлади: «Замуж хочу! Хочу, хочу!...»

Ахборот воситаларининг энг оммавийлари шоир билан қўшиқчининг, шеър билан мусиқанинг никоҳини пайдар-пай қайд этиб, тантанавор эълон қилишдан чарчамайди. Бунда «никоҳдан ўтаётганлар»нинг балоғатга етган-етмагани, бундан олдин кимлар билан, қайси давлатда, неча маротаба аҳду паймон қилгани суриштириб ўтирилмайди. «Бировнинг ёрини олдим омонат» деганларидек, қай бир хориж давлати санъатида аллақачон «турмушга берилган» сўз ва мусиқа, ҳатто бошидаги фатаси ҳам алмаштирилмай, қайта никоҳлаб олинаверади.

Буларнинг барини кўриб, эшитиб, ҳазм қилиши лозим бўлган бечора Мухлис бўлса гарангсиб қолган. Бир Комилжон Отаниёзовни тушларида кўраётганидан зорланган отасига, бир «ўннга-чапга, чапга-ўннга» дея орқасини лиқиллатишга ўрганиб қолган боласига жавдираб қарайди. Фарзандининг онгу шуурига, ахлоқу дунёқарашига таъсирини ўтказётган бу шеърлар, қўшиқлардан ўз кўнглига — миллат қалбига дахлдор бирор улгу топишга уринади. Сўзини ўзбекча дейиш уят, мусиқаси, «шўрвасининг шўрваси» ҳолига солинганидан, бирор миллатга дахлдорлигини йўқотган, ижрочилар кийими, ижро услуби, сахнада ўзини тутиши борасида эса фол очиб ўтиришнинг фойдаси йўқ.

«Хўш, — ўйга толади Мухлис, — бу томошада миллий бадий тафаккурнинг бирор жиҳатига суянилганми? Умуман, ижодда шундай муқаллас тушунчалар ҳам борлигини бу «юлдузлар» ҳеч қурса хаёлига келтиришадими? Шундай ўй билан яшаш ва ижод қилиш лозимлиги тўғрисидаги тушунча уларнинг тафаккури ва тасаввурига сиғадими? Фарзандларим диди, адабий фаросати аксарият шулар даражасида қолиб кетса, оқибати нима бўлади? Ахир адабиёт ва санъатнинг муборак сахнаси талаб этади-

ган бадий-эстетик дид ҳамма замонларда ўзгармай қолиши бор гап-ку!..»

Мухлиснинг бу безовталикларини кимдир кўнглига яқин олса, бошқа биров дарров сергак тортади. Яна бир гуруҳ кишилар Мухлисни кераксиз пессимизмда айблаб, мийигида кулишларини ҳам у жуда равшан тасаввур қилади. Бироқ унинг учун бугун ўзгалар мулоҳазаларига эмас, ўз қалбига қулоқ солиш муҳимроқ туюлади. Бунга ўзини ҳақли ҳам санайди. Зеро, у қорни учун йиғлаётгани йўқ, қадри учун қайғуряпти. Ўзини эмас, ҳамма қатори фарзандларини, уларнинг эртанги қиёфаси қандай бўлишини ўйлаяпти. Эртага дурагай руҳ, дурагай табиат эгаси бўлиб, отасини танимай, тан олмай қолиши мумкинлигидан қалбида хавотир туймоқда...

Инсонни тушуниш деган тушунчадан келиб чиқсак, Чоршанбини ҳам, унга оқ йўл тилаган Устозни ҳам, осмонлардан пастга тушмайдиган «юлдузлар»ни ҳам, уларни қўллаб-қувватловчи «ҳайбаракаллачилар»ни ҳам, албатта, тушуниш мумкин. Бироқ, шу қаторда, пешонасига уларга замондош бўлишдек тақдир ҳукми битилган Мухлисни-да, бизнингча, тушуниш мумкин ва ҳатто зарурдир ҳам...

2003 йил

ВИЖДОН

«Халқ сўзи» газетаси таҳририяти ходимлари менга шу мавзуда мулоҳазаларим билан ўртоқлашишни таклиф этганларида, очиги, анча тараддудландим. Чунки иймон, эътиқод, ҳалоллик сингари юксак инсоний тушунчалар қаторида турадиган виждон тўғрисида баралла сўз айтишга чоғланишининг ўзиёқ кишидан жуда катта масъулият талаб қилади. Қолаверса, маънавий ҳуқуқ деган гаплар бор. Шу маънода, қуйида баён қилинадиган кузатишларни, аввало, муаллифнинг ўз орзу-армонлари, интилган идеаллари ифодаси сифатида тушунилишини истар эдим...

Донишманд адиблардан бири: «Мен, ҳеч ким кўрмайди ва ҳеч ким билмайди, деб ҳеч қандай иш қилмайман. Ҳар қалай виждон деганлари шу бўлса керак», деганди. Биз — ўзини мусулмон қавмидан ҳисоблайдиган кишилар тилидан эса бу гап сал бошқачароқ тарзда ифодаланиши мумкин: «Мен, ҳар бир босаётган қадамимни, қилаётган ишимни Яратган кўриб турибди, деган ўй билан яшамогим керак, иймон деганлари, виждон деганлари — шу!»

Лекин бу айтишгагина осон. Истаса-истамаса, ҳаёт аталмиш шафқатсиз уммон гирдобига тортиладиган инсон унинг қаърига фарқ бўлмаслик, жоню молини сақлаш илинжида не кўйларга тушмайди. Шоир айтади-ку: «Айро ҳам тушдим баъзан қалб билан, иймон билан» деб.

Инсоният тараққиётининг белгиси сифатида турфа хил мезонлар танланади. Фан ва маданиятнинг ақлни шоширадиган ютуқлари, техник-технологик мўъжизалар, турмушни осонлаштирадиган, одам тану жонига роҳат бағишлайдиган маиший шароитларнинг яратилиши айни мезонлар сирасидандир. Агар яшаш сифатини ўстириш нуқтаи назаридан қаралса, балки бу ўлчовлар ўзини оқлар. Бироқ одамзотнинг қанчалик инсонлашгани ёки акси бўлганини бу ташқи кўрсаткичлар мутлақо белгилай олмайди. Зеро, вужудга, ҳатто ақлга йўналтирилган парвариш ва эътибор қалбга умуман даҳл қилмаслиги, баъзан

эса унга салбий таъсир кўрсатиши ҳам мумкин. Гитлер, Сталин, Берия, Муссолини сингари оламда ном чиқарган қонхўр кимсаларни ақлсиз, аҳмоқ одамлар эди, деб бўлмайди. Уларнинг ақли унча-мунча замондошлариникидан ўткирроқ, топқирроқ бўлгани шубҳасиз. Улар яшаган турмуш шароитлари ҳали ҳозиргача кўпчиликнинг ҳавасини келтиради. Замонасининг маданий меваларидан ҳам ҳаммадан кўра кўпроқ ўшалар баҳраманд бўлишган. Бироқ бу ташқи жиҳатлар уларнинг миллионлаб инсонлар тақдирини топтаб ташлашларига халақит бермади-ку.

Америкалик файласуф Эрих Фромм фашистлар «доҳийси» Гитлерни табиатан некрофил (ўлимсевар) характер эгаси бўлганини исботлашга уринганди (*Қаранг: Э. Фромм. «Адольф Гитлер. Клинический случай некрофилии». Издательская группа «Прогресс». Москва, 1992 г.*). Бўлса бордин. Қолаверса, ҳазрат Навоий ҳам «касофат олами» вакиллари одамий қилмоққа уриниш беҳудалигини уқтиради. Атрофга қарасак, бу фикрга ҳам исбот етарли. Лекин некрофил бир кимсанинг «фюрер» даражасига олиб чиқилишида унинг атрофини ўраган муҳит, муҳитнинг шундай бўлишидан манфаатдор кимсаларнинг «холис хизматлари»дан кўз юмиб бўладими? Агар бу содда-муғамбир ефрейтор вақтида тўхтатиб қолинганида, қоқ тери юзига эркакчасига бир шапалоқ қўйилиб, асл ўрни қаердалиги кўрсатиб берилганида, унинг қўлидан шунча инсон болаларини қурбон қилиб ташлаш келармиди?

Умуман, нега «касофат олами» бу қадар тез урчийди, нега туппа-тузук ота-онадан тўраган, болалигида мусичани-да сизлаб юрган одам бир эврилиб ваҳший махлуққа айланади? Нега китоб кўрган, устоз кўрган (кейинчалик ҳар иккисига очикдан-очик хиёнат қилган!) бир кимса амалу мол-дунё илинжида ўзидан сал юқори турадиган бошқа бир кимсанинг кўрсатган жойини ялаб юришдан, шунинг эвазига топиб боргани ҳаром ризқ билан боласини боқишдан ҳазар қилмайди?

Нега бундан беш-ўн йилгина аввал дўстлари билан адабиёт ва санъат, пок инсоний туйғулар, меҳр ва шафқат тўғрисида соатлаб суҳбатлашишдан завқланган собиқ ижодкор, бугун ўша дўстларига қилган арзимас хизмати эвазига ҳеч нарса ололмаганидан тонгга қадар ғижиниб ётади. Нега?

Бу — юракка оғриқ берадиган саволларнинг охири

бўлмаслиги ҳам аниқ. Агар уларга универсал жавоб топилганида эди, Ибн Сино ёзғирганидек, дунёда ҳар қанча чанг бўлмасин, одам боласи минглаб йил албатта яшаган бўларди. Чунки ўпкага ўтирадиган чангнинг захридан қалбга сингадиган аламнинг, чорасизликнинг захаси минг чандон заҳарлироқдир.

Виждони қуртлаган кимсалар кори ҳолидан дили оғриган замондош шоир қалб изтиробларини шундай изҳор қилибди:

Унинг қовоғидан
 бошимга ёққан
 Қорини Худога
 солдим-да, қўйдим.
 Қонимни қайнатиб,
 жонимни ёққан
 Корини Худога
 солдим-да, қўйдим!
 Сўрасанг, иблисга
 тақалар насли,
 Хоинлик – ҳунари,
 каззоблик – касби,
 Дунёни ютмоққа
 шай турган нафси –
 Форини Худога
 солдим-да, қўйдим!

Инглиз ёзувчиси Сомерсет Моэмнинг «Ой ва сариқ чақа» номли романидаги қора танли жувон Ата ҳеч ёдимдан кетмайди. Бу аёл шаҳар нима, мактаб нима, маданият нима, нозик муомала усулию нафис бармоқларга кийдириладиган ҳарир қўлқопчалар нима – бирортасини билмайди. Эри ҳам, атрофдагиларнинг наздида «худо урган одам» – хотин топиб-тутиб тайёрлаб берган овқат(ёвғон)-ни апил-тапил еб, туну кун холстнинг қаршисидан кетмайдиган, ҳозиргача чизган бирорта картинаси сариқ чақага ҳам сотилмаган дарвештабиат рассом (кейинчалик машҳур фаранг мусаввири, дея тан олинган Пол Гоген!). Хотин бечоранинг шўри шунчаликки, эри юқумли ва тузалмас дардга – мохов касалига чалиниб қолади, аёл етишмовчилик ортидан бир эмас, икки норасида боласидан кетма-кет айрилади. Меҳрибон дўхтир бу «ғалати аёл»га даво топмас эрдан воз кечиб, Худо урган бу ердан – Шимолий Африка чангалзорларидан тезроқ кетиши керак-

лигини, бўлмаса, касаллик унга ҳам юқиб, ўзи ҳам бе-вақт нобуд бўлиши мумкинлигини жон куйдириб тушунтиради. Шунда, чакалакзорлар орасидаги қора меҳнатдан кўсовдек ҳолга келган қўллари билан совун (шампун эмас!) кўрмаган сочларини тўғриларкан, Атанинг кўзлари тааж-жубдан каттариб кетади: «Эримни-я! Уни ташлаб қаёққа кетаман?!»

Бу мулат аёл садоқат, виждон, оила олдидаги бурч тўғрисида ёзилган китобларни ўқимаган (ўқишни умуман билмайди ҳам). Балки унинг онги энг содда талаблар даражасида ҳам шаклланмаган ҳисобланар. Бироқ аёлнинг вужудида аждодларидан ўтган қон, цивилизация «неъматлари»-ла булганмаган тоза руҳ устувор. Бу асло ёввойи ҳис ҳам эмас, балки инсон боласи руҳиятига ибтидода юктирилган пок туйғулар гулдастасидир. Ата бу туйғуларини бошқаларга дастурхон қилиб, тилда ифодалаб билмайди. Аксинча, аёл шу ҳислар билан яшайди, уларга хиёнат қилиш мумкинлигини-да билмайди, уларни қалбидан кувмайди, холос...

Агар бизнинг жисму жонимизга виждон қўриқчи бўлганида, унга хиёнат деган, пасткашлик деган, таъмаю очкўзлик деган иллатлар ёпишмаган, одам чин маънода ҳазрати инсон бўлиб қад ростлаган, куёшга тик қарай олган бўларди. Менинг ожиз тасаввуримча, катта-кичиклигидан қатъи назар, онгли тарзда қилинган ҳар бир нотўғри иш, гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона амалга оширилган ҳар бир ноқонуний фаолият миллатга, халққа, охир-оқибат Ватанга хиёнат ҳисобланади. Бу асло осмондаги гап, ҳавойи талаб эмас. Ўғрилиқ ҳозир ҳам қўшнининг ҳовлисидан ўмарилган тухумдан бошланади. Кейин — бет қотиб, қўл ўрганиб, дил келишиб боргани сайин ҳар қандай виждонсизлик мумкин бўлиб қолади.

Пайгамбаримиз (с.а.в.) «Одамнинг баданида бир парча гўшт бор. Агар у айниса, бутун вужуд айнийди. Бу — қалбдир» дея бекорга огоҳлантирмаганлар. Қалбнинг териси қалинлашса, у ўзгалар дарду ташвишларига акс садо бермаса, уларга бефарқ яшай олса, энди унинг номи нима деб аталса аталар, фақат Инсон қалби аталмайди.

Юсуфбек ҳожиларнинг қаддини буккан, Отабек ва Кумушларни гўрга тикқан, Усмон Носирларни дарбадар этган мана шу қалби сўқир, виждони мудроқ, иймони суст одамлар бўлди, бундан кейин ҳам шулар бўлади. Ас-

лида бир коса овқат билан қонадиган нафснинг кўйига тушиб, на дўстни, на миллатни, на Ватанни таниган бундай кимсалар келтиражак кулфатлар, афсуски, тугаган эмас. Бас, шундай экан, доимий сергак бўлиш, лозим жойда тўғри гапни чўчимай айтиш, виждонсизликнинг қўлидан тутиш энг оддий инсоний бурч бўлиб қолаверади. Балки буни ҳам ҳеч ким кўрмас ва ҳеч ким билмас. Бироқ бу ҳам, ҳар қалай, виждон деганлари бўлса, ажабмас...

Дарвоқе, шоир бояги шеърини шундай яқунлаган экан:

*Аламим тоғча бор,
майда дард эмас,
Гарчи қасд олмаган
йигит — мард эмас,
Лекин Худойимга
ёрдам шарт эмас,
Барини Худога
солдим-да, қўйдим!*

2003 йил

ХАЛҚ ТАҚДИРИ РОМАН КЎЗГУСИДА

*Абдулла Қаҳҳор романларининг ижодий тарихи
тўғрисида рисола*

Муаллифдан

Муҳтарам ўқувчи.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган мазкур рисола бундан қарийб йигирма йил илгари олиб борилган илмий-ижодий изланишлар натижасида дунёга келган. Унинг муайян қисмлари «Кўш роман ва айрича қарашлар» номи остида «Шарқ юлдузи» журналининг 1987 йилги 4-сонида, «Саробнинг пайдо бўлиши» номи билан «Ёшлик» журналининг 1991 йилги 8-сонида босилган мақолаларда, шунингдек, «Маънавият» нашриёти томонидан 1997 йилда чоп этилган «Мен билан мунозара қилсангиз» номли китобимизда эълон қилинган.

Орадан ўтган давр мобайнида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» ва «Кўшчинор чироқлари» романлари, мазкур асарлар ижодий тарихи, ғоявий-бадиий хусусиятлари тўғрисида турли мутахассисларнинг гоҳ ибратли, гоҳ мунозарали чиқишлари бўлди. Айниқса, «Сароб» романининг дастлабки нашридан беҳабар ёхуд уни эсламасликни маъқул кўрадиган айрим мунаққид ва адиблар роман мазмун-моҳиятини бир томонлама талқин этиш, асарни яратишдан кўзланган асосий мақсад ҳамда романга материал қилиб олинган хужжатли манбаларни хаспўшлаш йўлидан боришди. Ҳатто айрим адабиётшунослар «Сароб» романини миллий мустақиллик ғояларини илгари сурган асар, дейишгача бориб етдиларки, бизнингча, бундай масъулиятсиз даъволар масала моҳиятидан тўла хабардор бўлмаган замонавий ўқувчини чалғитишдан бошқага ярамайди.

Шу муносабат билан ҳар икки романның яратилиш тарихи, уларга ўз даври ва кейинги даврлар адабиётшунослиги билдирган муносабатлар, асарларнинг қайта ишланиш натижасида йўқотганлари ва топганларини имкон қадар ёритишга ҳаракат қилинган, юқорида таъкидланганидек, бун-

дан йигирма йил илгари яратилган рисола Сизнинг ҳукмингизга ҳавола этилмоқда. Биз одоб юзасидан номларини келтирмаганимиз муаллифлар билдираётган фикрлар ҳамда ушбу рисола мазмунини бир-бирига солиштириш ва энг тўғри хулосани чиқариш Сизнинг ихтиёрингиздадир.

* * *

Ҳар бир миллат тарихий тадрижида шундай даврлар бўладики, уларни айни миллатнинг бир неча асрлик келажagini белгилловчи танлов дақиқалари, деб атамоқ мумкин. Чексиз вақт уммонида арзимас заррадек туюлса-да, бу кунлар қиммати бир эмас, бир неча авлод ҳаётида реллашади, уларнинг қисматига айланади. Ҳамма гап шу кунларда хилланган қадриятларга, белгиланажак йўлнинг тўғри ёхуд истиқболи берк эканига, йўл танлаш вазифаси чекига тушган миллат вакилларининг нечоғли узоқни кўра олиши ва масъулиятига боғлиқ.

Туркистон халқларининг яқин ўтмишидаги танлов кунлари сифатида Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романида тасвирланган чор истилоси арафасидаги «кейинги хон замонлари»ни, шунингдек, бу истилодан қутулиш-қутулмаслик масаласини кўйган 1917–1924 йил ҳодисаларини кўрсатиш мумкин. Ҳар икки вазиятда ўлкадаги халқлар ва уларнинг бошида турганлар танлаган ечимлар оқибати шўровий инқилоб — давлат тўнтаришидан аввалги ва кейинги етмиш тўрт йиллик ҳаётимизда бор кўлами билан намоён бўлди.

Шахснинг интеллектуал даражасини кўтаришда, «оломон»нинг «халқ»қа ўсиб чиқувида адабиёт тарихи орқали тарбиялашнинг алоҳида таъсир йўллари бор. Айниқса, юртимиз тақдирида чуқур из қолдирган даврларни ўзига материал қилиб олган адабий асарларга янгидан назар ташлаш, уларнинг ёзилишига сабаб бўлган объектив ва субъектив омилларни қайта таҳлил этиш ҳозиргача номаълум ҳақиқатларнинг очилишига гаров бўлиши мумкин. Энди адабий асарнинг яратилиши ҳақидаги таҳлил бевосита ҳақиқий тарих анализига, ижодкор ва уни қуршаб олган муҳит тўғрисидаги мулоҳазаларга уланиб кетмоғи зарур. Фақат шундагина муаммо ҳар томонлама, объектив илмий таҳлилга тортилган, унинг ечимига томон тўғри борилган бўлади...

Адабиётимизнинг йирик вакили, ўзбек профессионал

прозасининг оёққа туришида тинимсиз меҳнат қилган ёзувчи Абдулла Қаҳҳор ижоди неча ўн йиллардан буён халқимизнинг онгу шуурини банд этиб келмоқда. Адибнинг бадиий мукаммал ҳикоялари, қайтарилмас характерлар талқини жой олган қисса, роман ва пьесалари, афоризм даражасидаги оҳорли фикрлари ҳали узоқ йиллар, кўп авлодлар учун мулоҳаза объекти бўлиб қолиши табиийдир.

Бироқ ҳозирга қадар А.Қаҳҳор ижоди юзасидан амалга оширилган илмий-тадқиқий юмушлар ҳар қанча салмоқли бўлмасин, бу ижод сирлари жуда кўп ўринларда номаълумлигича қолмоқда. Хусусан, А.Қаҳҳорнинг икки йирик асари — «Сароб» ва «Қўшчинор чироқлари» романларининг ижодий тарихи масаласи адабиётшуносликда нисбатан кам ўрганилган мавзу саналади. Биз бугунги мулоҳазаларимиз марказига айна муаммони олиб чиқар эканмиз, уни қуйидаги тартибда ўрганишни маъқул топамиз.

Табиийки, дастлаб муаммонинг ўрганилиш тарихи, мавзу ёритилган манбалар таҳлилига тўхталинади.

Рисоланинг биринчи бобига «Сароб» романининг яратилиш тарихи» дея ном бериб, унда асар яратилган даврга, романда тасвир этилган йилларга, ёзувчи яшаган ва фикрлаган муҳитга алоҳида тўхтаб ўтилади. Романнинг ёзилишига туртки берган ҳаётий ва китобий материаллар кенг таҳлил этилиши ҳам кўзда тутилган. Пировардида мазкур романнинг қайта ёзилишига сабаб бўлган туб омиллар тўғрисида янги кузатишлар илгари сурилади.

Иккинчи бобда «Қўшчинор» романининг ёзилиш ва қайта ишланиш жараёни тадқиқ объекти қилиб олинди. Бобнинг «Қўшчинор» романи танқид кўзгусида» номли биринчи қисмида асарнинг конфликтсизлик даври танқидидаги аксини кузатсак, «Қўшчинор»дан «Қўшчинор чироқларигача» деган иккинчи қисм соф мантиқ таҳлилига, қайта ишлаш оқибатлари анализига бағишланади.

Муаммонинг ўрганилиши

Абдулла Қаҳҳорнинг деярли барча асарлари танқид ва адабиётшунослик оламида жиддий тортишув ва баҳсларга сабаб бўлган. Айниқса, бизнинг мулоҳазаларимиз объекти бўлган икки роман атрофида бир-бирдан муросасиз, жуда кенг доираларда баҳслар авж олган, мазкур баҳслар

нафақат илмий-эстетик, балки сиёсий тус ҳам касб этган. Романлар ҳақида ўнлаб мақола ва монографиялар яратилган. Хусусан, биринчи роман — «Сароб» тўғрисида ҳали асарнинг ўзи китоб шаклида тўлиқ чиқмай туриб республика марказий газетасида босилган Юсуф Султоновнинг мақоласи (Ю. Султонов. «Сароб» тўғрисида». «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1937 й., 17 ноябрь) билан бошланган турли-туман қарашлар оқими то бугунги кунгача давом этмоқда. Улар орасида Ҳ. Мусаевнинг «Сароб» қандай роман?» («Ёш ленинчи» газетаси, 1939 й., 30 январь), Т. Жалоловнинг «Сароб» («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1939 й., 12 ноябрь), Р. Мажидийнинг «Сароб» тўғрисида» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали, 1941 й., 5-сон), М. Қўшжоновнинг «Адашганлар фожиаси» («Шарқ юлдузи» журнали, 1967 й., 7-сон), Н. Шодиевнинг «Сароб» романидаги икки психологик таҳлил воситаси» («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1973 йил, 4-сон), Ш. Алломовнинг «Ҳаёт ва бадийий конфликт» («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1977 йил, 4-сон), В. Смирнованинг «Абдулла Каххар из ферганской долины» (журнал «Дружба народов», 1963 г., №7) каби ўнлаб мақолаларни эслаб ўтиш кифоя. Бундан ташқари, О. Шарафиддинов, У. Норматов, С. Содиқов, П. Қодиров, О. Отахонов каби адабиётшунос ва ижодкорларнинг кейинги йиллардаги қатор чиқишлари роман хусусидаги баҳсларнинг яқин орада тугамаслигидан далолат бермоқда. «Сароб» бир эмас, бир неча маротаба махсус чақирилган йиғинларда муҳокама этилган бўлиб, улар ҳақидаги стенографик ҳисоботлар Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архивида сақланмоқда (ЦГА. Фонд 2356, Описание I, дело 56, дело 63). Яна роман тўғрисидаги кўламли таҳлилларни профессионал қаҳқоршунос олимлардан О. Шарафиддиновнинг «Абдулла Қаҳҳор» (Ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида лавҳалар) («Ёш гвардия» нашриёти, Т., 1988 й.), М. Султонованинг «Абдулла Қаҳҳор услуги» («Фан» нашриёти, Т., 1967 й.), И. Боролинанинг «Абдулла Каххар» (очерк творчества) («Госиздат «Художественной литературы», Т., 1957 г.), Ҳ. Абдусаматовнинг «Абдулла Қаҳҳор» («Ўздавнашр», Т., 1960 й.) каби ўнлаб китобларида ҳам учратамиз.

Муаллифнинг иккинчи йирик асари «Кўшчинор»нинг ижодий тақдири ҳам «Сароб» романи тақдирига ўхшаб

кетали. Асар нафақат ўзбек, балки собиқ иттифоқ адабиётшунослигининг ҳам диққатини ўзига жалб қилган, у ҳақда кўплаб илмий-танқидий мақолалар яратилган. Бу асарга А. Алимуҳамедов «Кўшчинор» романи ҳақида» («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1948 й., 1 август), Ю. Либединский «Пробуждения Сиддикжана» («Литературная газета», 1948 г., 14 августа), И. Султонов ва Ш. Рашидов «Роман, искажающий действительность» (газета «Культура и жизнь», 1949 г., 21 мая), М. Ваҳобов «Ўзбек совет адабиётини янада юксалтириш учун» («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1949 й., 14 август), П. Қодиров «Абдулла Қаҳҳор» (А. Қаҳҳорнинг 3 томлик «Асарлар»ига сўзбоши. «Ўзадабийнашр», Т., 1957 й.), О. Шарафиддинов «Халқ ёзувчиси» (А. Қаҳҳорнинг 5 жилдлик «Асарлар» тўпламига сўзбоши. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1987 й.) номли мақолаларида турли нуқтаи назар ва мезонлардан келиб чиқиб баҳо берганлар. Бу роман ҳам Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида кенг муҳокама қилинган бўлиб (ЦГА. Фонд 2356, Опись I, дело 158), мулоҳазаларимиз давомида уларнинг барчасига ўрни билан батафсил тўхталамиз.

«Кўшчинор чироқлари» асари юқорида тилга олинган китоблардан ташқари М. Кўшхонов ва У. Норматовларнинг «Маҳорат сирлари» (Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1968 й.), Ҳ. Абдусаматовнинг «Сайланма» (Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1985 й.) каби китобларида ҳам таҳлил этилган бўлиб, биз бу тадқиқотлар тўғрисида ҳам ўз қарашимизни баён қиламиз.

Иккала романга бағишланган, айрим намуналари юқорида тилга олинган мақолалар, мунозаралар ва монографик тадқиқотларда, асосан, асарларнинг ғоявий-бадиий хусусиятлари, тил ва услуб муаммолари турли илмий-эстетик савияда таҳлил этилган бўлиб, уларда романларнинг яратилиш тарихи, айниқса, уларнинг қайта ёзилиши билан боғлиқ муаммолар деярли четлаб ўтилган. Бу жиҳатдан саналган материалларни улар суянган матнига қараб икки катта гуруҳга ажратиш мумкин. Агар ҳар икки романинг илк нашри — асл нусхаси устида баҳс юритган адабиётшунослар ишлари, муҳокамалар матни биринчи гуруҳга кирса, иккинчи гуруҳга турли сабабларга кўра қайта ёзилган «Сароб» ва «Кўшчинор чироқлари»ни таҳлил этган мақола ва китоблар кирати.

Албатта, айрим адабиётшунослар «Сароб» романининг кейинги нашридаги ўзгаришларни аввалги вариантга солиштириб ўрганишга ҳаракат қилганлар. Хусусан, М. Амилова ўзининг «А. Қаҳҳорнинг «Сароб» устидаги ижодий меҳнатига доир» номли мақоласида асарнинг қайта ишланган кўринишини ҳар томонлама маъқуллаш мақсадида биринчи нусхадан олиб ташланган энг қимматли ўринларни ҳам ёппа танқид қилиш йўлидан боради. Унинг қуйида келтирилаётган айрим фикрларининг ўзи мақола савияси хусусида етарли тасаввур беради, деб ўйлаймиз:

«Бизнингча, ёзувчи асарнинг дастлабки вариантыда Саидийнинг ўзини ўзи психологик анализ қилишига катта ўрин бериши туфайли ўқувчида унга нисбатан керагидан ортиқ хайрихоҳлик, ачиниш кайфиятини уйғотган эди...» ёки «Саидийда уйғонган ҳақиқий инсоний туйғу унинг душманлигини иккинчи планга чиқариб қўйган» ва ҳоказо («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1970 й., 1-сон).

Бошқа бир мақола савияси эса бундан-да ачинарли. Ҳ. Абдусаматов «Сароб» романининг иккинчи нашри» номли чиқишида 30-йиллар охиридаги нотўғри танқидий фикрларни яна бир маротаба қайтаради ва қайта ишланган вариантни маъқуллаб, хусусан, қуйидаги каби хулосаларга келади: «Демак, «Сароб»да акс эттирилган воқеалар, ҳодисалар, типлар ҳам типикдир (!)» («Шарқ юлдузи» журнали, 1958 й., 4-сон).

Бироқ булар ва бошқа қаҳҳоршунослик ишларида романларнинг ижодий тарихи – ёзилишига сабаб бўлган асл омиллар, ҳаётий ва сиёсий факторлар, улар атрофидаги баҳсларнинг ҳақиқий илдизлари, қайта ёзилиш жараёнидаги ютуқ ва йўқотишлар яхлит таҳлил объекти қилиб олинмаган. Бу масалаларда билдирилган айрим мулоҳазаларда бўлса, юзакилик, фактлардан узоқлик ёки уларни хаспўшлаш, бир ёқламалик сингари қусурлар устунлик қиладики, ўрни билан уларга ҳам ўз муносабатимизни билдираемиз. Мазкур муносабат давомида романларнинг ғоявий-бадий савияси ва табиатига ўзимизнинг нисбатан янги қарашларимизни баён қиламиз. Бунда уларнинг халқ маънавияти ва тақдирида ўйнаган ролига алоҳида урғу берамиз. Асарларнинг ёзилиши ва қайта ишланишига туртки бўлган, муайян даражада кутилмаган объектив ва субъектив сабаблар таҳлилга тортилади, бунинг натижасида чиқадиган хулосалар ҳам кутилмаган бўлиши эҳти-

молдан холи эмас. Рисолада, ҳар икки асар тақдири билан боғлиқ, ҳозирга қадар илмга ва кенг жамоатчиликка маълум бўлмаган материаллар тўғрисида ҳам батафсил тўхталинади. Абдулла Қаҳҳор романлари атрофида турғунлашиб қолган кўпгина фикрлар баҳоли қудрат инкор қилинади. Биз, ҳолислик талабларига амал қилиб, ҳатто шахсий мақолаларимизда ўзимиз илгари сурган аввалги қатор фикрларимизга ҳам танқидий ёндашиш йўлидан борамиз.

Кузатишларимиз давомида асарлар тақдири билан боғлиқ барча фактларни бутунлигича, бир-биридан айри қолдирмай олишни, уларни илмий ва рисола ҳажми кўтарган даражада муфассал ёритишни ва фақат шундан кейингина муайян хулосаларга келишни олдимизга мақсад қилиб қўйдик. Бошқа илм турларидан фарқли ўлароқ, адабий асар тарихига фақат яланғоч фактлар призмасидан эмас, балки руҳий-эстетик тушунув позициясидан туриб ҳам ёндашишга, ёзувчининг инсоний психологик ҳолатларини ҳам ҳисобдан тушириб қолдирмасликка уринамиз. Зеро, тадқиқотимизнинг пировард мақсади – «Сароб» ва «Қўшчинор чироқлари» романларининг ижодий тақдирини ўрганиш орқали шўро даври адабиётимиз тарихидаги муҳим даврлар табиатига назар ташлаш, Абдулла Қаҳҳор феноменининг ички қонуниятларини имкон қадар очишга эришишдир. Бу жараёнда эркинлик ва адолат тансиқ бўлган муҳит истеъдодни қандай эврилишларга, адашиш ва ҳатто ижодий фожиаларга дучор этиши мумкинлигини ҳам кузатишга, булар ҳақида муайян тўхтамларга келишга тўғри келади. Бунда, сўзсиз, максимум ҳолислик, ҳалоллик ва илмийлик бизнинг бўйнимиздаги масъулиятли вазифа ҳисобланади.

...Абдулла Қаҳҳор романлари тақдири шуниси билан фарқланадики, улар ўз матнида замонлар нафасини, шўро сиёсатининг турфа моҳиятини, ғоявий-эстетик қарашларнинг ўнлаб ўзгаришларини бевосита акс эттиради. Асарларнинг ижодий тарихини ўрганиш фақат уларда акс этган шахс ва жамият, мафкура ва инсон тақдири муаммоларинигина эмас, балки ёзувчи ва жамият, сиёсат ва ижод, ёзувчи лабораторияси ва ижод психологияси масалаларини ҳам таҳлил этиш имкониятини беради. Охирги жиҳат, айниқса, муҳимдир. Гап шундаки, ҳар икки роман ўз табиатига кўра фақат муаллифнинг бадиий тафаккури ва ижодий принципларинигина эмас, ҳаётий ақидаларини,

Ўз миллати тақдирига алоқадор масалаларга муносабатини, халқининг ўтмиши ва келажигига нисбатан эгаллаган маънавий позициясини ҳам ўзида мужассам этган. Бу асарлар тақдири билан қизиқиш А. Қаҳҳор ижтимоий-сиёсий қарашларини шакллантирган муҳитни, унинг қаламига куч берган қадриятларни яқиндан ҳис қилишга имкон беради. Улар орқали бўлса, А. Қаҳҳор ижодий тақдиридан ташқари, ёзувчига тенгдош адибларнинг турлича хотима топган қисматлари хусусида ҳам, бу қисматлардаги аччиқ мантиқийлик ҳақида ҳам тўғри хулосаларга келиш мумкин бўлади. Ҳозир ўзбек адабиётшунослигида шундай ҳол юз беряптики, бир адабий муҳитнинг, ягона ижодий авлоднинг вакиллари бўлишига, замоннинг ҳамма тўфонларига деярли бир вақтда дуч келганларига қарамай, масалан, Чўлпон тақдири Яшин ва Уйғунга, Фитрат қисмати Ҳ. Олимжон фаолиятига боғланмай мушоҳада юритилаверади. Бунда ҳамма ўзича ҳақ, бироқ бир ёқлама хулосага келаверади. Ҳолбуки, уларнинг барчаси ҳал қилувчи дақиқаларда бир сиёсат, бир муносабат қўлидаги элакдан эланганлар. Кимдир бу элак тўрларига чирмашиб жон сақлаб қолган, кимдир эса ербурун бўлган. Ва икки томон, аминмизки, бир-бирини кузатган, бир-бирига ё ёрдам, ё худ панд берган. Шу аснода ҳар икки томон дилида бир-бирларига айтолмай қолган қанча армон ва алам етилган. Бизнингча, адабиётшунослик бу тарихни ҳам ўрганмоғи, ижодкор характери ва ижод психологияси деган фанни бойитмоғи керак.

Биз рисолада бу интригаларнинг бутун манзарасини очиб бериш даъвосидан йироқ бўлсак-да, уларни юзага келтирган муҳит моҳиятини, умумий тарзда бўлса ҳам, ёритишга ҳаракат қиламиз. Бу ва тадқиқот давомида чиқарилажак бошқа хулосалар ўзбек адабиётшунослигининг қаҳҳоршунослик ва романшунослик қисмларига муайян янгилик, бошқачароқ қараш ва кайфият олиб киришига умид қиламиз.

Биринчи боб

«САРОБ» РОМАНИНИНГ ЯРАТИЛИШ ТАРИХИ

Биринчи қисм

Романда акс этган давр ва асарнинг бадиий хусусиятлари ҳақида айрим мулоҳазалар

1917 йил октябрь тўнтаришидан сўнг ер юзининг олтидан бир қисмида бошланиб кетган биродаркушлик урушининг сабаб ва оқибатлари шу пайтга қадар хаспўшланиб, бир ёқлама талқин этиб келинарни. Кейинчалик «умумхалқ инқилоби» дея қайта номланган бу давлат тўнтаришига, айниқса, ундан кейин ўтказила бошланган сиёсатга нима учун ўша халқнинг ўзи бу қадар оммавий қарши турганлиги жавобсиз қолаверар эди. Бу ҳодисани фақат «бир тўда аксилинқилобий кучларнинг ҳийла-найрангию «аҳолининг сиёсий тушунчаси паст бўлган айрим табақаларининг қаршилиги эди» дея изоҳлаш, энди маълум бўляптики, тарихни сохталаштиришнинг «тарихий намунаси» экан. 1918–1921 йиллар оралигида юз берган гражданлар урушининг шафқатсиз алангасида ҳўлу қуруқ баробар ёнган, миллионлаб бегуноҳ одамларнинг қони тўкилган, инсон ҳуқуқлари чексиз-чегарасиз равишда топталган, халқ турмушининг деярли барча соҳаларида бузилиш, издан чиқиш содир бўлган. Бунинг натижаси ўлароқ, жуда кенг ҳудудларда оммавий очарчилик, қиргин юз берган. Бу хусусда эълон этилган манбаларни яна такрорлаб ўтиришдан сақланиб, бизнинг юртимиз тақдири билан боғлиқ айрим маълумотларни келтириш билан чекланамиз.

Туркистон МИҚнинг нашри «Известия» газетасининг 1921 йил 2–20 декабрь кунги сонларида босилган А. Крутиковнинг «Туркистон» (иқтисодий очерк) номли мақоласида ўнлаб маълумотлар қатори қуйидаги расмий ҳисобкитоб ҳам берилди:

«Ўлканинг 48,6 фоиз фойдаланишига яроқли ҳудудида йиллар оша тубандаги миқдорда аҳоли яшаган ва яшамоқда:

<i>1909 йилда</i>	<i>6 720 000 киши,</i>
<i>1915 йилда</i>	<i>6 950 000 киши,</i>
<i>1918 йилда</i>	<i>5 890 000 киши,</i>
<i>1920 йилда</i>	<i>5 677 000 киши».</i>

Кўринадики, қандайдир уч-тўрт йил оралигида ўлка-

да 1 273 000 (бир миллион икки юз етмиш уч минг!) одам камайган. Улар қаяққадир четга чиқиб кетишмаган, чунки айни йилларда гражданлар уруши муносабати билан бутун Туркистон ҳудуди қамал ҳолатида эди. Энг ишончли йўллар орқали уни ёриб, ташқи дунёга чиқмоқчи, юртидаги аянчли аҳвол тўғрисида жаҳон афкор оммасига хабар бермоқчи бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг дўстлари тақдири нима бўлгани эса яхши маълум (Бу ҳақдаги батафсил маълумотлар собиқ Ўзбекистон КП Партия институтининг Архивида «Фонд 60, Опись I, ед.хр. 767» рақами билан сақланган). Бунга кўшимча туғилиш даражаси юқори бўлган ўлкада дунёга келган гўдаклар қурбонлар сонини янада озайтириб кўрсатаётганини ҳисобга олсак... Бу фожиаларни яқиндан ҳис қилмоқ учун ўша даврнинг қайсар ҳужжатларини, вақтли матбуотда босилган (шўровийлар ҳали уни тўлиқ назоратга олиб улгуришмаган эди!), йўлларда кўмилмай қолиб кетган юзлаб ўликларнинг суратларини кўриш керак. Ва шундан кейингина шоир Чўлпон айни аҳволдан дили хун бўлиб:

*Қип-қизил қон бўлиб
Кунлар ботади.
Ёмон ҳидга тўлиб
Тонглар отадир...*

деганида нақадар реалист бўлганини англаймиз. Худди шундан кейингина рус ёзувчиси Борис Лавренев Туркистон frontiда ўз кўзи билан кўрган даҳшатларга чидамай, 1923 йили нега коммунистик партия сафидан чиққанининг моҳиятига етамиз...

Устози К. Маркснинг «*Биз ишчиларга шундай деймиз: Сиз фақат мавжуд муносабатларни ўзгартириш учунгина эмас, балки ўзингиз ҳам ўзгаришингиз ва сиёсий ҳукмронликка яроқли бўлишингиз учун 15,20,50 йиллаб гражданлар урушини ва халқаро жангларни бошдан кечиришингиз керак*» («Наш современник» журналы, 1990 й., II-сон), деган ўғитларини янги замон доҳийчаларидан бири ҳаётга мана бундай татбиқ қилади:

«Ишда айбланувчининг шўро ҳукуматида қурол ёхуд сўз билан қарши чиққан-чиқмаганлиги тўғрисидаги маълумотни излаб ўтирманг. Биринчи навбатда сиз ундан сўрашингиз керак — у қайси синфнинг вакили, келиб чиқиши қандай, унинг маълумоти қанақа ва касби нима? Мана шу саволларнинг ўзи

айбланувчининг тақдирини ҳал этиш учун етарлидир» (М. Лацис. Газета «Красный террор», за 1918 г., 1 ноября).

Афсуски, аксарият қисми ибтидоий сиёсий саводга ҳам эга бўлмаган, Ф. Достоевский «иблислар» деб номлаган бундай кишилар томонидан бир-бирига қарама-қарши қўйилган омма, замонасининг ҳақиқий мутафаккирлари огоҳлантиришларига эмас, юқоридагидек кўрсатмаларга кўпроқ амал қилди. Бундай кўрсатмалар, ўз-ўзидан, мамлакатдаги зиёлилар тақдирида ҳам қонли из қолдирмаслиги мумкин эмас эди. Хусусан, кейинги пайтларда Сталин қатағонининг қурбони сифатида тақдим этилаётган Н.Бухариннинг ўзи бундай қатағоннинг илк кўринишларини мафкуравий томондан қуйидагича «асослаган» эди:

«Ўзининг «ижтимоий даражаси»га кўра гўё дунёқараши кенг бўлиши лозим бўлган бу «ақлий меҳнат» вакилларининг атрофда бўлаётган ҳодисаларни қандай қилиб кўрмаганликларини ва тушунмаганликларини, кўзи юмуқ кучукчалардек эшигини тарих аллақачонлар тамбалаб ташлаган ўтмиш томон чиқиши йўлини излаб у ёқдан-бу ёққа ўзларини урганини тушуниш бўлғуси тарихчиларга психологик жиҳатдан хийла қийин бўлади.

Бизнинг зиёлиларимиз бу жиҳатдан «билимсиз, оми» дейдиганимиз қора халқдан ҳам кўра кўполроқ эмпирик экани маълум бўлиб қолди. У бўлаётган ва сўзсиз бўладиган оламшумул тарихий ҳодисаларни кўриши, тушуниши ва англаб етунига қадар неча марталаб пешонасини ёриб олишига тўғри келмоқда...

Хўш, энди уларнинг ягона тўғри, амалий хулосага келиб, пролетариатга тенглашиши яхши эмасмикин?» («К интеллигенции». «Известия» Турк. ЦИКа от 1919 г., 18 декабря.)

Инқилобнинг асосий мафкурачиларидан бири бўлмиш Н. Бухарин «кўзи юмуқ кучукчалар» деб номлаган эски зиёлилар, албатта, бўлаётган воқеаларнинг чиндан ҳам «тарихий ҳалоқат» эканини теран англашган ва уларнинг энг илғор вакиллари бунга ўз муносабатини билдиришган ҳам (М. Горькийнинг «Бемаврид мулоҳазалар» (1918 й.), И. Буниннинг «Лаънатланган кунлар» (1919 й.), В. Короленконинг «Луначарскийга мактублар» (1920 й.), рус файласуфларидан Бердяев, Соловьев, Франк, Булгаков ва бошқаларнинг асарлари).

Маълумоти ва келиб чиқиши қандайлигиданоқ шубҳа объекти бўлган эски зиёлилардан (бизнинг шароитимиз-

да М. Беҳбудий, Мунаввар Қори, А. Авлоний, С. Ажзий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ҳамза ва б.) фарқли ўлароқ, янги асрнинг бошларида туғилиб, фикрий шаклланиш даври 20–30-йилларга тўғри келган аксарият зиёлиларнинг қарашларига бу сиёсий ва мафкуравий муҳит ўз таъсирини ўтказмай қолмади, албатта. Уларнинг маънавий ва эстетик тушунчаларида ҳам ҳоким идеологиянинг кучли изи қолган бўлиб, унинг инъикоси яратилажак асарлар руҳига ҳам кўчди.

Хўш, биз бу нарсаларни нима учун эслаяпмиз?

Яратилиш тарихи таҳлил этилаётган ҳар бир конкрет асарга ёндашишда, аввало, унинг муаллифи ўсган муҳит, қадриятлари ва дидини шакллантирган объектив ва субъектив омиллар ҳар томонлама ҳисобда тутилса, чиқарилажак хулосалардаги холислик таъминланган бўлади. Акс ҳолда муаммони тарихий нуқтаи назардан ўрганиш принципи бузилади, илмий хулосалар ўрнини кераксиз эмоциялар эгаллайди, таҳлил ўрнига таҳқир, тушунув ўрнига айблов майдонга келади. Бундай ҳол, айниқса, истеъдодли ижодкорлар хусусидаги тортишувларда юз берса, қимматли илмий-эстетик сабоқларни эмас, зарарли нигилизмни туғдириши мумкин.

Иккинчи, маънавий қадриятлар билан боғлиқ таҳлил принциплари ҳам бор. Истеъдод, агар у ҳеч бўлмаганда бир миллат тақдирига дахлдор бўлса, замоннинг эврилишлари, сиёсатнинг найранг ва шафқатсизликлари, ёлғоннинг барча даражалардаги кўринишлари, ҳатто, жисмоний ўлим қаршисида ҳам собитлиги, бутунлиги ва барқарорлиги билан сифатланади. Кимнинг аравасига тушилса, ўшанинг ашуласини айтавериш бошқа ҳар қандай руҳиятнинг яшаш муҳити бўлар, фақат истеъдоднинг эмас. Истеъдод, керак бўлса, аравадаги ашулани ўзгартирувчи қудратни-да юрагига жойлаб туғилади...

Демак, ўрганилаётган асарга холис ёндашмоқ, уни энг жиддий маънавий қадриятлар, адабиётнинг умуминсоний табиатидан келиб чиқувчи талаблари, қолаверса, муайян халқ, миллат тақдири билан боғлиқ муаммолар аспектида ёритиб, сўнг баҳолашни талаб этади. Ҳар қанча аччиқ ва афеусланарли, ҳозирга қадар ўрнашиб қолган мақбул қарашларни ўзгартириб, безовталиқ туғдириши мумкин бўлмасин, бари бир **ҲАҚИҚАТ** ва яна **ҲАҚИҚАТ** ўртага ташланиши ва бундан ваҳимага тушмаслик

лозим бўлади. Чунки бир-икки авлоднинг фожиали алданиши ёхуд адашиши ҳали миллатнинг қисмати бўлмай, балки бу алдовни вақтида сезув ва ундан тегишли хулосалар чиқарув келажак авлодлар баркамоллигига кафолат бўлади. Зеро, дунё ҳеч ким билан бошланмаган ва ҳеч ким билан тугамайди ҳам. Азал ва абаднинг ўз Эгаси бор...

Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романи, мана ярим асрдан ошдики, ўқувчиларнинг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Ўзбек ва қардош халқларнинг бир қанча адиблари бу романни ўзлари учун маҳорат мактаби, деб билганлар. Асарнинг ғоявий-бадий хусусиятларини ўрганган О. Шарафиддинов, М. Қўшжонов, У. Норматов, В. Смирнова, М. Султонова ва бошқаларнинг ишлари қаҳҳоршunosликнинггина эмас, ўзбек романшunosлигининг ҳам салмоқли ютуқлари бўлиб қолди.

Албатта, ҳар қандай асар ҳам гуманитар илмга, эстетик изланишларга имконият яратавермайди. Бадий асар теварагидаги фикрлар салмоғи, аввало, унинг ўз ботинидаги фикрий-эстетик қувватга боғлиқ бўлади. Айниқса, романнинг марказий қаҳрамони Раҳимжон Саидий характери, ўзининг психологик кўпқирралилиги, уюштирилган руҳий имкониятининг ниҳоятда ранг-баранглиги, индивидуал сифатлари билан ўзбек адабиётида тубдан янги образ саналади. Ёзувчи, шубҳасиз, истеъдодли, нозик ва ҳис қилувчи юрак эгаси бўлмиш, ёшлигиданоқ ўз-ўзини тушунишга тиришувчи инсоннинг руҳий дунёсини, ҳалокатини изчиллик билан очиб боради. Саидий асарда қанчалик тез, кутилмаганда «бошланса», шунчалик тез ўқувчида қизиқиш, ўзига хайрихоҳлик уйғотади. Хусусан, илк асарининг эълон қилиниши билан унинг қалбида уйғонган бўйсунмас ширин титроқдан нафақат Саидий, балки ўқувчи ҳам шошиб қолади. Худди шу каби Мунисхонга нисбатан туғилган ўтли муҳаббат, унинг шу қиз истаги йўлида бутун тақдирини гаровга тикишга жўмардларча шайлиги... Тақдири пировардида ҳам Саидийни бу ёруғ оламда ушлаб турган ягона ҳаёт риштаси Муниснинг ёди, у ҳақдаги эзгу хотиралар бўлиб чиқади:

«Мухторхон йўқ. Саидий билан Мунисхон орасидаги қалин девор йиқилади. Бу деворнинг йиқилиши қанча яхши бўлмасин, «тушунатурғон кишилар» қаторида ўзининг ҳам тириклигини хавф остида қолдиради. Шундай бўлса ҳам, Саидий шу дамда бу хавфни билишдан, тушунишдан ўзини олиб

қочди. «Мунис мени яна бир мартаба Раҳимжон, десин, ҳар қанча хавф бўлса кейин кўрарман» деди...

Албатта, Саидий Мунисхонни олмайди. Муродхўжа домла билан Салимхон келиб олдида тиз чўкканида ҳам олмайди. Фақат у билан тез-тез кўришганда ўтмишдаги саодатга ҳамдамлик ва беғамлик кунларини хотирлайди-да, бу кунги сиқик турмушдан ўзини бир оз четда ҳис қилади» (Абдулла Қаҳҳор. «Сароб». Ўзбекистон Давлат нашриёти, Тошкент–Самарқанд, 1937 й., 357-358-бетлар. Асар ўша йиллари республикада амалда бўлган лотин ёзувида бо-силган).

Афсуски, бу ўринлар кейинги икки нашрдан тушиб қолган. Ёзувчи илк «Сароб»да Саидийнинг руҳий ҳалокатини изчил ва кенг миқёсларда кузатади, қаҳрамонига қийноқ эркини беради. Саидийни ички, «оқ шарпа»га (Усмон Азимов) айланган Саидий қаршисида энди ёлғондан манфаат бўлмаган сарҳисобга толдиради. Худди шу ўринлар, аслида, «Сароб» романига «чуқур психологик асар» баҳосини олиб берган эдики, қайта ёзиш уларни ҳам ярим-ёрти ҳолга келтирган ёки қўпол равишда бузган. Қуйидаги ўринларни кейинги вариантлардан топа олмай-миз, масалан:

«Кепак! — деди у (Саидий — Р. Қ.) ўзига-ўзи, баланд товуш билан, албатта мен тирик эмас. Йўқса унинг (опасининг — Р. Қ.) куни кепак қиздириб босишга қолмас эди. Нима қилдим? Нега оламга келиб оҳ-надомат билан ўтиб кетаётган шу ожизани шу кунгача даволатолмадим? Ушга ярамайди, чунки оёғи шол. Менинг ҳам оёғим шолмиди? Ё Эҳсон айтгандай ақлимга шира тушганми?

... Сени ҳаётга боғлаган нима қолди? Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қилатурғон ҳамма завқларни бир-бир кўрдинг. Булардан ҳеч қайси сенинг учун янги бир нарса эмас. Ҳаммасидан тўйдинг... Дўстларинг, ўртоқларингдан кўнги узолмайсанми? Булар сенинг бошингга мушкул иш тушса, «оббо, айтмаганмидим?» деб гўё шундай бўлишини илгаридан билганликларини исбот қилиш учун эзмала-ниб бошингни оғритишдан бошқага ярамайдилар. Сен нимадан кўнги узолмаётган бўлсанг, уни минг ва миллион мартаба кўргансан. Бунга иқрор бўл... Бошқа нима сени ҳаётга боғлайди? — Ҳеч нарса. Шундай бўлса қани, тур, нима қилиб ўтирибсан?» (Ўша нашр. 381–382-бетлар. Бундан кейин фақат саҳифа кўрсатилади.)

Бундай ўринларни яна кўплаб эслаш мумкин, бироқ Саидий образи билан боғлиқ ўзгаришларга «Уч «Сароб» номли мақоламизда (қаранг: «Ёшлик» журнали, 1986 й., 6-сон) батафсил тўхталганимиз учун, ҳозир уларни қайтариб ўтирмаймиз.

Муаллифнинг бошқа бир марказий образ – Мунисхонга ёндашиши ҳам, айрим адабиётшунослар талқин этганидек, худди Саидийга ёндашишдек якранг эмас. Агар Саидий талқинида (илк нашрда!) ёзувчи имкони борича холисликни сақлаб тура олган бўлса, Мунисхон характерининг шакллантирилиши бундан фарқланади. Қизнинг асарда илк бор пайдо бўлиши билан бошланган («Эй, ўл-а, шунақа-да, чиройли йигитни кўрсанг юрагинг тутдай тўкилади» – 8-бет), ёзувчининг Мунисга нисбатан яширишга уринмагани – салбийроқ муносабати бутун асар давомида кучайиб боради. Қиз ҳаракатларидаги, гап-сўзларидаги, ўйларидаги оҳанг, унинг Саидийга қараганда ёзувчи учун «ҳал бўлган» образ эканидан дарак беради.

Масалан, Муниснинг оғзидан чиқадиган гап-сўзлар ёш, бокира қизнинг эмас, дунё кўрган жувонларнинг, бетаъсирроқ хотинларнинг муомала услубида берилади. Мунисхон, яқингинада танишгани Саидийга, хусусан, шундай мурожаат қилади:

«Сизнинг одадингиз ёмон – биров бир нарса сўраса ўзингизни билмасликка солмайсиз. Энди ундай қилманг. Имтиҳондан яхши ўтсангиз бўлди-да... Шу имтиҳонлардан ўтиб олгунча... бизники ҳам яхши-ю, тинч эмас. Акамнинг ўртоқлари кўп келади. Куриб кетгурлар бирам бевош-ей...» (29-бет)

Ёки уйига биринчи мартаба келган Саидийни кутиб олаётган Мунис ҳолатининг тасвирига эътибор берайлик:

«– Ким?.. Раҳимжон!.. Вой... одамни мунча интизор қилдингиз?»

Мунисхон, эрга ёқишга кундоши билан рақобат қилган келинчақдай абжирлик билан Саидийнинг қўлидан пальтосини олиб қозикча илди ва ўшандай ширинсўзлик билан ичкарига таклиф қилди» (42-бет. Таъкид бизники – Р. Қ.)

Мунисхоннинг кейинги тақдирини белгилашда ҳам (бузуқлик қилиши, ёлғончилиги, бойликка қул бўлиши каби ҳолатлар) ёзувчи шафқатсизроқ йўлдан боради. Бироқ бу мулоҳазалардан Мунисхон образи схематик, бир томонлама ёритилган образ экан-да, деган хулоса асло келиб чиқмайди. А. Қаҳҳор бу қизда шунчаки салбийликни

эмас, ўша салбийликнинг илдишлари, ўсиши ва ҳалока-тини кузатади. Бу кузатиш, қора рангнинг ҳам таркиби бор, маъносида кечади. Ёзувчи шунга эришадикки, Му-нисхоннинг ертўлага тушиб акасининг тўппончаси билан ўзини отиши, айниқса, ўлими олдидан қолдириб кетган бир парча хати билан бу қиз ҳам ҳаётдан, ёруғ дунёдан умидвор, оддийгина инсоний камолга зор бир бахти қаро бўлганини ўқувчи ёдига парчинлаб кўяди. Романнинг бе-такрор саҳифалари – бир ёқда Саидийнинг, бошқа ёқда Муниснинг ўзларини мажбур этиб хаёлларида «севимли ёр» яратишлари, бирининг бўлғувси эри, иккинчисининг ҳеч орзу қилмагани хотинидан фазилат ахтариб қийна-лиш эпизодлари Муниснинг образига ҳам яна-да жонли-лик бахш этади, уни бойитади. Яна шуни ҳам айтиш ке-ракки, Мунисхон типигаги қаҳрамон кейинчалик ҳам адабиётимизда бошқа яратилмади.

Романнинг индивидуал характер даражасига етган яна бир қаҳрамони Муродхўжа домладир. Бу образ хусусида адабиётшунослик кўп яхши кузатишлар қилганки, улар-дан мисол келтириш ёхуд бошқачароқ шаклда такрорлаш-дан кўра, кейинги «Сароб»ларда Муродхўжа домла «йўқот-ган» айрим сифатларни эслаб, шулар асосида мулоҳаза юритиш фойдалироқ кўринади.

Бизнингча, Муродхўжа домла феномени унинг турли идеялар, аксилинқилобий фикрлар, соф ғояга хизмат қилувчи гаплар айтаётган мажлис ва суҳбатларда эмас, балки Муродхўжа – ота, Муродхўжа – қайнота, Мурод-хўжа – эр ва Муродхўжа – оила бошлиғи бўлиб кўрина-диган саҳналарда кўпроқ табиий, ишонарли ва бадий бойроқ очилади. Албатта, муаллиф унга сиёсий қиёфа бе-ради, уни бу савти сумбатига лойиқ этиш учун ҳажман кенг ва мазмунан аксилинқилобий монологлар айттира-ди, ҳаракатлар қилдиради. Ҳозирги вариантдаги домлага кўшимча биринчи «Сароб»да унга, жумладан, мана бун-дай ижтимоий сифатлар ҳам берилади:

«Ёшлар уни бурунги тараққийпарвар – жадид, муҳофа-закор, ўзининг инқилобдан бурунги назаридан қайтмаган киши ҳисоблайдилар» (94-бет).

Шундан келиб чиқиб, ХХ асрнинг 30–40-йиллари ўқувчилари домланинг ҳар бир қилган ишига шубҳа би-лан қарашига тўғри келади. Яъни, унинг «Ўзбек халқи-нинг тарихи» номли китоб ёзиши ҳам, «Адабиёт намуна-

лари»ни тузиши ҳам, ҳеч шубҳасиз, янги – шўроча ҳаёт-га қарши қаратилган ҳаракатлардир. (Маълумки, романда акс эттирилган даврга йилма-йил тўғри келадиган реал ҳаётда бундай ишларни Абдурауф Фитрат, Абдурахмон Саъдий, Абдулла Авлоний амалга оширган эдилар.) Энг ачинарлиси, бундай ўринлар фақат асардаги сиёсий айблов оҳангини кучайтиришга, «аксилнқилобчилар турмушнинг ҳамма жабҳасига кириб олганликларини исботлаш»га хизмат қилиб, ўқувчининг юрагига эмас, ақлига, янаям аниқроғи – «сиёсий ҳушёрлигини оширишга» мўлжаллангандир (Дарвоқе, бу жойларнинг қандай юзага келганини рисоланинг шу боби давомида батафсил кўра-миз ҳали).

Ҳолбуки, бутун «умрида ўстирган ягона фарзанди» Сорахонни «*катта умидлар билан уйда немисча ўқита бошлаган*», бундан бир иш чиқмай «*ҳар йили иштиоолло янаги йилдан*» дея-дея Сорахонни олима бўлишдан кўра, она бўлишни кўпроқ ўйлайтурғон ёшга етказиб қўйган» ота – Муродхўжа домла ўқувчида, қандай бўлмасин, самимий туйғулар кўзғайди. Ёки оила бойлигини кўпайтириш можаросида хотини – «булбулигўё»нинг барча фисқу фасодидан хабардор бўлатуриб, вазият мажбур этгач, Саидийнинг кўзи олдида уни бир шапалоқ уриб янги ниқобини кийиб олаверадиган Муродхўжа ўқувчи онгида ёзувчи истаган нафратни етарли таъмин этади.

Муродхўжа домла характери, масалан, аксилнқилобий ҳаракатлар жараёнидан кўра, оқсоч хотин Тўпага қилган муносабатида бадий бўрғиброқ юзага чиқади: «*Оқсоч хотин, Сорахоннинг бир инжиқлигига қулоқ соламан, деб пишиб турган сутдан беҳабар қолди-да, тагига олдириб юборди. Бир қўшқулоқ қатиқ фалон пул. Домланинг жонпони чиқиб кетди ва кафгирни олиб ўз қўли билан қозонни қирди-да, куюнди бўлиб кетган қирмочни оқсочнинг олдига қўйиб, «буни еб кўр-чи, иккинчи шу номаъқулчиликни қилармикинсан» деди. Оқсоч бир коса куюндини еб бўлмагунча домла унинг тепасидан кетмади*» (249-бет).

Домланинг бу жиҳатлари оқсочга шунчалик ёд ва табиий бўлиб кетганки, аёл ўзининг ҳар бир ҳаракатига, биринчи навбатда, домла нима деркин, деган ўй билан баҳо беради. Бу жиҳатдан кейинги «Сароб»ларда мантиқсиз ва ишонарсиз «дадиллашиб» кетган Тўпадан фарқли ўлароқ, биринчи вариантдаги, касаллиги туфайли нои-

лож докторга кўрсатилаётган Тўпанинг ҳолати жуда характерлидир. Бу эпизод орқали нафақат оқсоч қиёфаси, балки Муродхўжа домла характери ҳам зарур рангни олади:

*«Тўпа қаттиқ хижолатлик тортар эди. Ўтган куни Со-
рахон ўзининг итига белбоғ боғлаб, дўппи кийгизиб, олдинги
оёқларидан ушлаб тикка юргизганда Муродхўжа домла қан-
дай кулди! «Тўпани доктор кўрди» деган гапни эшитса, худ-
ди шундай кулмайдими?»*

*...Эҳсон қайтиб чиққанида Тўпа ўрнидан туриб, бир ил-
тимоси бўлиб айтолмаган вазиятда қолди. Бу илтимос фа-
қат шугина бўлиши мумкин: «Худо хайрингизни берсин док-
тор, мени кўргангизни домлага айтманг».*

Қулоғига домланинг кулки товуши эшитилиб кетди...»
(322-бет)

Романдаги яна қатор образларни, эпизодлардаги та-
бийликнинг санъаткорона уюштирилишини, деталлар-
дан унумли ва ўрнида фойдаланиш намуналарини эслаб
ўтиш мумкин. Бундай муваффақиятнинг асосий омилла-
ридан бири — ёзувчи ўз тажрибаларига, ҳаётда кузатган
яқин одамлари, дўстлари, ҳолатларга иложи борича кўпроқ
мурожаат қилганидир. Муаллиф замондошлари бўлмиш
таңқидчилар унга ўпка қилишганидек, «Саидийга ачин-
ганидан» эмас, балки бош қаҳрамоннинг ишонарли чи-
қиши учун ҳам ўз ҳаёти ва ўйларидаги турли жиҳатларни
унда акс эттиради. Муродхўжа домланинг прототипини
муаллиф сиёсий фронтда яқиндан кузатганига ўқувчи
шубҳа қилар, бироқ, ҳаётда, турмушда, юқорида кўрга-
нимиз оригинал тип билан унинг жуда жонли алоқада
бўлганига ишонмаслик мумкин эмас!

Ёзувчи бир қанча эпизодик образларни ҳам ўз атро-
фидан танлайди. Романда А.Қаҳҳорнинг ёшликдаги мак-
табдош дўстлари Теша Зоҳидов (Теша), Йўлчи Тошпўла-
тов (Йўлчибой), Муҳаммаджон Қулматов (Эҳсон), Павел
Шафрин (Шафрин), Шарифжон (Шариф) ва бошқалар
ўз тақдири, гап-сўзлари, ҳеч бўлмаганда, исми билан
иштирок этади.

Ёзувчи ҳодисаларнинг баёнидаги энг майда деталлар-
гача ҳаётда юз берган воқеалардан фойдаланади. Хусусан,
«Ўтмишдан эртақлар» қиссасида ўз онаси 20-йиллар арафа-
сида «Мандалак» деган пилла заводидида ишлаганини эсла-
са (А. Қаҳҳор. «Асарлар». 5 жилдлик. 3-жилд. Фафур Фулом

номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988 й., 285-бет), «Сароб» қаҳрамони — ноҳақ қамалиб кетаётган маҳалла комиссиясининг раиси Мавлонқулов, орқасидан йиғлаб қолаётган хотинига пилла фабрикасига ишга кириб тирикчилик ўтказиб туришни тайинлайди («Сароб». 1937 йилги нашр, 233-бет).

Кейинги нашрларга кирмай қолган қишлоқлик темирчи ва унинг ўғли Саримсоқ тарихи ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг ўз болалигидан қолган хотиралар асосида вужудга келган. Ундан ташқари, Саидийнинг илк асари — «Оламнинг ёш чоғлари», «Ўтмишдан эртақлар», Кенжанинг колхоз тузилишига бағишлаб ёзган достони — «Саримсоқнома»нинг номи ҳам ёзувчининг ўз ижодидан олинган ёхуд кейинчалик унда фойдаланилгандир.

Буларнинг ҳаммаси яратилган роман ҳақидаги, ундаги айрим эпизод ва образлар билан боғлиқ қисқа мулоҳазалардир. Асарнинг бу ва бошқа характерли жиҳатлари тўғрисида, айтганимиздек, ўнлаб китоблар, мақолалар ёзилган. Бироқ бу ҳаётий ва адабий компонентларнинг бирлашувига, уларнинг муайян бир ғоя атрофига йиғилуви ва шунчаки бир асарни эмас, балки ижтимоий-сиёсий пафоси XX асрнинг 30-йиллари ҳаётида ниҳоятда муҳим аҳамият касб этган «Сароб» романини ҳосил қилувига нималар сабаб бўлган? Ёзувчи билган ҳамма ҳаётий деталлар ҳам романда ўзининг том маънодаги реалистик интерпретациясини топганми, бошқа томондан эса ромanni ташкил этган ҳамма ғоявий-бадиий унсурлар ҳам ҳаётий заминга эгами? Умуман, «Сароб» романининг ёзилишига қандай объектив ва субъектив омиллар туртки берган? Ёзувчи ўзининг унча катта бўлмаган ҳаётий кузатишларидан ташқари яна қандай материалларга таянган, уларнинг қай жиҳатларига ишониб асарга киритган? Миллатнинг тақдирига тўғридан-тўғри дахлдор масалалар марказига қўйилган «Сароб» романи қанчалик мустақил тарихий асосга эга?

Бу ва бунга ўхшаш қатор саволларга, афсуски, адабиётшунослик ҳалигача тайинли жавоб бермаган. Ҳозирга қадар ёзилган «Сароб»га оид мақола ва китобларда романнинг ёзилиш тарихи, муаллиф бу ишга жазм этишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган омиллар ҳақида бир-бирини такрорловчи мулоҳазалардан нарига ўтилмаган. Хусусан, ушбу масала кўтарилганида аксарият адабиёт-

шунослар А. Қаҳҳорнинг «Бир хатга жавоб»идаги қуйидаги қисқа изоҳни келтиришади:

«30-йилларнинг бошларида тақдир мени буржуа миллатчиларига рўпара қилди, булар менинг нафрат ва газабимни қўзғатди, яъни мувозанатимни бузди. Мен ўзимда уйғонган бу туйғуни бошқаларда ҳам уйғотишга енгиб бўлмас хоҳиш сездим. Бунинг натижаси бўлиб «Сароб» романи вужудга келди» (А. Қаҳҳор. «Ёшлар билан суҳбат». «Ёш гвардия» нашриёти, Т., 1968 й., 78-бет. Таъкидлар бизники — Р. Қ.).

Бу рўпара бўлиш қандай содир бўлгани ва унинг тафсилотлари ҳақида ёзувчи бошқа ҳеч нима айтмаган. Кўпчилик қаҳҳоршунослар учун шу изоҳнинг ўзи роман яратилишига етарли замин сифатида қабул қилинган ва уларнинг кейинги мулоҳазалари ҳам ўшанга боғланиб туғилаверган. Бироқ А. Қаҳҳор 1965 йилда ёзган «Ҳаёт ҳодисасидан бадиий тўқимага» сарлавҳали мақоласида яна бир қизиқ фактни айтади:

«Бошсиз одам» деган ҳикоям муносабати билан содир бўлган, сиртдан қараганда кулгили, моҳиятан жиддий бир ҳодиса сира эсимдан чиқмайди... Бу ҳикояни 1929 йилда ёзганман. У вақтда Қўқонда чиқадаган «Янги Фарғона» газетасида ишлар эдим... Ҳикоя «Ер юзи» журналида босилиб чиқди. Шундан кейин кўп ўтмай прокуратурадан чақирув қоғози олдим. Прокурор мени совуқ қарши олди, ҳикояни ёзган мен эканимга ишонгач, бошимга таъна-дашном ёғдира кетди.

— Ёзувчилар ҳаммаси қўрқоқ бўлади! — деди...

Прокурорга гап уқтиролмадим.

Бу ҳодисадан ўз вақтида «Сароб» романида фойдаланган эдим. Эҳтимол, бу ҳодиса унчалик ҳам тасодифий эмасдир» (А. Қаҳҳор. 5 жилдлик «Асарлар» тўплами, 5-жилд. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 йил, 206–207-бетлар. Таъкидлар бизники — Р. Қ.)

Мана шу «моҳиятан жиддий» ҳодиса, бизнингча, «Бир хатга жавоб»даги «буржуа миллатчиларига рўпара бўлиш» воқеасининг айнан ўзидир. Бундай хулосага келишимизнинг бир қанча асослари бор.

Юқорида айтганимиздек, шўролар давлат тўнтаришидан кейиноқ зиёлиларни «эски» ва «янги»га, «ўзимизники» ва «ёт»га ажратиш кампанияси бошланган, натижада марказий шаҳарлардаги минглаб зиёлилар четга кетишга мажбур этилган бўлса-да, 20-йилларнинг охирига қадар бу сиёсат реакция кўламини олмаган, ижод ва матбуот

эркинлиги, фикрий мустақиллик нисбатан амалда эди. 20-йилларнинг иккинчи ярми, айниқса, 30-йилларнинг бошидан бошлаб мафкура, ижодга муносабат соҳасида ҳам худди иқтисодий ҳаётдагидай зўрлов, буйруқ, марказлашган бошқарув кучайди. Янги тизим камчиликлари хусусидаги мулоҳазалар «тузумга душманлик» деб, маънавий қолоқлик ва эстетик жаҳолатга қарши фикрлар «пролетариатга туҳмаг» деб эълон қилинди. Худди шу йиллари чор колонизаторлари учун дастак бўлган «исломпарастлик» (панисломизм), «туркпарастлик» (пантуркизм), «миллатчилик» (национализм) каби атамалар ҳам қайта кучга кира бошлади, улар фикрловчи кишиларга қарши зўр унум берадиган қуролга айланди. Ҳатто, ўша йиллари кўриланган, турли соҳаларга оид жинойий ишларнинг устидан чиқарилган аксарият ҳукмларда ҳам шу атамаларга алоҳида урғу берилди. «18лар гуруҳи», «Боту ва Рамз иши», «қосимовчилик», «бадриддиновчилик», «иноғомовчилик» каби ўнлаб қиргин кампаниялари, аслида, 37-йил учун дастлабки тайёргарликлар бўлиб, улар қайси соҳага оид бўлмасин, ҳаммасига ўша ёрликлар ёпиштирилди.

Агар 1930 йилда Ўзбекистон ССЖ Олий судининг раиси Саъдулла Қосимов билан боғлиқ «қосимовчилик»ка қарши галати машҳур суд жараёни ўтказилган бўлса, орадан роппа-роса икки йил ўтгач, Ўзбекистон ССЖ Олий судининг Бош прокурори Шамсиддин Бадриддинов раҳбарлигидаги «бадриддиновчилик»ни «фош этувчи» яна бир процесс бўлиб ўтди. Биз уларга қуйироқда батафсил тўхталамиз. Ҳозир бўлса, бадриддиновчилик суд жараёнини муттасил ёритиб борган «Узбекистанская правда» газетасининг 1932 йил 11 май сонидан то 18 июнь сонига қадар берилган хабарлар орасида бир неча марта тилга олинган фактни (унинг тўғри ёхуд уйдирма экани бошқа масала!) келтириб ўтмоқчимиз. Судда «Янги Фарғона» газетасига алоқадор бир неча киши ҳам гувоҳлик берган. Уларнинг гапидан шундай хулоса чиқадики, бадриддиновчилар газета ишига ҳам доимо халақит бериб келганлар, унинг редакциясига ўзларининг одамларини киритганлар, халқ мухбирларига тазйиқ ўтказганлар, уларнинг долзарб мақолаларини босмай, ҳатто ҳаётларига ҳам зуғум қилганлар. Бу одамлар «гувоҳлик бераётган» бир пайтда А.Қаҳҳор худди бадриддиновчиликка ўхшаган бошқа бир процесснинг материалларини синчиклаб кўраётган, ёзилажак

асарга илк тайёргарликни бошлаб юборган эди. Ўз-ўзидан «Янги Фарғона» билан боғлиқ бу гаплар ҳам унинг назаридан четда қолмаган ва ўзи билан содир бўлган «прокурор чақириши» ҳодисаси унга «моҳиятан жиддий» ва «унчалик ҳам тасодифий эмас»дек қайта таъсир этган. Бунга қўшимча равишда, ҳам қосимовчилик, ҳам бадриддиновчиликка тақалган энг машъум айбловлар — «миллатчилик», «пантуркизм» ва «панисломизм» эди. Бу — «исбот қилиб берилган ҳақиқатлар» А. Қаҳҳорга ўзи рўпара келган ҳодисани ҳам «буржуа миллатчиларига тўқнашиш» деб баҳолаш учун асос бўлган. Бунинг исботини қуйроқда яна кўп маротаба кўрамыз.

Ҳозир бўлса, муҳим бир мулоҳазани, тўғрироғи, таъаррумизни ҳолис айтиб кетишимиз керак. Гап шундаки, «Уч «Сароб» номли мақоламизда («Ёшлик» журнали, 1986 йил, 6-сон) ўша пайтдаги бадиий, тарихий тасаввурларимиз, билимимиз ва қўл остимиздаги манбалар характеридан келиб чиқиб, бир қатор тўғри хулосалар билан бирга, энди таҳрир қилиниши шарт бўлган айрим мунозарали фикрларни ҳам билдирган эканмиз. Аввало, бу мақолада ҳам «Сароб» романининг ёзилиш сабаблари очилмай қолган, фақат унинг қайта ишланиш жараёнига эътибор берилган эди. Бунда ҳам романнинг илк наشري танқидининг кўлами унинг ички моҳиятини кўз олдимиздан яширган, бизни бир ёқлама ёндашув йўлидан олиб кетган, натижада, қайта ёзишдаги ҳар бир ўзгариш сабабини нотўғри танқиддан излашга ўтган эканмиз. Ҳолбуки, бир туркум мантиқли саволлар бизни доимо сергаклантироғи керак эди:

Агар ўзгаришлар сабабчиси фақат қатағон йилларининг танқиди бўлса, нега А. Қаҳҳор «Сароб»ни ўша йиллариёқ қайта ёзишга мажбур этилмади? Нима учун фақат 1957 йилда чиққан иккинчи нашрга ўзгаришлар киритди? Ахир бу пайтда қатағон хавфи деярли ўтган эди-ку? Энг муҳими, 30-йиллар танқиди талаби билан ўзгаришлар моҳияти нима учун бир-бирига зид?

Биз бу ва бундан бошқа яна ўнлаб саволларни энди ўзимизга бериб кўрмоғимиз, уларга ҳолис ва атрофлича жавоб изламоғимиз керак. Давр ҳақидаги, ёзувчи ва унинг асарлари тўғрисидаги ҳақиқат, у қандай характерда бўлмасин, очиқ айтилмоғи, илмий таҳлилга тортилмоғи лозим.

Шундан келиб чиқиб, тарихий фактлар билан исботланиши лозим бўлган ҳақиқатни излаш кейинги мулоҳазаларимизнинг асосини ташкил этади.

Иккинчи қисм

Ёзувчи фойдаланган манбалар характери ва уларнинг романдаги акси

Оқорида бадриддиновчилар процесси ўтказилаётган пайтда А.Қаҳҳор шу типдаги бошқа материалларни жиддий ўрганаётган эди, дедик. Хўш, ўша материаллар нима-лар эди?

Кейинги изланишларимиз бизни «Абдулла Қаҳҳор уй-музейи»да сақланаётган бир неча адабиётларга рўпара қилди. Булар — П. Алексеенковнинг «Кокандская автономия» китоби, қосимовчилик процессини ёритган «Удар по националистической контрреволюции» деган китоб ва давлат айбловчиси Р. Катаняннинг шу судда ўқиган айблов нутқи тўлиқ жамланган «Против Касымова, против касымовщины» китобларидир. Шу нарса муҳимки, бу уч китобни ёзувчи катта диққат билан ўқиб-ўрганиб чиққан. Ўқиш давомида китоблар матнининг ўзи учун керакли санаган ўринларига қизил ва яшил сиёҳда, қизил, сафсар ва оддий қора қаламда чизиқлар чизган, белгилар қўйган ва қисқа мулоҳазаларини ёзиб борган. Китобларнинг охирига бўлса, ўқиб тугатилган саналарни ҳам битиб қўйган (Биз уларни шунинг учун ҳам «ўқиб тугатилган сана» деялмизки, китобнинг сўнгги саҳифаларига қўйилган белги ва чизиқлар ҳам шу саналар ёзилган сиёҳ ёки қаламда амалга оширилган. Бу нарса, ўз-ўзидан, ёзувчининг кейин ҳам мазкур китобларга мурожаат этиб туриши мумкинлигини инкор этмайди, албатта!). Хусусан, «Кокандская автономия» китобининг охириги бетига қизил қалам билан «**Каххаров** 28/II.31» деб, иккинчи ва учинчи китобга бўлса, сиёҳда «**Абдулла 18/IV.32**» деб ёзиб қўйилган.

Хўш, бу суд жараёнларининг, Қўқон мухториятининг «Сароб» романига қандай алоқаси бор?

Ҳозирги кунга қадар эълон этилган мақолаларда, афсуски, бу саволларга жавоб изланмаган, улар муҳокама тартибига мутлақо қўйилмаган ҳам. Гўё XX асрнинг 20-йилларида юртимизда ростдан ҳам кучли миллатчилик ташкилотлари кенг иш олиб боргандай, улар Саидий сингари ёшларни ўз таъсирида муттасил бузиб тургандай, давлатга, халқига қарши ҳар қандай ифлос жиноятлардан қайтмай, охир-оқибат, голиб шўро тузумининг адолатли

сиёсати натижасида уларнинг тубан мақсадлари саробга айлантирилгандай...

Адабиётшунослик, асосан романнинг қайта ишланган варианты устидагина мулоҳаза юритаётгани сабабли, унинг асл нусхасидаги замонасибоб ғоявий-сиёсий оҳанглари, кейинчалик матндан олиб ташланган муҳим ўринларни эсламайди ҳам. Натижада, ҳалигача «Сароб» романининг тарихий ва ҳаётий асослари, ёзилиш сабаблари, прототиплари тўғрисида мавҳум тушунчалар, турли миш-мишлар, бир-бирини инкор этувчи фаразлар ҳақиқат ўрнига даъво қилмоқда. Агар, боя айтганимиз — асарнинг ёзилган пайтидаги ижтимоий-сиёсий муҳитни, ёзувчига таъсир этган (ёки эттирилган) объектив воқеликни, ижодкорларни шакллантирган тузум идеологияси ва унинг эстетик қарашларни тарбиялаган омилларни ҳисобга тортсак, бизнингча, муаммога бевосита яқинлашган бўламиз. Унинг моҳиятини очишда бўлса, бизга А. Қаҳҳор ўрганган ўша давр ҳужжатлари, юқорида саналган китоблар ва уларнинг саҳифаларига ёзувчининг ўз қўли ва қалами билан туширилган чизиқлар йўл кўрсатса, ажаб эмас...

Кўқон мухторияти, унинг тарихий зарурияти, олдига қўйган мақсад ва вазифалари хусусида кейинги пайтларда нисбатан адолатли фикрлар айтилмоқда, асл ҳужжатлар оймага маълум қилинапти. Бу ўринда биргина «Фан ва турмуш» журналининг 1990 йил 7–11-сонларида эълон қилинган «Туркистон мухторияти: ҳақиқат ва уйдирма» номли туркум материалларни эслаш kifоядир. А. Қаҳҳорга келсак, мухторият кунларида у большевикни «Болишбек» деб юрган, кейинроқ қизил аскар бўлиб «ҳар куни ёғлиқ-ёғлиқ овқат олиб келган» («Ўтмишдан эртақлар»), ҳозирча бўлса камбағал бир темирчининг ўн яшар боласи эди. Кўқон мухторияти тўғрисидаги хатда битилган маълумотни у, қорлар ёғилиб излар босилгандан кейин, 1931 йилда ёзилган П. Алексеенковнинг «Кокандская автономия» китобидан ва яна қисман Зиё Саиднинг 1927 йилда нашр этилган «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар (1870–1927)» китобидан ўрганган ва уларни мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилган. Тилга олинган ҳар икки манбада ҳам тенденциозлик, бир ёқламалик, сиёсатга жўр овоз уфуриб турадики, ҳозир уларни таҳлил этиб ўтиришга имконият йўқ. Биз учун энг муҳими — А. Қаҳҳорнинг уларни рост гаплар деб қабул қилгани ва ... тўғридан-тўғри

«Сароб» романига материал қилиб олганини эса қуйидаги солиштирувлардан секин-аста билиб борамиз.

П. Алексеев китобининг ушбу ўринлари остига А. Қаҳҳор қизил қалам билан чизиб қўйган (таржима муносабати билан турли шубҳалар туғилмаслиги учун ва матнларнинг бевосита қиёси бўлгани туфайли бу манбаларнинг аслини беришни маъқул топдик):

«Национально-освободительное движение до февральского периода боролось:

1) с засильем российского торгово-промышленного капитала и за создание условий, благоприятствующих развитию национального капитала;

2) за изменение политических взаимоотношений между Туркестаном и Россией;

3) за ново-методную национальную школу и за повышение культурного уровня коренного населения Туркестана» (П. Алексеев. «Кокандская автономия». Узгиз, Ташкент, 1931 г. стр.3. Бу китобдан олиндиган кейинги кўчирмаларнинг фақат саҳифаси кўрсатилди).

«Сароб» романида Салимхон ўтмиши билан боғлиқ тафсилотлар худди шу гапларнинг бошқачароқ шаклдаги баёни билан бошланади. Яъни, Салимхоннинг отаси ўзининг яқин дўсти, тараққийпарвар машҳур бой Ҳусайновнинг қистови билан уни Қозонга юборади. Ҳусайнов ўз навбатида Салимхонни ўзининг «ёш куёвига» кўшиб Уфага жўнатади. Давомини романдан ўқиймиз:

«Бу одам (Ҳусайновнинг куёви — Р. Қ.) динда, мактабларда турли ислоҳотлар ўтказишни, подшо ҳукуматининг йиқилувини тилар, туркча сўзлаб доим: «Ҳар касинг ҳуррияти афкордан истифода этдиги замонда Россия мусулмонлари бу ҳурриятдан нечун маҳрум ўлсинлар?» дер эди. Салимхон... бир мартаба Туркистонга келиб кетганидан сўнг йигитнинг гапи маъқул, ўшандай талаблар ҳақли эканига ишонди ва шу фикрнинг бутун мусулмон шарқига тарқалишини хоҳлаб қолди» (А. Қаҳҳор. «Сароб», Ўзбекистон Давлат нашриёти, Тошкент—Самарқанд, 1937 й., 73—74-бетлар. Бундан кейин саҳифасигина кўрсатилди).

Бу ўринлар ҳар учала нашрда ўзгармаган ҳолда мавжуд. Бироқ китобдаги ёзувчи остига чизган ўринлар қуйидагича давом этади:

«В период февральской революции национальное движение раскололось на два течения... Октябрьская революция

совершенно изменила сущность буржуазно-национального движения в Туркестане. Из прогрессивного оно превратилось в контрреволюционное движение» (стр.5).

Илк нашрда бор, кейинги икки нашр (1957 йил, 1967 йилларда амалга оширилган «Сароб» романининг нашрлари кўзда тутилмоқда. 1987 йилги охириги нашр 1967 йилгининг айнан ўзидир)дан тушиб қолган Салимхон хусусидаги ҳикоя ҳам шу оҳангда давом этади:

«Февраль инқилоби бўлди. Салимхон подшоликка қарши бўлган бу инқилобни руҳ билан қарши олди ва шу руҳ билан Туркистонга келди. Бироқ инқилоб у тилаган нарсани бермади, шунинг учун у бу инқилобдан норози бўлди. Иккинчи бир инқилоб — Октябрь эса унинг бутун тилаklarини барбод қилатурғон бўлди» (73–74-бетлар).

Бу ва бундан кейин кўрадиганимиз қатор тафсилотларни ёзувчи маълум сабабларга кўра кейинги нашрлардан олиб ташлаганки, бу сабаблар моҳияти рисоланинг шу боби пировардида маълум бўлади. Ҳозир Алексеенков китобидаги остига чизилган ўринлар ва уларнинг романига кўчишини кузатишда давом этамиз:

«Все же гегемоном движения была национальная промышленная буржуазия. Национальная интеллигенция после Октябрьской революции пошла вместе с буржуазией и была ее агитпропом» (стр. 15).

Ёзувчи бу гаплар остига чизибгина қолмай, саҳифа хошиясига «+» — муҳимлик белгисини ҳам қўйганки, улар романдаги учта қаҳрамон тақдирига дахлдор сифатга айлантирилади. Яъни, Салимхон, Мунисхон ва уларнинг отаси — улкан боғ саҳнида мамлакатнинг турли жойларидан келган заводчиларни қабул қилувчи катта саноатчи бой — буларнинг барчаси бир уянинг — «миллий саноат буржуазиясининг» вакиллари дир. Миллий зиёлиларнинг «буржуазия кетидан кетганлиги» бўлса, бутун романининг етакчи пафосини ташкил этади.

А.Қаҳдор қўлидаги китобга белги қўйишни давом эттиради:

«Разбитая в Ташкенте в дни Октябрьской революции как национальная, так и русская буржуазия все еще намеревалась продолжать упорную борьбу... Рассчитывая в Фергане встретить наиболее сплоченную опору контрреволюции, председатель краевого мусульманского совета Муста-

фа Чокаев немедленно после того, как в Ташкенте установилась советская власть, бежал в Фергану...

Следом за Мустафой Чокаевым из Ташкента в Коканд перебрался краевой совет мусульман — «Шура-и-исламия», который стал центром, объединяющим вокруг себя все контрреволюционные силы не только Ферганы, но и всего Туркестана» (стр. 19–20).

Ва бу талқин роман матнига қуйидаги шаклда кўчади: «Октябрь энгди. Февралнинг Тошкентдаги тиргаги синди. «Туркистон мухторияти» деб кўтарилган байроқ қулади. Салимхон умидни бошқа шаҳарларга боғлади. У ерларда мухторият байроғини тикишга замин борлигига ишонар эди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Ўлка Шўрои Исломининг раиси шундай бир заминни Фарғонадан излаб, байроғини хуржунга солиб Қўқонга борди. Унинг кетидан Шўрои Ислом ҳам кўчди» (74-бет).

Кўринадики, ёзувчи П. Алексеенков текстига бадийий «бўёқ беради» — миллатчиларнинг «байроғини хуржунга солиб» жўнатади... Рус муаллифи ёзишни, А. Қаҳҳор эса бу ёзилганларни ўзи учун муҳим санаб остига чизишни давом этади:

«9–11 декабря (по нов.стилю) 1917 г. в Коканде, по инициативе краевого совета мусульман был созван IV чрезвычайный краевой мусульманский съезд» (стр. 20).

Романдан ҳам келган жойидан ўқиймиз:

«Орада бир ой ўтгандан кейин Шўрои Исломининг ташаббуси билан чақирилган тўртинчи фавқулудда мусулмонлар қурултойида Салимхон Аббосхон билан танишди» (74-бет).

Шу ерда бир муддат танаффус қиламиз-да, «Кокандская автономия» китобининг орқа муқоваси ички қисмига ёзувчининг қора қалам билан ёзиб қўйган ушбу қайдига эътибор берамиз:

«Салимхан против вхождения в «Юго-восточный союз».

стр. 23

дашнак — 70»

Дашноқлар масаласи, дарҳақиқат, Алексеенков китобининг 70-бетига тилга олинадиган, Қаҳҳор ҳам ундан кейинроқ фойдаланадиган, ўз-ўзидан биз ҳам бу кузатишга кечроқ тўхталамиз. Ҳозир ёзувчи белгилаб қўйган 23-саҳифани очамиз ва бунда яшил сиёҳда остига чизиш билан ажратилган ўринларни ўқиймиз:

«Противники вступления в «Юго-Восточный союз» указывали на другие обстоятельства, которые имели также

чрезвычайно серьезное значение, главнейшим же из этих доводов являлось указание на угрозу возможности возврата старых порядков русского империализма... Сторонниками вхождения в «Юго-Восточный союз» были наиболее правые элементы: представители духовенства и крупного торгового капитала.

Противниками же вхождения в «Юго-Восточный союз» были представители национального промышленного капитала и вместе с ними все слои мелкой буржуазии» (стр. 23).

Ёзувчи бу гаплардан келиб чиқиб, шу китобнинг охириги бетига белгилаб қўйганидек, «Сароб»ни шундай давом эттиради:

«Салимхон Туркистоннинг «Шарқ-шимол иттифоқи»га кировига қарши: «Бу Туркистонни яна Россия асоратига топшириш деган сўз» деди. Аббосхон эса Салимхоннинг Уфадаги фикрида бўлиб, шу иттифоққа кириш тарафдори эди. Иккига бўлинган қурултой вакиллари ҳам бу масалани Салимхон билан Аббосхон сингари ҳал қилолмай очиқ қолдирдилар. Эълон қилинган мухторият парча-парча бўлди. Унинг синиқлари қишлоқларга отилиб тушиб, талай вақтгача қишлоқларни тинчитмади. Қолганлари ковак-ковакларга кириб кетди» (74-бет). (Ёзувчи озгина эътиборсизликка йўл қўяди — «Юго-Восточный союз»ни «Шарқ-шимол иттифоқи» дея нотўғри таржима қилиб олади.)

Иттифоққа кириш-кирмаслик масаласининг ечими ҳам Алексеенков китобидан белгилаб олинган. Гарчи юқорида эслатганимиз «Фан ва турмуш» журналидаги мақоласида Марат Ҳасанов қурултой қатнашчилари пировардида бу (атаман Дутов таклиф этган!) иттифоққа кириш ҳақида бир тўхтамага келганини тарихий ҳужжатларга асосланиб ишботлаган бўлса-да, роман муаллифи учун у вақтда П. Алексеенков «тарихи» ягона ҳақиқат эди. Мухториятнинг таслим бўлуви ва у босмачиликни бошлаб юборгани тўғрисида А. Қаҳҳор «парча-парча бўлиш» ва «синиқлари қишлоқларга отилиб тушиш» каби ўхшатиш қилган бўлса, Алексеенков китобидаги «бадиият» ҳам чакки эмас: «*Так кончилась, начатая объединенной буржуазией, Кокандская автономия. Затея эта лопнула, как мыльный пузырь. Но прежде чем умереть, Кокандская автономия успела вызвать к жизни новую силу — басмаческие шайки Иргаша*» (стр. 71).

Ўз-ўзидан бу гапларнинг ости ҳам чизилган.

«Кокандская автономия» китоби шаклидаги «тарихий

ҳақиқат»га содиқликни ёзувчи шу даражада маҳкам тутадими, буни қаҳрамонларининг туриш-турмушига ҳам синглириб юборади. Салимхон ва Мунислар отасининг «тарихий типиклиги» ҳақида гапирган эдик. Энди П.Алексеевков бояги иттифоққа кириш тарафдорларини диндорлар ва катта савдогарлар эди, деган бўлса, романдаги иттифоқ тарафдори Аббосхон ҳам ўтмишда Саидий таълим олган диний-туркпараст мактабнинг етакчи домласи, ҳозир бўлса, Ҳайдар Ҳожи орқали катта савдо операциялари қилаётган яширин савдогар бўлиб ранг олади...

Бу китобдан фойдаланиш натижаларини яна ўнлаб солиштиришлар орқали кўрсатиб бериш мумкин. Бизнингча, юқорида келтирилган мисолларнинг ўзи ҳам муайян хулосалар чиқариш учун етарлидир. Бироқ Масковдан сиёсий етукликка эришиб қайтган Эҳсоннинг (Саидийнинг собиқ мактабдош дўсти) яна кейинги нашрлардан олиб ташланган (ҳолбуки, 30-йиллар танқиди ижобий кучларни ўстиришни, жанговарлаштиришни талаб этганди!) нутқининг асл манбаларини келтириб ўтмоғимиз шарт. Негаки, бундай манбалар, аслида, романнинг ёзилишида асосий таъсир ролини ўйнаган бўлиб, унинг ғоявий-сиёсий пафосини ҳам белгилаб берган.

Аввало, тарихий материал хусусида. Зиё Саид юқорида эслатилган «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар (1870—1927)» китобида «Чаён» ва «Чўл чаён» номли журналлар хусусида маълумот бериб ёзади:

«Чаён». 1917 йил июль ойидан бошлаб, татар ва ўзбек миллий буржуазиясининг фикр тарқатувчиси бўлиб дунёга келди. Мудир ва муҳаррирлари: Халаф Тўлаков ва Иброҳим Тоҳирий... Журналнинг шиори: «Яшасин, халқ жумҳурияти!», «Яшасин, миллий жумҳурият!», «Яшасин, Туркистон мухторияти!»... Бу журналнинг очикдан-очик Октябрга хурматсизлик, большевикка душманлик қилишини... кўрган миллий ишлар комиссарлигининг буйруғи билан тўхтатилади. Бундан кейин «Чўл чаён» чиқа бошлайди.

Бу журналнинг тепасида турган афандилар «бош силаб биқинга туртиш»га ғоятда уста бўлганлар» (Зиё Саид. Танланган асарлар. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974 йил, 59—60-бетлар. Китоб дастлаб 1927 йилда чиққан.)

Романига материал йиғиш давомида А.Қаҳҳор бу китобдан хабардор бўлиши табиий эди. Зеро, худди шу йил-

лари ёзувчи газета редакцияларида ишлар, матбуот тарихи уни ҳам қизиқтирарди. Бундан ташқари, Зиё Саид ёзган нарсалар билан А. Қаҳҳор ижод намуналарини яна бошқа жиҳатлар ҳам бир-бирига боғлайдики, бу ҳақда ўрни келганда тўхталамиз.

Агар Зиё Саид маълумотлари Эҳсон нутқининг бир қисмини ташкил этса, бошқа ўринлари учун яна ўша П.Алексеенков китобида ажратиб қўйилган (аввал қизил қалам, устидан яшил сиёҳда ёнига чизилган) ушбу ўринлар хизмат қилган:

«Хлопковые фирмы Потеляхова, Вадьяева, Юсуфа Давыдова и Кноппа – вот кто входил в состав правительства Кокандской автономии, вот кто фактически руководил этим контрреволюционным движением, вот чьи интересы фактически представляла Кокандская автономия» (стр. 26).

Энди бўлса, ҳар икки манбадаги талқиннинг романда акс этишига аҳамият берайлик. Масковдаги ўқишидан дам олишга келган Эҳсоннинг Саидий билан ўтказган суҳбатдаги, жумладан, қўйидаги ўринлар кейинги нашрлардан тушириб қолдирилган:

«...Биламан, Саидий, ўн саккизинчи йилда чиққан «Чаён» журнали томонидан келажак муаррихларга тақдим қилинган лавҳаларни мен ҳам кўрганман... Сиз бу журнални кўрган ва ўқиган бўлсангиз, унинг кимлар томонидан чиқорилгонлигини ва тарқатилгонлигини ҳам биласиз. О, булар турк миллати, баракотли Туркистоннинг «ғамхўрлари»! «Дод миллат, қаердасан, вай динимиз поймол бўлди, ажнабийларни ҳайданглар... Туркистоннинг кумушдай сувларини хоҳолнинг чўчқалари булғаётир» дедилар. Мухторият ҳам эълон қилишди. Шу журнал муқаддас деган Қўқон мухториятида муваққат ҳукумат аъзолари ҳақиқатан азиз-авлиёлар эди: бири министр Потилахов, яна бири Вадиев (Вадьяев – Р. Қ.), тагин биттаси Давидов. Буларнинг ҳарқайси миллионер эди...» (147-бет)

Афсус билан таъкидлашга тўғри келадикки, каттагина ҳажми эгаллаган бу суҳбат юқоридаги манбаларни персонаж тилига кўчириб, асарнинг сиёсий оҳангини кучайтиришдан бошқага хизмат қилмайди.

Ёзувчи Эҳсон ва унинг отаси билан боғлаб яна бир тарихий ҳодисага ўз муносабатини, гарчи воқеалар оқими буни унчалик талаб этмаса ҳам, қисқагина бўлса-да, билдириб кетади. Афсуски, бу муносабат ҳам ҳодисанинг туб

илдизларини жиддий ўрганиш орқали эмас, балки замонга мосланиб ёзилган П. Алексеенковнинг китоби ёрдамидагина юзага чиқади.

Юқорида айтганимиздек, ёзувчи бу китобнинг орқа муқовасига «дашнак — 70» деб ёзиб қўйган. Китобнинг ўша бетини очиб, А. Қаҳҳор остига ва ёнига чизиб қўйган қуйидаги гапларни ўқиймиз:

«Войдя в старый город (Коканда — Р. К.), дашнаки, вместо того, чтобы вылавливать вооруженных джигитов Иргаша, занялись поголовным грабежом мирного населения» (стр. 70).

Бу талқин орқали арман дашноқлари қилмишини фақатгина «талончилик» деб ўзига хулоса ясаган ёзувчи кўнгилли қизил аскар бўлган отаси босмачилар қўлида ўлган кичкина Эҳсон билан Раҳимжон (Саидий) суҳбатига дабдурустдан шу мавзунини олиб киради. Эҳсон:

« — Босмачи ёмонми, армани ёмонми?

— Отангни ўлдиргани учун босмачи ёмон дейсан-да.

— Мен эмас, отам ҳам ёмон дер эди. Унинг отасини ўлдирмаган эди-ку!

Саидий ичида «аҳмоқ» деди» (53-бет).

Холбуки, ўша пайтдаги реакцион «Дашнакцутюн» партиясининг каллакесар отлиқ отрядлари Кўқон мухторияти ҳукуматини бостириш баҳонаси билан нафақат Кўқонда, балки бутун Фарғона водийсида мисли кўрилмаган ваҳшийликлар қилган. Улар фақат талончилик билангина чекланиб қолмай, аёллар ва болаларни, тинч аҳолини шафқатсизларча қирган, чопган. «Боқуни инглизларга хоинларча топшириб қочган» (П. Кобозев), туркийларга алоҳида қасди бўлган бу отрядларнинг водийга киритилишини, ҳатто, совет ҳукуматининг Ўрта Осиёдаги фавқулодда комиссари, Кўқонда бўлиб ўтган хунрезликлар оқибатини ўз кўзи билан кўрган П. Кобозев кечириб бўлмас тарихий хато, деб баҳолаган. Бу ҳодисаларнинг тўлиқ кўламини билмоқ учун Туркистон Республикаси Советларининг 1919 йил 29 февраль — 10 март кунлари бўлиб ўтган VII Ўлка фавқулодда съезди материалларини кўздан кечириш кифоядир (Собиқ Ўзбекистон КП МК Партия тарихи институтининг Архиви. Фонд-60, Опись 1, дело 99).

Афсуски, роман муаллифи ўз нафратини ўзгалар юртида сабабсиз қиргин-барот ўтказганларга, уларнинг ваҳший кучидан ўлкадаги сиёсий-иқтисодий раҳбарликни

сурбетларча ўз қўлида сақлаб қолиш учун фойдаланибгина қолмай, қилмишларини турли уйдирма ахборотлар билан (улар ҳам Архивда сақланган!) хаспўшлаган «интернационал» раҳбариятга эмас, ўшандай ва шунга ўхшаш муттасил адолатсизлик ва хўрликлар оқибатида туғилган «босмачилик»ка қарши қаратади. Бунинг натижасида ижодкорнинг тарихий ҳодисаларга бир ёқлама муносабати шаклланадики, биз буни келгуси кузатишларимизда яна кўп маротаба кўраимиз.

«Сароб» романининг асл нусхасида аксарият салбий қаҳрамонлар суд-прокуратура ходимлари, савдогарлар, молиячилар ва шўро маданият ўчоқлари — мактаб-маориф, газета-журналлар теварагида тўпланган кишилар сифатида намоён бўлади. Улар ягона мақсад — «кўк байроқ остида бирлашажак» улуг туркий давлат, ҳокимият хаёли билан ҳаракат қиладилар. Бу ҳаракатнинг мукамал уюштирилган, юқоридан қуйига томон тобеликка асосланган (ёзувчи буни «*занжирсимон*» дейди!) бошқарув тизими бор. Ташкилотнинг на фақат Туркистонда, балки Татаристон ва Уфада, Афғонистон ва Москвада ҳам бўлинмалари, алоқа жойлари мавжуд. Унинг иш кўлами бўлса ниҳоятда кенг — босмачиларга ҳар томонлама қувват бериш, керак пайтда уларни бошқариш, мактаб ва маорифда аҳолининг, айниқса, ёшларнинг онгига миллатчилик, пантуркизм ғояларини қуйиш, шўро иқтисодиётида кўпорувчилик, ишбузуқиликлар уюштириш, аёллар озодлигига тўсқинлик, турли хил қотилликлар, қишлоқдаги ер ислоҳоти, кейинроқ эса коллективлаштиришга халақит бериш, совет матбуотини ва янги шаклланаётган Ёзувчилар уюшмасини қўлга олиб халқнинг руҳиятига эгалик қилиш ва ҳ.к. ва ҳ.к. Бу кирдикорлар шу даражада кўп ва бир-бирига боғланиб кетганки, аввалига ўқувчи ҳам худди Саидийдек ҳайрон бўлади. Бироқ ёзувчи тасвири давом эта бергач, ташкилот жиноятлари бирма-бир ҳикоя қилина бергач, яна худди Саидийдек қуйидаги ҳолатга тушади:

«У жуда кўп, ҳатто қабристонда кечалари кўринатурғон ўт билан чорвоқдаги қизилчанинг кўкариши сингари бир-бирдан узоқ ҳодисалар асосида ҳам бир муносабат ва боғланиш бўлганини кўрди. Бундай боғланишлар шундай кутилмаган ердан чиқар эдики, агар биров Саидийга «тамакининг тутуни билан қуёшнинг тутулиши орасида ҳам бир муносабат бор» деса ҳам шубҳа қилмас эди» (Бу ўринлар 1937

йилги нашрнинг 246–247-саҳифаларида бўлиб, А. Қаҳҳор ошириб юборганини ўзи ҳам сезган бўлса керакки, кейинги нашрлардан олиб ташлаган. Ҳолбуки, бошқа бирор асарда бундай ўринлар зўр истеҳзо қудратини касб этувчи топилмалар дея баҳоланган бўлур эди!).

Уларни ўқиган китобхон ҳам яна Саидийдек шундай хулосага келади (Бу китобхоннинг эса 1937 йиллар омма-си эканини ҳам бир зум бўлсин ёддан чиқармайлик!):

«Эси бутун одам ҳайрон қолмайди. Ҳайрон қолиш — икки ҳодисани бир-бирига боғлайтурғон учинчи бир ҳодисани билмасликдир» (239-бет).

Бизнингча, XX аср 20-йилларининг иккинчи ярмидан бошлаб матбуотда тобора кўпроқ янграй бошлаган маънавий жабҳада пантуркизм, панисломизм ва миллатчиликни «фош этувчи» овозлар Кўқон мухторияти шаклидаги биринчи ҳодисанинг ёнига иккинчи сирли ҳодиса бўлиб қўшилган. Агар 20-йилларда бу ҳужумларга озми-кўми ижобий кучларнинг жавоб қайтаришига йўл қўйилган бўлса (Сотти Ҳусайнга А. Қодирийнинг, Чўлпонга қарши танқидга А. Қодирий ва Ойбекнинг, Ж. Бойбулатов мақолаларига Фитрат ва Отажон Ҳошимнинг жавоблари каби), 30-йилларнинг бошидан саҳнадаги марказий ролни тўлиқ реакцион кучлар эгаллади. (Худди шу йиллари кетма-кет А. Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Боту, Рамз, Мунаввар Қори ва бошқа илм ва ижод аҳлига қўйилган айбларнинг ҳам ҳаммасида ўша машъум тамғалар бор эди. Бундай чиқишларнинг энг машҳури, масалан, Ж. Бойбулатов мақолалари бўлиб, улар «Сароб» романининг ёзилиш арафасида «Чағатаизм-пантуркизм в узбекской литературе» (ОГИЗ. Москва–Ташкент, 1932 г.) номи билан алоҳида китоб бўлиб чиқди.) Энди ижод аҳлини нафақат маънавий, балки жисмоний ҳам маҳв этиш йўлига ўтилди. Ақлий ва ижодий шаклланиши худди ўша йилларга тўғри келган Абдулла Қаҳҳор учун бу «икки ҳодисани бир-бирига боғлайдиган учинчи бир ҳодиса» ҳам, афсуски, тез орада юз берди. Бу ҳам яна якка ҳолда эмас, кўша-кўша шов-шувли воқеалар силсиласи шаклида ёзувчи онгига таъсир этди. Ва бирдан А. Қаҳҳорга ҳам худди Саидий сингари ўзи ва бошқалар билан турли пайтларда юз берган катта-кичик ҳодисалар ўртасида қонуний ички боғланиш бордек туюлди. Жуда боғланмай қолган ўринларга бўлса ёзувчилик истеъдоди, муаллиф фантазияси ёрдамга келди.

Боғловчилик ролини ўйнаган учинчи ҳодиса эса тубандагилар эди.

1930 йилнинг 25 мартдан 21 июнига қадар Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган СССР Олий Судининг кўчма сессиясида 73/С рақамли жиноий иш кўриб чиқилди. Унда Ўзбекистон ССЖ Олий Судининг собиқ раиси Саъдулла Қосимов бошчилигидаги жуда катта гуруҳ жиноий жавобгарликка тортилди ва судланувчиларнинг аксарияти отувга ҳукм этилди. Икки йил ўтгач, Тошкентда яна бир процесс — бадриддиновчиликка қарши ўтказилиб, унда ҳам асосий айбдорларнинг ҳаммасини суд отувга ҳукм қилди. Биз мазкур суд жараёнларининг қай даражада адолатли бўлганлигини текшириб ўтирмаймиз. Бу — тадқиқотимиз йўналишидан хийла ташқаридаги иш. Бироқ тарихчиларимиз, ҳуқуқшуносларимиз бу процессларни кенгроқ ва чуқурроқ қайта ўргансалар, маҳбуслар бўйнига қандай конкрет жиноятлари учун айб қўйилганини (чунки ҳар икки жараёнда аксарият гаплар тахмин ва «меҳнаткаш халқнинг нафрати» устига қурилган!), улар нечоғли ҳақиқатга мос эканини ойдинлаштириб берсалар, чакки бўлмас эди. Қолаверса, бу жиноятлар бевосита миллатчиликка, пантуркизм ва панисломизмга қанчалик дахлдорлиги ҳалигача қоронғу бўлиб қолмоқда.

Бизни эса ҳозир шу ҳодисаларнинг оқибатлари, уларнинг адабиётдаги акси қизиқтиради.

Ҳар иккала суд жараёни вақтли матбуотда ўша даврнинг синалган услубида ёритилиб, уларга гоҳ Тошкент темир йўл депосининг ишчилари, гоҳ тўқимачилик комбинати меҳнаткашларининг «ватан хоинларига чексиз нафрат билан» йўғрилган, уларнинг барчасига фақат ўлим жазосини халқ номидан талаб этиб ёзилган хат ва телеграммалари илова қилиб борилган. Суд тугаллангач, кўп ўтмай, унинг матни (сўроқ-жавобларнинг ўзи эмас, балки оммага мосланиб қайта ишланган, фақат давлат қораловчисининг нутқиға асосланган тексти!) алоҳида китобчалар шаклида, катта нусхаларда (3—5 минг) чоп этилган. Учинчи ҳодисани излаётган А. Қаҳҳор бу китобларни ҳам синчиклаб ўқиган, улардаги гапларга ҳам худди П. Алексеевнинг китоби каби ҳеч қандай шубҳасиз ишонган ва ... улардан ҳам «Сароб» романи учун асосий ғоявий материал сифатида фойдаланган.

Китобларнинг биринчиси «Удар по националистичес-

кой контрреволюции (Приговор над Касымовым и К (компани))» деб номланган. У А. Қаҳҳор шахсий кутубхонасининг 213-рақами билан, «Абдулла Қаҳҳор уй-музеи» ҳисобининг эса 130-рақами билан белгиланган.

Шуниси характерлики, қосимовчилар устидан ўтказилган судда жамоат қораловчилари сифатида Жаҳон Обидова ва Сотти Хусаиновлар фаолият кўрсатишган. Сотти Хусаиновнинг давлат қораловчисининг гапларини сал бошқачароқ шаклдаги такрори бўлган «оташин нутқи» қисқартирилган ҳолда «Узбекистанская правда» газетаси (1930 йил, 3 июль сони)да босилган. Ҳар қалай, Абдулла Қодирий ва бошқаларга қарши сиёсий хушёр танқидлари билан «тажриба орттирган» С. Хусайннинг бунчалик катта процессга ҳам жалб этилгани бежиз бўлмаса керак.

Аввало, судда С. Қосимовга берилган характеристика, унга қўйилган айблар қай тарзда романга кўчгани хусусида.

Бугунги ўқувчи икки марта қайта ишлаб берилган «Сароб» романида суд-прокуратура соҳасига алоқадор терговчи Мирза Муҳиддин ва халқ судьяси Иброҳимов образларинигина учратади. Ҳолбуки, биринчи нусхада уларнинг сони кўпроқ. Хусусан, Мирза Муҳиддин ва бошқаларнинг устидан раҳбарлик қилувчи, катта поғонадаги юридик бошлиқ — Бош терговчи Эшматов образи шулар жумласидандир. Асл вариантга тўхталишдан аввал ҳозирги «Сароб»даги мунозарали—мантиқсизроқ бир вазиятни эслаб ўтайлик. Саидийнинг поччаси Муҳаммадражабни ташкилот ишига жалб этиш мақсадида солиқлари камайтирилиб, Ҳайдар Ҳожига қўшиб Ўзгандга жўнатилиши арафасида маҳалла комиссиясининг раиси Мавлонқулов ишга аралашади-да, сал бўлмаса, ташкилот режасини барбод қилай дейди. Мирза Муҳиддин ўз одамлари томонидан газетада уюштирилган фельетон ёрдамида Мавлонқуловни порахўрликда айблаб ҳибсга олади ва ҳеч қандай судсиз бир йилдан кўпроқ қамоқда сақлайди. Бу орада маҳалла фаоллари уни кафилликка сўраб терговчи Мирза Муҳиддин олдига боришади ва ҳеч қандай натижасиз ортга қайтишади. Шундан кейин бу фаоллар қилган ҳаракат кишида ғалати таассурот уйғотади. Яъни шунча одам бориб иш чиқара олмаган Мирза Муҳиддин олдига (Мавлонқуловни шахсан унинг ўзи жонбозлик кўрсатиб қамаган!) ноҳақ жабрланувчининг ёш, чиройли, унинг устига саводсиз хотинини илтимоснома билан жўнатишади. Мирза Муҳиддин

бўлса, саводсиз бу аёл қўлига адрес ёзиб бериб (!) ўз уйига (!) таклиф этади ва ўша ерда Мавлонқулованинг номусига тегати (романнинг 1957, 1967, 1987 йилги нашрларидаги 2 бўлимнинг III боби). Бу эпизодлардаги бир эмас, бир неча мантиқсизликларни муҳокама қилиб ўтириш шарт бўлмаса керак. Хўш, биринчи «Сароб»да аҳвол қандай эди?

Мирза Муҳиддиндан ҳафсалалари пир бўлган маҳалла фаоллари, энди аёлга энг катта амалдор, Бош терговчи Эшматов ҳузурига тўғридан-тўғри арз қилиб боришни маслаҳат беришади. Эшматовнинг бўлса «*давомли ғам-койишдан сўлиброқ қолган бўлса ҳам, бу тиниқ юз, қизил гулнинг ғунчасидай оғиз, ёш йилтираб турган узун қора киприкларни кўриб*» (227-бет) нияти бузилади. У аёлнинг эрини қамоқдан албатта чиқариб юборишга ваъда беради ва эртага сафарга кетажagini айтиб, агар жувон ишнинг тезроқ битишини хоҳласа, уни бир ҳовлидан топиши мумкинлигини билдиради. Саводсиз аёл суриштириб юриб топиб боргани бу ҳовли Эшматовнинг югурдаги Мирза Муҳиддиннинг уйи бўлиб, пихини ёрган Бош терговчи шу ерда ўзининг тубан мақсадига эришади. Ва «*аксари Бош терговчининг нишхўрди Мирза Муҳиддинга қолар эди. У ишни судга чиқаргандан сўнг то янги ғалва сескантирмагунча бу нишхўрддан бошини кўтармади...*» (229-бет).

Ундан ташқари, халқ судьяси Иброҳимов (Мавлонқуловга ёрдам бермоқчи бўлган киши) Бош терговчини «ўртоқ Эшматов» деб амал даражасида ўзидан анча юқорилигини билдириб туради ва Эшматовнинг унга қилган дағдағаларидаги мантиқ кўп ўтмай ўзини кўрсатади – Иброҳимов ҳам «порахўрлик ва бузуқлик»да айбланиб қамалади.

Кўринадики, А. Қаҳҳор биринчи нусхада эришгани шунчалик пишиқ уюштирилган ўринлардан воз кечиб бўлса-да, Эшматов образини кейинги нашрлардан чиқариб ташлаган. Бунинг устига яна юқорида кўрганимиз мантиқсиз эпизодлар пайдо бўлишига ҳам рози бўлган. Нега?

Бу саволга жавоб, айтганимиздек, шу бобнинг пировадида маълум бўлади.

Ҳозир Эшматовга қайтайлик:

«*Бош терговчининг кабинети эшигига рўпара бўлганида, дастлабки ваҳима уни (Мавлонқуловани – Р. Қ.) яна босди. Кабинет қизил байроқлар билан безатилган, суратлар осилган. Қизил мовут ёзилган ҳашаматли устол орқасида ўтир-*

ган *ўттиз ёшлардаги* нозик, *ўрта бўйли, оқ юзли йигит, аризани олиб хотинга ўлтиргани жой кўрсатди»* (226-бет).

Процесс давомида давлат айбловчиси нутқида ҳам, қатор шарҳларда ҳам қайта-қайта такрорланган гапни — Қосимов ўзининг асл башарасини яшириш учун иш кабинетига доҳийларнинг сурат ва ҳайкалларини, давлат байроқларини қаторлаштириб қўйгани-ю, столи устига гўё пок коммунистлардек қизил мовут ёзиб олгани тўғрисидаги ўринларни келтириб ўтирмайлик-да (дарвоқе, бу гапларнинг остига ҳам А. Қаҳҳор чизиб қўйган!), «Удар по националистической контрреволюции» китобидаги С. Қосимовга берилган илк характеристика билан танишайлик:

«По обвинению:

1. Касымова Сагдуллы Рашидовича (он же Сагдулла ходжа Касымходжаев), 29 лет, бывш. Председатель Верховного Суда Уз.ССР...» («Удар по националистической контрреволюции». Узгиз, Ташкент, 1931 г., стр. 5. Бундан кейин фақат саҳифа кўрсатилади.)

Қолгани — «нозик, ўрта бўйли, оқ юзли йигит» эса газеталарда ўша кунлари босилган Ўзбекистон Олий Судининг собиқ раиси суратида гавдаланиб турибди.

Албатта, агар масала фақат ташқи, шаклий мутаносиблик, таъсир устидагина бўлганида, у ҳақда тўхтаб ўтирилмаса ҳам бўлар эди. Афсуски, «Сароб» ва унинг яратилишига туртки бўлган манбалар муносабати фақат бу билан чекланмайди. Ўшашлик, таъсир, баъзан эса иккинчи нусха даражасидаги романий эпизод ва муҳим деталлар борки, улар одамни жиддий мулоҳазага толдиради. Хусусан, романда ёзувчи тасвирлаган юқорида кўрганимиз бузуқликлар, меҳнаткаш омма арз-додини тингламай, унинг қиз-жувонларига кўз олайтириш «факт»лари қосимовчилик процессида ҳам худди асардагидек шарт-шароитда юз бергани айтилади. Ундан ташқари, бу китобнинг ҳам охириги бетига ёзувчи ўзи учун муҳим жиҳатлар тилга олинган саҳифаларни ёзиб қўйган. Қизил сиёҳда амалга оширилган бу ёзувлардан бири, масалан, шундай: **«Взятка — 8, 19»**

Китобнинг 8-саҳифасидаги қуйидаги ўринларнинг ён томонига ёзувчи ўша сиёҳда чизиб қўйган:

«Получать непосредственно крупные взятки Касымов мог, разумеется, лишь от представителей буржуазной части населения. Главным, постоянным посредником и неразлучным другом его был бай Насретдин Алимов. Касымов со

своей стороны оказывал Алимову содействие не только в судебных делах его самого и его друзей, но и в делах коммерческого характера. Им была написана записка Бабаджанову о снижении налогов, подлежащих с Алимова...» (стр.8)

А. Қахқор, бунга кўшимча, «Насретдин Алимов» исми остига яшил сиёҳда чизиб, ҳошияга – шу исмнинг тўғрисига лотин имлосида қиялатиб «**H.haji**» (Ҳайдар Ҳожи) деб ёзиб қўйган. Бу сингари қаҳрамонларга прототип белгилаш китобнинг Алимов ҳақида гап кетган яна икки жойида ҳам учрайди. Энди китобнинг 19-бетини очамиз ва остига чизилган тубандаги гапларни ўқиймиз:

«Касымов вызывает его к себе и открыто предлагает не стесняться со взятками, но только делиться с ним. Он гарантировал ему полную безнаказанность» (стр.19).

Хўш, романга Эшматов бўлиб кирган одам ҳаракатларида энди бу масала – порахўрлик масаласи қандай ҳал этилган? Насретдин Алимовнинг Ҳайдар Ҳожига айланиши-чи?

1937 йил нашр қилинган «Сароб» романининг II бўлим, IV бобида давлат томонидан дўкони устига чиқарилган катта миқдордаги солиқни тўлашдан Эшматов ёрдамида қутқарилиб, Ҳайдар Ҳожига кўшиб қўйилган Муҳаммадражаб (Саидийнинг поччаси) бир кун марказга келади. Унинг Ҳожи билан қилиб юрган сирли юмушлари тўғрисида сўрайвериб қўймаган Саидийга жавоб берар экан, у, жумладан, шундай ҳикоя қилади:

«... Ҳожи бўлса ишининг кўзини билади. Ундан кейин амалдорларга инобатлик... Улгуржи солиқ чиқса Ҳожи ҳеч бўлмаганда ўндан бирга келтиради ё буткул йўқ қилади. Ўзи закончи. Суд-жанжал ишига аралашса, ҳар қандай мушкул иш бўлса ҳам эплаб чиқади. Аммо судларга ҳам қойилман. Порани иликдай ютади-я! Эшматовингиз ҳам... Итялоғи тилладан бўлгандир. Ҳар борганида Ҳожини кўрмасдан, унинг зиёфатини емасдан қайтмайди. Кузда борганида иккита босмачини суд қилди. Ҳамма отишга ҳукм қилар деб ўйлаган эди, нимагаки, буларнинг устидан ариза жуда кўп тушди. Шундай бўлса ҳам бадавлат одамлар экан, пул билан ўлимдан қолди. Иккови ҳам етти йилданга кесилди. Ҳозир биттаси қутулиб чиққан эмиш, деб эшитаман. Асли судликка ўқийтурғон экан» (236-бет).

Балки, босмачилар ҳақидаги гап ёзувчи фантазиясининг маҳсулидир, деб ўйлаш мумкин. Бироқ, афсуски, «Удар по националистической контрреволюции» китоби-

нинг 11–12-саҳифасидаги остига чизилиб, ёнига ёзувчи қўли билан «Басмач» деб ёзиб қўйилган ушбу ўринлар бу фикрга ҳам тезда барҳам беради:

«В марте 1927 года в г. Андижане под председательством Касымова рассматривалось дело Якубджана Исакулова, который обвинялся в ряде должностных преступлений и главное, в связи с басмачами, в организации басмаческих банд. Трудящиеся Андижана ждали, что суд приговорит Исакулова к расстрелу. Несмотря на тяжесть и ясность улик, Касымов приговорил Исакулова всего 6-ти годам лишения свободы... Через год он уже разгуливал на свободе по улицам Андижана. Сколько получил Касымов за свой милостивый приговор по этому делу, осталось невыясненным» (стр. 11–12. Боя айтганимиздек, яна бир масалага – қўйилган айбларнинг исботсизлигига эътибор қилайлик!).

Агар романда «март» – «кузга», «Исакулов» – «иккита босмачи»га, уларга берилган жазо «6 йил» эмас, «етти йилданга» этиб «бадийлаштирилгани»ни демаса...

Таъкидланганидек, ёзувчи «Удар по националистической контрреволюции» китобидаги Насретдин Алимов билан боғлиқ ўринларни айрича диққат ила ўрганган ва бу одам романга Ҳайдар Ҳожи бўлиб ўтишини очикдан-очик белгилаб борган. Дарҳақиқат, худди суддаги прототипи каби Ҳожи ҳам «савдо ишига жиддий киришган. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида» (157-бет). Бу ерларда у ҳам Алимов сингари турли савдо уюшмалари тузган, улардан тушадиган даромадни шўро ҳукуматига қарши қаратилган юмушларга сарфлайди. Хуллас, у нафақат фаолиятда, балки ёши, кўриниши (Н.Алимов сурати ҳам газеталарда чиққан!), характерининг ўзига хос томонлари билан ҳам суд тақдим этган прототипига «содиқ қолади». Романга солиштирилаётган китобнинг «Ҳукм» қисмидан ўқиймиз:

«4. Алимова Насретдина, 41 года, из торговцев, с низким образованием...» (стр.6)

Энди романдан ўқиймиз:

«Танишган одамлари ичида Саидийнинг диққатини жалб қилган киши Ҳайдар Ҳожи бўлди. Бу одамни у биринчи мартаба терговчи Мирза Муҳиддиннинг уйида бўлган кичкинагина бир ўлтиришда кўрган эди. У қирқ ёшлардаги бир киши...» (156-бет)

Жараёни ёритган китобда Н. Алимов аслида ниҳоятда катта «кит» бўлишига қарамай, иш битириш учун керак-

ли одамлар олдида «тупроқдай хокисор» қиёфага киргани, уларга ўзининг шахсий уйларини бериб қўйгани, ўздан кичик одамларга ҳам ялтоқланиб юмушини тўғрилаб кетгани бир неча маротаба айтилади. Бу жиҳатлар ҳам ўзгармаган ҳолда роман қаҳрамонининг сифатига айланган:

«Саидий эшикдан кирганда у (Ҳайдар Ҳожи — Р. Қ.) шундай абжирлик билан ўрнидан турди ва шундай таъзим билан сўрашгани қўл узатдики, ўзининг кўримсизлиги устига бу ҳаракати билан Саидий даражасидан яна минг поғона пастга тушиб кетди.

У, гап-сўз, бутун ҳаракати билан ўзини ҳаммадан паст олар, худди шу ердагилардан ҳар бири иш буюрса ҳам бўлатурғон ва гўё шуни кутиб ўтиргандай туюлар эди. У, кишининг юзига ҳеч қарамайди: гапирганда ё кишининг кўкрагига, ё ерга қараб мулойим товуш билан гапиради ва доим илжайиб туради. Аммо Мирза Муҳиддин унинг нилтаси чиққан дўпписини яқин тож ўрнида кўрар эди» (156-бет).

Ҳайдар Ҳожининг Ўзгандда ва бошқа ерларда босмачилик билан боғлиқ ишлари ҳам, мамлакатнинг турли ҳудудлари, ҳатто, чет эллардаги миллатчилик уюшмалари билан қиладиган алоқалари ҳам, «гап мажлислари» уюштиришда ўзига ёқмаган, ишга халақит бераётган одамлардан турли йўллар билан қутулганигача Н. Алимовга қўйилган айблар ичида ёзувчининг диққатини тортган ўринларда тилга олинади...

Хуллас, бу китобнинг ҳам яна ўнлаб саҳифаларига А. Қаҳҳор қалами белги қўйган ва романга у ёхуд бу муносабат билан материал қилиб олинганки, уларнинг барчасига тўхтаб ўтирмай, китобнинг охириг бетига алоҳида ёзиб қўйилган ёзувчи эслатмаларини келтириб чекланамиз:

«Взятка — 8, 19.

Мусабегиев — 16.

Сущность касымовщины — 36.

Алимов — 38, 39».

Қайта ишланган «Сароб» романидан бешта боб қисқартиришга учраган. Асарнинг биринчи бўлимидан 5, 9, 34-боблар, иккинчи бўлимидан эса 7, 12-боблар кейинги нашрларга кирмаган. Илк нашрдаги 14- ва 15-боблар битта боб (1957 йилда 12-боб, 1967 йилги нашрда бўлса 13-боб) шаклига келтирилган. Учинчи нашрда аввалги икки нашрдаги 6-бобнинг охири бўлиб келган эпизод алоҳида — 7-боб сифатида берилган.

Шуни қайд этиш лозимки, тушиб қолган бешта бобнинг ҳаммаси асосан романнинг ғоясига, аксилинқилобий ташкилот вакиллари тилидан айттирилган сиёсий гапларга, ташкилот ишини кенгайтириш учун қилинган ҳаракатлар тасвирига бағишланган эди. Бобларнинг оҳангини ва асосий материалени бўлса ёзувчи, биз ҳозирга қадар кўрган ва қуйида яна тўхталадиганимиз қатор манбалардан ўзлаштирган. Бу манбалар руҳи айна боблардагина чекланганида эди, мазкур бобларнинг тушириб қолдирилиши билан шу руҳдан ҳам қутулиш мумкин эди. Афсуски, бешта бобдан воз кечилгани билан барибир асарнинг асосий ғоявий йўналиши ўзгариб қолмади, ҳали ҳамон «Сароб» романи 20-йиллардаги миллатчилик ташкилотларининг кирдикорларини усталик билан очиб берган асар сифатида таассурот қолдиради. *Агар мана шу мотив бўлмаса, роман вужудга келмаган, унинг номи ҳам «Сароб» аталмаган бўларди.* Бу таассуротнинг янада тўлиқ ва бой бўлиши учун эса тушиб қолган боблар ниҳоятда муҳим роль ўйнар эди. Жумладан, биргина 9-бобни, унинг роман тўқимасидаги ўрнини олайлик.

Биринчи бўлимнинг бу бобидан воз кечилгани асар бадиийлиги учун ҳар томонлама йўқотиш эканлиги шубҳасиздир. Аввало, худди мана шу бобда бош қаҳрамон Раҳимжон Саидий характеридаги муҳим жиҳатларнинг шаклланиш жараёни бадиий нуқтаи назардан ишонарли эпизодларда кўрсатилган эди. Қолаверса, романда иштирок этувчи қатор персонажлар – Аббосхон, Муҳаммаджон афанди (кейинги нашрларда – Маҳмуджон афанди), Исҳоқ афанди, Жамол Каримий, Эҳсон, Теша ва бошқаларнинг характер ибтидоси таъминланганди. Ундан ташқари, романнинг ҳар учала вариантыда асосий қаҳрамонлардан бири бўлган Мунисхоннинг болалик ва ёшлик йилларига кенг ўрин ажратилдики, бу ҳам бош қаҳрамон Саидийнинг болалик тарихини бевосита ёритишни талаб этиб туради. Ёзувчи ҳам бу бобнинг бадиий композицион заруратини ҳис қилмаган бўлиши, уни олиб ташлаш роман мазмун-моҳиятига салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини англамаган бўлиши ҳақиқатдан йироқ гап. Лекин, барибир, у бобдан ҳам воз кечади. Нега?

Бунинг сабаби, айтилганидек, рисоланинг шу боби охирида маълум бўлади.

Ҳозир 9-бобнинг қисқача мазмунини ва унинг пайдо бўлиш асосларини таҳлил этамиз.

Мунисхонлар уйига бирга дарс тайёрламоқ учун келган Саидий, қиз ундан яширишга тиришган бир расмни — Исҳоқ афанди суратини кўриб қолади. Бу расм Саидийнинг эсига Исҳоқ афанди тез-тез келиб турадиган ўзи ўқиган мактабни, «шаҳарнинг ўртасидаги собиқ хотинқизлар гимназияси, унинг катта боғи, айвонли зали»да ўтган ўсмирлик чоғларини туширади ва Саидий ўзининг яқин ўтмиш хотираларига фарқ бўлади. Романда тасвирланишича, бу мактабда болаларнинг онгига диний хурофот, туркпарастлик, миллатчилик уруғлари экилади, мактаб тартибларига бўйсунмаган ёхуд қарши чиққан талабалар қаттиқ жазоланишади, ҳатто, мактабдан қувилишади. Ўқитувчилар орасида турк зобитлари етакчи ўринни эгаллашган, аксарият бошқа домлалар ҳам шўро ҳукуматиға душманлик пайида иш кўришади. Болалар орасида эса синфий айирма ниҳоятда кучли. Босмачиларға қарши курашаётган қизил аскарнинг ўғли Эҳсон бошлиқ талабалар бир томон бўлса, «эски московчи бойнинг ўғли Сарвариддин» етакчилигидаги кўпчилик болалар бошқа тараф. Саидий ҳар жиҳатдан бу икки кучнинг ўртасида, аросатда қолган. Домлаларнинг аксарияти иккинчи гуруҳ томонида бўлиб, охир-оқибатда Эҳсон ва унинг дўстлари мактабдан ҳайдаладилар. Табиатан эҳтиёткор Саидий ҳам шундай тадбир ўйланаётгани, агар озгина шаккоклик қилса, у ҳам мактабдан ҳайдалиши мўлжалланаётгани тўғрисида Мамажон домла томонидан огоҳлантирилади. Натижада, Раҳимжон домлалар измидан чиқмайдиган ўқувчига айланади.

Уларнинг мактабига босмачилар билан алоқа қиладиган одамлар, турли миллатчи шоирлар келиб туришади. Хуллас, романнинг асосий қисмида рўй берадиган воқеалар, ҳаракат ва характерлар хамиртуруши айни шу мактаб ва унинг билан боғлиқ ҳодисаларда ташланган эди. Айтилганидек, «Сароб» руҳидаги асар учун улар жуда зарур эпизодлар экани шубҳасиздир. Бироқ, мазкур романдан ўрин олган, конкрет давр ва халқ ҳаётига алоқадор этиб тасвирланган бу мактаб ва ундаги муҳит қанчалик реал асосга эга?

Ёзувчи томонидан бу мактаб, унинг ташқи кўриниши, кўп домлаларнинг исмларигача «Ўтмишдан эртақлар» қиссасида қайта эсланган. Қиссанинг охириги — «Кўқон харобалари орасида» бобидан биламизки, Саидий ва Эҳсоннинг ёшлиги ўтган мактабларда А. Қаҳҳорнинг ўзи

ва яқин дўстлари тарбия олган, кейинчалик адиб фахрланиб ёзганидек, мамлакатнинг таниқли кишилари бўлиб етишган. Қиссадан фарқли ўлароқ, романда «Истиқбол», «Коммуна» мактаблари ва «Фарғона музофот таълим-тарбия билим юрти, яъни дорилмуаллимин»га (А. Қаҳҳор. «Асарлар». 5 жилдлик, 3-жилд. «Ўтмишдан эртактлар». Қиссалар. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1988 йил, 289--298-бетлар) хос жиҳатлар, ўқитувчилар ҳақидаги тафсилотлар жамланиб, битта мактабга йиғилган. Бироқ А. Қаҳҳор эсдаликларининг романдаги акси фақат шу билангина фарқланиб қолмай, бу фарқлар моҳиятга ҳам ўтади.

Агар «Ўтмишдан эртактлар»да «собиқ хотин-қизлар гимназиясига» жойлашган дорилмуаллимин ўз ўқувчиларига, асосан:

*Инқилоб, инқилоб, эй шонли ёр,
Даҳшатинг тебратур тоғу тошни;
Зулм элин, жабр элин айладинг хор,
Берамиз, яшагил, жону бошни...*

(Ўша китоб, 297-бет)

каби шеърларни ўргатган бўлса, романдаги домлалар Саидий ва бошқа совет ёшларига нуқул

*Кўк юзининг юлдузлари
Беҳуда ера порлаюр.
Беним оҳу фиғонимдан
Кўкда малаклар оғлаюр*

каби шарқийларни тарғиб қилишади. Агар ҳаётда, А. Қаҳҳор ўқиган мактабларда Қори Ниёзийга ўхшаган, ёзувчи ўзи севиб эслаган ўқитувчилар кўпроқ бўлган бўлса, романда Саидийларни тарбиялаган одамлар аксар ҳукуматга қарши душманлар рангини олади. Агар, ёзувчининг ўзи эътироф этгандек, Субҳий афанди, Муҳаммаджон Холиқий сингари домлаларининг айрим фикрларини қизил аскар бўлмиш отасига айтиб берганидан кейин, биргина шу қизил аскар уларнинг танобини тортиб қўяқолган бўлса, романдаги домлаларнинг синфий захри ўн йилликлардан кейин ҳам тарқамай, бутун мамлакатга хавф солувчи ҳаракат миқёсига ўсиб кетади. Мактабда миллатчилик ғояларини тарғиб қилганлар ҳам, Анвар пошшо ўлимига очикдан-очик мотам тутганлар ҳам, тўғри фикр-

ли ўқувчиларни тинимсиз таъқиб қилганлару ниҳоят, орадан йиллар ўтиб, университетда ўқиётган ёш, истеъдодли ёзувчи Саидийни ўз комига тортган йирик яширин ташкилотнинг аъзолари ҳам худди шу, ёзувчи айтмоқчи, «эски зиёлилар»!

Хусусан, А. Қаҳҳор Муҳаммаджон Холиқий деган домласининг араб алифбесини мақтаганини, домласи «бунга сабаб унинг ҳамма ҳарфи мусулмон одамнинг юзидан олинганлиги» деб айтганини, бунга мисол тариқасида бир воқеани ҳикоя этиб берганини эслайди. Романда бу беозор воқеадан ҳам «интернационал буржуазия»нинг меҳнаткаш халққа қарши курашидаги бир эпизод сифатида фойдаланилгани етмасдан, ҳатто номи ҳам ўзгартирилмаган Муҳаммаджон домла қуйидагича «ўстирилади»:

«Муҳаммаджон домла, ўша, «агар қўлимдан келса Оренбург дарвозаси устида чатоноғимни кериб туриб, келган ўрисни оёғидан ушлаб Украинага қараб итқитар эдим» деган Муҳаммаджон афандининг хужрасига Саидий қачон борса, унинг бир ёки бир неча руслар билан суҳбат қуриб ўлтиргани устидан чиқади. У, бир неча русни Аббосхон ва Салимхонлар орқали Маориф шўъбасига ва бошқа идораларга ишга жойлаб қўйди, булардан бир нечалари шовинистликда айбланиб ҳайдалдилар...» («Сароб». 1937 йилги нашри, 239-бет)

Кейинги нашрларда худди 9-бобнинг ўзи бўлмагани сингари, А. Қаҳҳорнинг ўз муаллими исмида романга кирган Муҳаммаджон домланинг бу гаплари ҳам йўқ. Ҳатто домланинг исми ҳам, ҳартугул, ўзгартирилган – Маҳмуджон афанди бўлган.

Романдаги домлалар болаларнинг онгини заҳарлаш мақсадида турли найранглар ўйлаб топишади. Масалан, Мамажон домла ўзининг «михсиз стол»ида фоллар кўриб, қоронғи хонага олиб кирилган Саидийларнинг юмуқ кўзи олдида «руҳ билан гаплашади». Руҳ унга Лениннинг тез орада ўлишинию Анвар пошшо «Туркистонни фатҳ қилишини» «билдиради»...

Дарвоқе, худди шундай моҳият ва шаклдаги эпизод Михаил Булгаковнинг 1933 йилда чиққан «Спиритический сеанс» номли 5 қисмли сатирик ҳикоясида ҳам бор.

Демокчимизки, агар муаллиф ўзининг билим ва тажриба доирасидан хийла четда бўлган бояги суд жараёнларидаги гапларга, уларнинг талқини акс этган китобларга

тўла ишониб (ёхуд ишонтирилиб), уларнинг руҳини романга ўзгартирмай олиб кирган бўлса, ёзувчининг ўзи гувоҳ бўлган, кейинчалик шукроналик билан эслагани мактаб йиллари энди романга Саидий каби халқ келажагини белгилаши мумкин бўлган ёшларнинг бузилиш, йўлдан оздириш муҳити шаклида олиб кирилади.

Албатта, шундай саволлар туғилиши табиий:

Хўш, нима бўлибди? Ахир роман ўз номи билан роман-ку, унда воқеалар ҳаётда қандай кечган бўлса, айти шундай тасвир этилиши шартми? Рисола муаллифи ёзувчидан шуни талаб қиляптими? Ёзувчининг ижодий ҳуқуқларини инкор қилмоқчимиз?..

Бир қарашда бу саволларда ҳам жон бор. Қолаверса, ўзимиз ҳозирга қадар келтирган мисоллар орқали ёзувчини фойдаланган китобларига ортиқча садоқатда айблагандек бўлдик. Энди бўлса гўё ундан ўша садоқатни яна ўзимиз талаб қилаётгандаймиз. Ахир бу фикр-мулоҳаза юришдаги дуализмнинг ўзгинаси эмасми?

Йўқ, ундай эмас!

Биринчидан, мазкур тадқиқотнинг асл мақсади у ёки бу адабий ҳодисанинг айбдорини қидириш ва уни орадан неча ўн йилликлар ўтиб улгургач, эркинлик баҳона қоралаш эмас. Негаки, адабиёт илми, биринчи навбатда, ўзининг илмий-эстетик мезонлари билан фарқланишини, унга мақтов ва офаринбозликлар қанчалик юк кўша олмаса, содда оммани қойил қолдириш усули бўлган турфа қораловлар ҳам ҳеч қандай ижобий сифат бера олмаслигини яхши биламиз. Биз фақат ТУШУНМОҚЧИМИЗ. Истеъдодли ёзувчи ва унинг оталаримиз ўтмиши ва тақдири ҳақидаги талант билан ёзган асаринигина эмас, балки бу ёзувчига таъсир этган, унинг сиғинган ҳақиқатларини шакллантирган турли хил ҳаётий ва сиёсий омилларни, асарнинг ёзилишига сабаб ва материал бўлган манбалар моҳиятини англамоқчимиз.

Иккинчидан. Ҳа, роман ўз номи билан адабий асар, ижодий фантазияга кенг ва чегарасиз имкониятлар очилувчи йирик эпик дунё. Унда уюштирилган воқеа ва характерлар муаллиф гувоҳи бўлгани ҳаётдагидан мутлақо бошқача, ҳатто унга тескари ҳам бўлиши мумкин. Бироқ, «Сароб» ўша фантазияга, тарихий ҳаёл ва орзуларга кенг йўл очувчи бошқа асарлардан фарқ қилароқ, агар таъбир жоиз бўлса, ўта конкрет, ўта замонавий асар эди. У замон

ва сиёсат талаби, ёзувчининг пировард мақсади («30-йилларнинг бошларида тақдир мени буржуа миллатчиларига рўпара қилди, булар менинг **нафрат ва ғазабимни кўзғатди**, яъни мувозанатимни бузди. Мен ўзимда уйғонган **бу туйғуни бошқаларда ҳам уйғотишга энгиб бўлмас хоҳиш сездим**. Бунинг натижаси бўлиб «Сароб» романи вужудга келди». А. Қаҳҳор), ҳатто омма онгу шуурига таъсири нуқтаи назаридан ҳам конкрет сиёсий романдир. Унинг ғоявий пафоси — миллатчиларга, исломпараст ва туркпараст ғаламисларга нафрат руҳи, уларнинг йўриғига юриш муқаррар ҳалокатга олиб бориши тўғрисидаги огоҳлантириш! — айнан 30-йиллар мафкурасига ҳамоҳанг бўлиб, асар, аввало, шу ўттизинчи йиллар одамлари ўқиб таъсирланиши учун ёзилган. Бу факт адабий асарнинг умрбоқийлиги ва психологик таҳлил жиҳатидан бақувватлиги масаласи билан тўқнаш келмай, алоҳида мавжуд бўлиш ҳуқуқига эга ўта қайсар фактдирки, уни дарров инкор этишга шошилмаслик керак. Ундан қуруқ инкор билан қутулиш осондир, бироқ бу билан муаммо ҳал бўлиб ҳам қолмайди, адабиётшунослигимиз бойиб ҳам. Шундан келиб чиқиб, биз ёзувчининг «Кокандская автономия», «Удар по националистической контрреволюции» ва қуйироқда яна кўрадиганимиз бир ёқлама китобий тарихга ишониб, уларни ҳеч ўзгармаган ҳолда романга (сиёсий романга!) материал қилиб олганига қанчалик эътироз билдирсак, унинг ўз бошидан ўтган ҳодисаларни, ҳаётий тарихларни яна ўша — ғоявий вазифаси тайин асарга «умумлашиб», «газак олиб», «урчиб ва ўсиб» киритилганига ҳам шунчалик афсусланамиз. Ва бу мулоҳазаларни билдирар эканмиз, ёзувчининг ўз қилаётган ишини самимий бажарганига, қоралаётган ҳодисаларининг чиндан ҳам бўлганига, халқининг бахтли келажаги учун шу кучларнинг маҳв этилиши шарт, деб ич-ичидан ишонганига, бир зум бўлсин, шубҳа қилмаймиз. Чунки шўро даври «турғунлик йиллари» тажрибаси ҳам шуни кўрсатяптики, чин маънодаги эркнинг, ошкоралик ва демократиянинг йўқлиги, иккинчи ёқдан бўлса, бахтли ҳаёт фақат ВКП(б) раҳбарлигида қурилажак тузумдагина реаллашуви ҳақидаги оммавий алдов кучи жамиятнинг катта қисмини, не-не ақли кишиларни ҳам йўлдан, идеалдан оздирган. Қолаверса, А. Қаҳҳор ўз романини жуда ҳам ёш — 25—27 ёшли йигит эканида, бу ёш билан боғлиқ барча ютуқ ва камчиликлар таъсири-

да ёзди. Ахир унинг қўлига тушган юқоридаги китобда бир эмас, бир неча марта мана бундай «ҳақиқатлар» ошкор қилинган эди:

«С 1917 по 1922 год иттиходисты-пантуркисты захватили в свои руки школы и при содействии турецких офицеров старались привить узбекской молодёжи реакционные идеи буржуазного национализма, пантуркизма и панисламизма» («Удар по националистической контрреволюции». Узгиз. Т., 1931 г., стр. 53).

Бу ҳам майли. Деярли ҳамма ишониб турган, туну кун кулоқларга қуйилган, энг юқори поғонадаги раҳбарлар ҳам ҳеч қандай шубҳасиз тасдиқлаган, ҳаммасидан муҳими бўлса, оламга ҳақиқат ва адолатнинг ягона тарғиботчиси ва посбони дея таништирилган Масковдек жойдан келган Давлат қораловчисининг ушбу расмий баёнотларига ишонмаслик мумкинми эди:

«Вы помните, товарищи, что в 1920 году была издана «Азбука коммунизма» Бухарина и Преображенского. Вы, знаете, товарищи, что наша советская молодёжь воспитывалась на этой книжке. И вот нужно была против этого коммунистического «яда» найти противоядие. И Муса Бегиев, друг, учитель и сторонник Алимова, пишет «Азбука Ислама» — «Ислам Алифбасы»...

Надо взять в свои руки молодёжь. Нужно вести борьбу с советской школой, нужно передать узбекскую молодёжь в руки мулл и ишанов. Нужно вырвать молодёжь из крепких рук советской педагогики и в дальнейшем извращать ум, волю и все существо подрастающего поколения» («Против Касымова, против касымовщины». Узгиз. Т., 1931 г., стр. 110–114. Бундан кейин фақат саҳифа кўрсатилди).

Ҳа, ёзувчи бу талқинларга самимий ишонади, ишонганини тасдиқлаб бу гапларнинг остига чизиш билангина чекланмай, ҳошияга муҳимлик — «!» белгисини ҳам қўяди. Бу ва матбуотда деярли ҳар куни қайтарилаётган шунга ўхшаш «ҳақиқатлар» А. Қаҳҳор учун болалигида тарбия беришгани ўз устозларининг айрим гапларига муҳим маъно киритгандек, уларнинг ҳаракатларида ўша пайтда ёшлик туфайли тўла англамагани сиёсий томонларни, хавфни очгандек бўлади. Агар Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романини ўқиш, мунаққид Озод Шарафиддинов айтгандек, «Абдулла Қаҳҳорга ўз романининг композициясини топиб олишга ёрдам берган» (О. Шарафиддинов. «Абдулла

Қаҳҳор». «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1988 йил, 48-бет) бўлса, юқорида тилга олганимиз китоблар таъсири асар ғоявий-сиёсий йўналишининг белгилаб олиншида ҳал қилувчи роль ўйнади.

(Ўрни келганда, Ж. Лондон ижодининг А. Қаҳҳорга таъсири масаласини ҳам айтиб кетиш керак. Айрим адабиётшунослар, хусусан, Санжар Содиков ўз мақолаларида «Сароб» кўп жиҳатлари билан «Мартин Иден»ни ёдга туширишини, бу тасодифий ўхшашликдан кўра жиддийроқ масала эканини айтади. Гарчи биз кўраётган фактик манбалар, асарнинг замирида ётган идеялар, ёзувчи тафаккурини қўзгаган объектив ва субъектив шарт-шароитлар «Сароб»нинг бир жиҳатдан оригинал ижод маҳсули эканини исботлаётган бўлса-да, «Мартин Иден»дан таъсирланиш фақат «композицион» ўхшашлик билан ҳам чекланмайди. Ҳар икки романдаги муштарак образлар системаси, экспозициядаги бир хиллик, кўплаб сюжет чизиқларидаги параллел жиҳатлар, бош қаҳрамонларнинг ўхшаш қисматлари, дарҳақиқат, «Мартин Иден» романи ҳам А. Қаҳҳорнинг «Сароб» йўлини топиб олишида жиддий кўмак, намуна бўлганини исботлайди.)

Юқорида келтирилган сўнгги катта цитата «Абдулла Қаҳҳор уй-музеи»дан топилган, «Сароб» романини ёзишда у фойдаланган китобларнинг учинчисидандир. Бу — СССР Олий Суди прокурорининг катта ёрдамчиси, давлат айбловчиси Р. Катаняннинг қосимовчилар устидан ўқиган айблов нутқи жамланган китоб бўлиб, у ёзувчи шахсий кутубхонасининг 213-рақами билан, уй-музей рўйхатининг эса 130-рақами билан ҳисобга олинган.

Аввало шуки, бу нутқда ҳам конкрет айблардан кўра, баланд пардалардаги сиёсий ёрлиқлар тўла устунлик қилади. Р. Катанян ўз нутқини ниҳоятда ўткир иборалар, кўчирмалар, қочиримлар, ўхшатиш ва жонлантириш каби бадиият унсурлари билан обдан бегаган. Унинг Ўзбекистонда жуда қисқа муддат бўлишига қарамай, бу ишловларнинг соф ўзбекча намуналардан ташкил топганидан ҳам билса бўладики, унга маҳаллий корчолонларимиз (балки Сотти Ҳусайнга ўхшаган кимсалар) астойдил кўмаклашган. Прокурор жуда усталик билан қосимовчилар баҳона маҳаллий оммани «бараны», «лошады» деб номлайверади, Қуръони каримдан бошлаб мактаблар учун ёзилган дарсликларгача масхаралайди, игнадек айбга туядек ёрлиқ-

ни ёпиштираверади ва ниҳоят, судланувчиларнинг аксариятига отув ҳукмини талаб қилади, мақсадига эришади ҳам. Айблов нутқининг ора-орасида суд раисаси М. Васильева-Южина унинг гапини мулойимлик билан тўхта-тиб, турли меҳнат жамоаларидан уюштириб келтирилган «халқ вакиллари»га уларнинг нафрат ва ғазабига тўла му-рожаатномаларини ўқиттириб оладики (ҳолбуки, ҳали суд давом этипти!), бу ҳам Р. Катаняннинг руҳига янада ҳужум-кор руҳ қўшади.

(Қисматнинг ўйининими-кулгисиними кўринг — шоир Э.Воҳидов суҳбатларининг бирида «Агар 1937 йилда Анресьян ва Ивановлар ўзбек халқининг асл ўғлонлари жонига сай-ёдлик қилишган бўлса, 1987 йилда бундай кирдикорни Гдлян ва Ивановлар амалга оширди» мазмунида гапирган эди. Биз эса кўряпмизки, бу ёвуз анъана анча илгарироқ — 1918 йил бошида дашноқлар босқини, 1930—1932 йилларда бўлса Катанян ва Ивановлар (бу процессда ҳам марказдан келган шу фамилияли суд вакили бор!) қилмишлари билан муқаддима олган)

Асосий гап шундаки, «Сароб»нинг бўлғуси муаллифи бу нутқдан ҳам ўз асарида жуда унумли фойдаланади.

Қуйидаги кузатишларга эътибор берайлик.

Қосимовчиларнинг ўз аксилинқилобий йиғинларини қачон ва қаерда ўтказгани хусусида қўл остида арзирли далиллар бўлмаганидан Р. Катанян ўз нутқининг бир неча жойида мана бунга ўхшаш тахминни айтади:

«Спрашивается, если это так, то могли ли не использовать в своих целях контрреволюционеры-националисты и другие сборища? «Гапы», например, могли ли они не использовать? Конечно, они пользовались собравшимися на этих «гапах» и говорили там о том, о чем им нужно было говорить, о том, что капало над ними и что их интересовало, о том, что особенно привлекало их внимание» (стр. 34).

Ўзбекларнинг бу одати — «гап ейиш»лари Катанянга кейин ҳам кўп иш беради. Айтганимиздек, А. Қаҳҳор унинг нутқини ўрганаётган бир пайтда (1932 йилнинг баҳорида!) Катанян энди Тошкентда бадриддиновчилар устидан ҳам худди шундай жараён ўтказаётган, у ҳам матбуотда узлуксиз ёритилиб борар эди. Бу процессда сўзлаган нутқида-да давлат қораловчиси бадриддиновчиларга қарши ҳам шу «далил»ни — жиноятчилар ўзларининг «гап»ларида қораният ва жиноий юмушларини режалаштирган бўлишлари

мумкинлигини айтади. Мана шу нутқида у биринчи мартаба ушбу «гап» йиғилишларида «*Фарғона водийсида гуллар очилмай, булбуллар сайрамай қўйгани, одамлар қайғуга ботгани*» ҳақида ўзларининг «*сентиментал шеърларини ўқиган*» шоирларни, хусусан, Чўлпонни тилга олиб ўтади (Газета «Узбекистанская правда». 1932 год, за 15 июня). (Юқорида айтганимиздек, Ўзбекистонни атай ният қилиб ётса ҳам тushiда кўрмайдиган бу кимсага, ўзимиздан чиққан корчалонлар «холис ёрдам қилиб юборишмаганда» бу гапларни у қаёқдан оларди?..) Шоирнинг бу сингари тухматларга муносабати, шахсан унинг бошидан ўтган воқеаларнинг кейинги ривожини тўғрисида истеъдодли мунаққид М. Қаршибоев «Шарқ юлдузи» журналидаги мақоласида (1990 йил, 10-сон) батафсил ёздики, ҳозир уларни қайтариб ўтирмаймиз.

Абдулла Қаҳҳор бўлса, Р. Катаняннинг бу «кашфиёти»ни романининг асосий воқеалари ривожланадиган, бош қаҳрамон Саидий дунёқараши ва руҳияти ўзгариб борадиган муҳит сифатида кенг ўзлаштиради. «Гап мажлислари», «маст бўлиш пайшанбалари» аксиланқилобий, халққа қарши кучларнинг йиғилув жойлари, фитна ва қўпоровчилик ишлари режалаштириладиган ўчоқлар сифатида талқин этилади. Бу ўринлар романининг деярли ҳар бир бобида топилдики, уларнинг ҳаммасини бир-бир эслаб ўтириш шарт бўлмаса керак.

Р. Катанян қосимовчиларни «фош қилиш»ни давом эттиради:

«После того, как басмачество было побыто, после того, как ставка на головорезов была проиграна, контрреволюционеры решили войти в советский аппарат, делегировать в соваппарат людей, которым было дано задание дискредитировать советскую власть; сделать так, чтобы трудовая масса не чувствовала в соваппарате своего собственного аппарата, а думала бы что эта власть для трудящихся чужая, ненавистная и презренная. И впервые голову, они задались целью войти в три учреждения: суд, коммунальное хозяйство и финорганы... (стр. 10)

«Что говорило трудящиеся население по поводу такого Касымовского приговора? Мы слышали здесь от Исхак-Кары, что население плевало на Исакулова, и через голову этот плевок попадал на судебные учреждения» (стр. 20).

Ёзувчи бу гапларнинг остига қизил қаламда чизиб қўйган ва улардан роман тўқимасида унумли фойдалан-

ган. «Сароб»нинг биринчи бўлим XXI бобида Саидий Салимхоннинг таклифи билан навбатдаги сафар унинг уйига келади. Агар бундан олдинги келишларда бу уйда Салимхон билан бир шиша ичимлик атрофида «оламнинг коридан холироқ суҳбатлар қуриб» ўлтирилган бўлса, бу сафарги ташрифга уй эгаси алоҳида тайёргарлик қўриб қўйган эди. Саидий уйга кириб худди Катанян санаган идораларнинг масъул ходимларини кўради, улар билан суҳбатлашади ва бу суҳбат натижаси шу бўладики, у ер ислохоти ҳақида иштиёқ билан ёза бошлаган романидан ҳам совийди, ҳужрасига келиб асарнинг қўлёзмасини ёқади. Р. Катаняннинг ёзувчи диққатини тортган қолган гаплари бўлса, ўшандай суҳбатлар ишловидан ўтиб «ўз тўпига қайтган», энди ўзи ҳам шундай суҳбатлар уюштириб ёшларни бузишни режалаштириб юрган Саидийнинг қўйидаги фикрларида қўл келади (яна эслатиб ўтамиз – Саидийнинг қўлёзмани ёқиши ҳам, қўйида келтириладиган ўйлари ҳам кейинги нашрлардан олиб ташланган!):

«Бундай байроғнинг (пантуркист, панисломистлар қўзлаган яшил байроқ кўзда тутилади, албатта – Р.Қ.) тикилишини хоҳлаган ҳар бир киши партия ва комсомол сафига ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам кириб олсин. Шўро идораларига жойлашсин. Шўро аппаратига ўрнашган ташкилот вакили халқни шўролар ҳукуматидан бездиришга шундай йўллари тутсинки, халқ унинг юзига тупурсин ва бу тупук, унинг бошидан ошиб, ҳукумат устоли устига тушсин. «Ўз ҳукуматим» деган деҳқонлар оммасини турли йўллар билан шундай сиқсинки, у «вой» деб ҳар бир кўмак ваъда қилган кишига қўл узатсин» (249-бет).

Очиғини айтганда, биз бу солиштиришларни қиляпмиз-у, бироқ кўнглимизнинг бир четидо доимий андиша сезиб турибмиз. Ошириб юбормаяпмизми? Ёзувчига бесабаб айблар қўйгандек, ҳатто, туҳмат қилаётгандек бўлмаяпмизми? Қачондир худди шундай бўлишини билгандай, ёзувчининг ўзи бизни ҳам огоҳлантирган эмасмикин:

«Ҳар бир ёзилган саҳифанинг «асли»ни ўтмишдан қидириш керакмас. Агар ёзувчилик турмушдан нусха кўчиришдан иборат бўлса, бундан осон иш бўлмас эди. Ҳаётдан айнан кўчириш, китобдан кўчиришдай гап. Копия копия бўлиб қолаверади» (А. Қаҳҳор. 5 жилдлик «Асарлар» тўплами, 5-жилд. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1989 йил, 206-бет).

Биз адибнинг бу гаплари жуда ҳам тўғри, ўғит бўларлик гаплар эканига заррача шубҳа қилмаймиз, уларга амал қилишга, тарихий ва адабий ҳақиқатларга заха етказмасликка ҳар томонлама уринамиз. Зеро, бусиз мумкин ҳам эмас. Бироқ, русларда «перо билан ёзилганни кейин болта билан ҳам ўчириб бўлмайди» деган шафқатсиз нақл бор. Биз ҳар қанча айланиб ўтишга ҳаракат қилмайлик, худди аввалги китобларда бўлгани сингари Р.Катанян нутқида ҳам ёзувчининг ўз қўли билан чизиб, ёзиб қўйган ўринлари ва романининг матни қайта-қайта олдимиздан чиқади-да, улар бекорга қўйилмаганига ўнлаб катта-кичик мисоллар тутаверади:

«Вот показание Миржамолова. Он говорил, что в 1926 году националисты сбивали свои ячейки под флагом «кружков шахматистов» (стр. 34. Гапнинг ости қизил қаламда чизиб қўйилган).

Романнинг иккинчи бўлими муқаддимасида ҳали тўда ниятларини тўла англаб етолмай юрган Саидий Аббосхоннинг уйида Мухторхон ва Мирза Муҳиддиннинг... шахмат ўйнаб ўтиргани устидан чиқади. Уларнинг кўзи шахматда-ю тилларида эса Саидийни ҳайрон қолдирадиган сирли гаплар...

✧

Учинчи қисм

Сўнги кузатишлар ва романнинг қайта ёзилиш сабаблари ҳақида

Агар диққат қилсак, «Сароб» романининг ижобий қаҳрамонлари бир неча жойда «мяси бутун одам», «меҳнаткашни ўйлайдиган раҳбар» сифатида Й. Охунбобоев номини тилга олишади. Қизиқ, нега айнан ва фақат Охунбобоев? Бирор жойда на Файзулла Хўжаев, на Акмал Икромов исми ўртага тушмайди-ку?!

Бу саволларга қуйидагича жавоб бериш мумкин.

Аввало, қосимовчиликка қарши суд жараёнини ёритган, юқорида эслатилган ҳар иккала китобда бир эмас, бир неча маротаба «товарищ батрак» — Й. Охунбобоев меҳнаткашлар манфаатларини ҳимоя қилган, миллатчиларнинг фош этилувига яқиндан ёрдам берган раҳбар эканлиги айтилган. Уларда ҳам қолган икки раҳбарнинг бирор жойда номи тилга олинмаган. Ёзувчи бу ҳолни эътиборсиз қолдириши мумкин эмас эди, албатта. Й. Охунбобоев

тўғрисидаги гаплар унга тасдиқланган «доҳийлик» бўлиб таъсир қилгани, у мазкур масалада ҳам «тарихий ҳақиқат»-дан чекинмасликни ўйлаган бўлиши мумкин.

Масаланинг яна бир бошқа томони борки, бу одамни жиддий мулоҳазаларга толдиради.

1939 йилнинг 14–19 июнь кунлари Сулаймон Азимов раислигида «Сароб» романининг навбатдаги муҳокамаси бўлиб ўтган эди. Унинг иккинчи мажлисида Охундий ҳам сўзга чиқади ва кўпчилик қатори романни қизғин ҳимоя қилади. Асарга «тош отган» Ҳабиб Мусаевнинг «Ёш ленинчи» газетасидаги мақоласини ва айна муҳоамадаги чиқишини (улар икки киши – Ҳ. Мусаев ва Юсуф Султоновлар романни бир оз танқид қилишади!) кескин танқид қилади. Унинг гапидан яна шу нарса маълум бўладики, Ҳ. Мусаев мақоласи босилгандан кейин унга қарши «Правда Востока» (!) газетасидагилар «Ёш ленинчи» редакциясига махсус норозилик хати ёзишган. Ҳатто Мусаевни ... прокурор чақириб танбеҳ берган. Шундан кейин стенографистканинг шошилиши натижаси бўлса керак (унинг фамилияси Ниғматуллина), қуйидаги услубий тўмтоқроқ, бироқ моҳиятини англаш мумкин бўлган гап-сўзлар бўлиб ўтади:

«Охундий: – ... Яна бу ерда чиқиб сўзлаган ўртоқлар бутун масалани шу вақтда киргизмади, бутун шу йигирманчи йилдан тортиб колхоз қурилишигача бўлган (воқеалар – Р.Қ.) романда йўқ, шулар кириши керак эди, деб даъво қиламиз... Ҳатто романинг келтирилган мисолларини ҳам худди шундай бўлганини (Мусаев – Р.Қ.) қайд қиладики, Абдулла Қаҳҳор миллатчиларни тузук кўрсата олмаган (эмиш – Р.Қ.). Халқ душмани Икромов ва уларнинг думларини бутун тадрижий равишда кўрсата олмаган. Мусаев музокарасида шундай кўринади.

(залдан Мусаев – *У вақтда уларни фош қилинмаган эди!*)

А. Қаҳҳор – *Энди билаётибсизми уни?»* (Стенограмма диспута по роману А. Каххара «Сараб». Быв. ЦГА Уз.ССР. Фонд №2356. Опись №1. Ед.хр. стр. 85)

Қизиқ, демак... А. Қаҳҳор «Икромов ва уларнинг думларини» олдиндан билган. Билганки, уларнинг ҳатто номини ҳам романга киритиш тўғри иш бўлмайди. Й.Охунбобоев эса бошқа масала, у ҳақида асарда хоҳлаганча ижобий фикр айтмоқ мумкин, унга ишонч бор. Бундай фикр оқимини Охундийнинг давом этиб айтгани мана бу гаплари янада тасдиқлайди:

«Хатто бу роман бир вақтда музокара қилинган вақтда уни тақриз қилган ўша вақтдаги халқ душманлари унга ўлиб-тирилиб Акмал Икромов типини ва шунга ўхшаган раҳбарлар типини киргизишни тавсия қилган эдилар» (Ўша манба, 86-бет).

Демак, ёзувчи ўз позициясида ниҳоятда собит турган. У, романига киритиш таклиф этилган раҳбарларнинг ҳам, бу раҳбарлар билан илиқ муносабатда бўлган, уларга меҳри бор ижодкорларнинг ҳам «халқ душманлари» эканини олдиндан сезган, билган. А. Қаҳҳорнинг бу сифатларидан яхши хабардор бўлса керакки, Охундий қуйидаги гапларни айтганида ёзувчи ҳеч қандай эътироз билдирмайди ва уларнинг рост эканини сукут билан тасдиқлайди:

«Охундий: — ... Менимча, 18нчилар ер ислоҳотига қарши чиққан Ўзбекистонда 20-йилдан тортиб то 36-йилга қадар ҳукм суриб Ўзбекистоннинг ташкилий органлари(д)а ўтирганга қарамасдан «18 лар тўғридан-тўғри контрреволюцион» деб романда ёзилиши ёзувчининг жуда катта (жасоратини — Р.Қ.) кўрсатиб беради. («Сароб»да улар ўн саккизта эмас, «еттита масъул ишчилар» сифатида кўрсатилган. 1-бўлим, XXI боб — Р.Қ.) Ўша вақтда 18 лар сифатида чиқиб, халқ душмани Сегизбоевларга қадар бўлган ҳаракатдан уларнинг шундай бир нарса(си)ни кўтариб роман ёзиб чиққан одам борми эди. Шу фактни биз Сегизбоевнинг шубҳаланишидан билдик. У Абдулла Қаҳҳорни чақириб сўради — яна кимлардан шубҳангиз бор, деди. Муродхўжа домилла тўғрисида яна кимларни биласиз, деган саволни берди. Шунинг каби ҳалиги Аббосхон, Салоҳиддин, Муродхўжа домилла типлари орқали Отажон Ҳошимов, Фитрат, Алавий каби ёзувчилар Саидийнинг ҳаётида ўзларининг кундалик мавзуларини кўра бошласалар керак» (86-бет).

Бу гаплар яна бир маротаба тасдиқлайдики, «Сароб» романи ўз замонасида фақат бадиий асаргина эмас, балки сиёсий-бадиий ҳужжат сифатида ҳам қабул қилинган ва бунга ёзувчи ҳам инкор этмаган. Й.Охунбобоевдан фарқ қилароқ, 20-йиллардан бошлабоқ атрофида гоҳ танқидий, гоҳ шубҳага тўла мулоҳазалар урчий бошлаган Ф. Хўжаев, А.Икромов каби раҳбарларнинг асарда тилга олинмаслиги ҳам шундан далолат беради. Балки масала янада чуқурроқ ва сирлироқ сабаблар билан изоҳланарки, ҳозирча уларнинг бир қисм тафсилоти бизга маълум бўлмагани тўғрисида, бадгумонликдан парҳез қиламиз. Ҳозир эса шуни-

гина айтадигани, роман муаллифини партияннинг кўзга кўринган, кейинчалик қораланиб кетадиган раҳбарларидан бири, Охундий тили билан айтганда, «ўзидан шубҳаланиб», романи билмай танқид қилиб қўйган Мусаевни бўлса прокурор чақириши ғалати таассурот туғдиради кишида.

Энди ушбу бобнинг муқаддимасида ваъда қилганимиз саволларга баҳоли қудрат жавоб берайлик.

Авалло, «Сароб» романи қачон яратилган?

Кўрдикки, А. Қаҳҳорнинг ўзи бу ҳақда аниқ гап айтган эмас. Фақат романининг ёзилишига туртки бўлган ҳодиса «30-йилларнинг бошида» юз берганини маълум қилади, холос. 1937 йилда илк мартаба тўлиқ босилган «Сароб»нинг охириги жумласи «*Битди*» бўлиб, у ерга ҳам ҳеч қандай сана қўйилмаган. («Сароб» тўлиқ босилишидан олдин «Ўзбекистон шўро адабиёти» журналинда (1934 йилда) эълон қилиниш билан бирга, алоҳида боблари махсус китобчалар шаклида ҳам нашр этилган. Жумладан, 1936 йилда Ўздавнашр томонидан аввал «Кўзғалиш», кейин «Саримсоқнома» номли китоблар 50 минг нусхадан «Бошланғич китобхонлар учун» сериясида чоп этиб тарқатилган. Бу фактлар айрим номдор қаҳҳоршуносларнинг «асарнинг эълон қилиниши жуда қийин бўлган эди» қабилидаги гапларининг тўғри эмаслигини исботлайди.) Нимагадир кейинги нашрларда романининг охириги бетига «1930–1934 йиллар» деб ёзиб қўйиладиган бўлдики (балки буни ёзувчининг ўзи махсус қилгандир!), бу маълумот ҳақиқатга унчалик мос келмайди. Таниқли адабиётшунос О. Шарафиддинов эслаб ўтилган «Абдулла Қаҳҳор» номли китобида асарнинг ёзилиш тарихи ҳақида бирмунча тахминийроқ гапларни айтади. Аввалло, мунаққиднинг «Абдулла Қаҳҳор мақолаларидан бирида тақдир уни 20-йилларнинг ўртасида бир ҳовуч миллатчиларга рўпара қилганини ёзади» (О. Шарафиддиновнинг кўрсатилган китоби, 46-бет) деган маълумоти мунозарали. Ҳурматли устозимиз А. Қаҳҳорнинг «Бир хатга жавоб» мақоласига ишора қилаётгани аниқ. Бу мақолада эса, кўрдикки, рўпара бўлиш 20-йилларнинг ўрталарига эмас, «30-йилларнинг бошлари»га тегишли экани айтилади. Биз шу бобнинг муқаддимасида ёзувчи элаган бошқа бир ҳодиса — «Бошсиз одам» ҳикояси муносабати билан уни прокурор чақиргани ва «миллатчиларга рўпара бўлиш» ҳодисасининг айнан бир воқеа экани тўғрисида фикримизни айтган эдик. Бундай

хулосага уни бадриддиновчилар процессида (1932 йил баҳориди!) бўлиб ўтган «Янги Фарғона» газетаси билан боғлиқ гаплар олиб келганини эса бутун кузатишларимиз исботлаб турибди. «Миллатчиларга рўпара» бўлишнинг ўзи 30-йилларнинг бошида юз берган экан, «Сароб»дай романининг ёзилиши, О. Шарафиддинов тахмин қилгандек (45-бет), 1930 йилнинг баҳориданоқ бошланиши кишини ишонтирмайди. Ундан ташқари, бутун қўлимиздаги материаллар шуни кўрсатяптики, А. Қаҳҳорга қосимовчилар ва бадриддиновчилар устидан ўтказилган суд жараёнлари кучли таъсир этган (ёки таъсир эттирилган) ва ёзувчи мазкур процесслар ёритилган китоблар ва матбуот хабарларини 1932 йил июнига қадар кузатиб борган. Фақат шундан кейингина ёзувчи кўз ўнгида ўз болалиги, ёшлиги, «Янги Фарғона» газетасида ишлаган кезлари кўрган-кечирган воқеалари бошқачароқ мазмунда – бир ипга тишиш мумкин бўлган ҳодисалар силсиласи шаклида қайта жонланади. Роман ёзиш фикри туғилади. Бизнинг бу қарашимизни яна шу ҳам исботлайдики, қосимовчилик процессида асосий айбдорлар 1929 йилнинг декабрида қўлга олингани тўғрисида маълумот бўлиб, А. Қаҳҳор унинг остига ҳам яшил сиёҳда, 1932 йил апрель ойида чизиб қўйган. «Сароб» романининг биринчи нашри воқеалари ҳам худди шу – 1929 йилнинг қиш ойларида ўзини ўлдирмоқчи бўлиб йўлга чиққан Саидийнинг йўл аро сиёсий бошқармага қарашли қизил аскарлар қуршовида аввал Муродхўжа домла, кейин Ёқубжоннинг қўлга олиб ўтилаётганини кўриши билан, ўзининг ҳам хушдан кетиб, қор остида кўмилиб, САРОБга талпинган кўйи ер тишлаб қолиши билан яқунланади. (Ҳозирги вариантлардаги каби асар финалида диверсион қўпоровчилик – поезднинг изига шпаль қўйиб уни ағдариб юбориш-у «ярмигача ерга кириб кетган паровоз» (?)! ҳақидаги гаплар унда, албатта, йўқ!) Тўрт кун олдинроқ бўлса Эшматов билан Мирза Муҳиддиннинг қамалгани тўғрисида хабар олинади...

Мана шулардан келиб чиқиб, Абдулла Қаҳҳор ўзининг «Сароб» романини 1932 йилнинг ёз ойларида ёзишни бошлаган, деган хулосага келамиз. Романининг сўнгги саҳифалари 1933 йилнинг охирида ёзиб тугатилгани хусусидаги О. Шарафиддиновнинг бошқа бир фикрига эса тўла қўшиламиз.

Яна шуни ҳам айтиб кетамизки, қосимовчилар ва бад-

ридиновчилар устидан ўтказилган судлар фақат А. Қаҳҳорнинггина эмас, балки бошқа шоир-ёзувчиларнинг ҳам қўлига қалам олишига сабабчи бўлган. Мақола, шеър, мурожаат дегандек... Хусусан, Зиё Саид ва Назир Сафаровлар биргаликда «Тарих тилга кирди» номли пьеса ҳам ёзишган бўлиб, Ҳамза номидаги театр уни саҳналаштирган. Шуниси қизиқки, бу томоша фақат бўлаётган ҳодисалардан гангиб юрган содда оммагагина эмас, 1932 йилда бадридиновчиларни суд қилиш учун яна бир бор Ўзбекистонга келган москвалик гуруҳга ҳам, уларни театрга махсус таклиф этилиб, қўйиб берилган (Газета «Узбекистанская правда». 1932 год, за 26 мая).

Энди сўнгги саволлар: «Сароб» романи нега ва қачон қайта ишланган? Бунга ёзувчини нималар мажбур этган?

Биз «Уч «Сароб» номли мақоламизда романнинг қайта ёзилишига асосий сабабчи — унга нисбатан айтилган адолатсиз танқидий фикрлар бўлган, деган хулосага келган эдик. Ҳозир бўлса, бу хулосамиз унчалик тўғри эмаслиги равшан бўлиб қолди. Чунки бу адолатсиз танқидларга махсус чақирилган диспутларда, қатор мақолаларда ўша пайтнинг ўзидаёқ тегишли жавоб берилган (ҳатто, юқорида эслатганимиздек, танқидчи Ҳ. Мусаевни прокурор чақириб огоҳлантирган, унинг мақоласини босган «Ёш ленинчи» газетасига эса «Правда Востока» газетаси редакциясидагилар махсус раддия юборган!), ёзувчи ва унинг романи яккаланиб қолмаган эди. Зеро, адолатсиз танқиднинг бу сафар йўқ қилиш учун танлаган асари бошқа асарлардан кескин фарқ қилар, бу романдан ҳоким мафкура жуда манфаатдор эди. Ахир танқиднинг энг жиддий эътирозлари нималар эди? Гўё романда миллатчи-унсурларнинг кенг кўламда фош қилинмагани ва ижобий кучларнинг пассив кўрсатилиши. Юқоридаги солиштиришлардан биз шу нарсага гувоҳ бўлдикки, қайта ёзиш жараёнида ёзувчи бу талабларнинг айнан тескарисини қилган. Аввало, миллатчилар сони ва «сифатини» ҳар томонлама қисқартирган. Шўро ҳокимиятининг Эшматов, Серов, Ҳамид, Раҳмонберди, Бадалжон, Мамажон домла каби ўнлаб душманлари образи кейинги нашрларда йўқ. Қайта ишланган «Сароб»дан Саидий каби ёшларнинг онгини заҳарлаган, турк зобитлари ва миллатчи тўдалар уяси бўлмиш мактаблар билан боғлиқ эпизодлар мутлақо олиб ташланган. Қолган салбий қаҳрамонларнинг муҳим ғоявий мазмун касб эт-

ган гап-сўзлари, ҳаракатлари, кирдикорлари ҳам кескин сифат қисқаришига учраган.

Ижобий кучларнинг кучайтирилиши талаб қилингани ҳолда бўлса, ўқувчи кейинги нашрлардан Барот сингари Муродхўжа домла ва бошқа душманлар билан шафқатсиз олишувчи газета ходимини ҳам, телбаликдан колхоз қурилишининг етакчиси даражасига етадиган, камбағал темирчидан етим қолган Саримсоқ тарихини ҳам учратмайди. Унинг устига асосий ижобий кучлардан бўлмиш Эҳсон ва Шарифнинг сиёсий ҳушёр, ғоявий пишиқ талайгина гаплари ҳам тушиб қолган. Яна шуниси ҳам борки, бу қисқаришлар катта-катта ҳажмда амалга ошган бўлиб (олиб ташланган бобларнинг ўзи бешта!), улар ўзи билан бирга жуда кўп бадий топилмаларни, ўқувчининг эсида қоладиган қисматларни ҳам олиб кетган. Нега? Ахир танқид бунинг аксини талаб қилган эди-ку!?

Ҳамма гап шундаки, асарнинг қайта ёзилишига, ундаги қатағон йиллари нафаси уфуриб турган саҳифаларнинг кескин қисқартирилишига ўша пайтда билдирилган танқидий фикрлар айтирли таъсир этган эмас! Чунки уларнинг аксарияти ўша даврнинг ўзидаёқ инкор қилинган (ва бу инкор қилинишига йўл қўйиб берилган!) бўлиб, ёзувчи томонида ҳар қандай танқиддан, ҳар нечук адабиётшуносликдан ва Ёзувчилар уюшмасидан ҳам кўра қудратлироқ бир куч – ДАВЛАТ СИЁСАТИ, УНИНГ ҲОКИМ МАФКУРАСИ турар эди. 1937–1938 йиллари омма кўлига етиб борган «Сароб» номли сиёсий, унинг устига бадий бақувват, психологик нуқтаи назардан таъсирлигина роман, шўролар «доҳийси» Ленин ибораси билан айтганда, «айни вақтида ёзилган асар» эди. Худди шунинг учун ҳам ҳар бир уюштирилган муҳокама ва мақоладан янчилиб, муаллифини эса жазога маҳкум қилиб чиққан юзлаб асарлардан фарқ қилароқ, «Сароб» нафақат ўзини, балки авторини ҳам бир эмас, бир неча марта соғ олиб чиқди, ҳатто мукофот билан олиб чиқди. («Сароб» «Октябрь инқилобининг 20 йиллиги муносабати билан» ўтказилган конкурсда ғолиб, деб топилган!)

Асар эса кейинроқ, 1953 йилда Сталин ўлгач, мамлакатда сал бошқача, илиқ шабадалар эса бошлаган, КПСС XX съезди «доҳий» шахсига сиғинишни ва унинг ўтказган сиёсатини қоралаган бир пайтдагина қайта қўлга олинди. Чунки тарих, сал бўлса-да, энди бошқача «тилга кира

бошлаган», ҳаммага ишонтирилган гапларнинг кўпи ёлгон эканини айта бошлаган эди. «Сиёсий ҳушёрликлар» аслида сиёсий провакация экани, «халқ душманлари»нинг аксарияти ўша халқ ва миллатнинг асл фарзандлари бўлганини одамлар, оз бўлса-да, англай бошлаганди. Ва Абдулла Қаҳҳор – замонни, сиёсатнинг эврилишларини худди унинг қон томирини ушлаб тургандек нозик ҳис қиладиган ёзувчи, бу ўзгаришларнинг моҳиятини, овозини, руҳини тездан сезмаслиги, англамаслиги мумкин эмас эди.

Худди шунинг учун ўзининг 50 йиллик юбилеи муносабати билан чиқарилажак 3 томлик «Танланган асарлар»ининг биринчи томига алоҳида эътибор берди – «Сароб» романининг, айниқса, ғоясига, сиёсий оҳангига оид ўринлардан, гарчи улар гўзал бадиий картиналарни ўзи билан олиб кетишга таҳдид солиб турса-да, воз кечди. Қосимовчилар, бадриддиновчилар суд процесларининг романга кўчиб кирган руҳини юмшатишга, оҳангини, сал бўлса-да, ўзгартиришга уринди.

Олтмишинчи йилларнинг ўрталарига келиб эса репрессия қилинган қатор ўзбек адиблари номининггина эмас, айрим асарларининг ҳам (А. Қодирий романлари, «Тирик сатрлар» китоби, Фитратнинг «Қиёмат» асари ва бошқалар) ҳаётга қайтаётганини кўрган ёзувчи навбатдаги олти томликнинг яна айнан биринчи томигагина қалам теккизади, «Сароб»га яна айрим ғоявий-сиёсий жиҳатдан ижобий ўзгартишлар киритади. Зеро, энди бусиз мумкин ҳам эмас эди...

«Сароб» романининг яратилиши ва қайта ишланишига оид яқунланаётган мулоҳазаларимиз қандай хулосаларга олиб келади?

Кўриб ўтилганидек, романнинг дунёга келишида ХХ асрнинг 20–30-йилларидаги мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳаёт, қатағон олди муҳитининг амалда бўлган «қадриятлари» ҳал қилувчи роль ўйнади. Ёш ёзувчи ўзини ўраб турган шу муҳитнинг, сиёсатнинг забардаст таъсири остида бўлди, ижодкор дунёқараши ва эстетик ақидалари шуларнинг измида шаклланди ва бевосита асарларида акс этди. Агар Ж. Лондоннинг «Мартин Иден» романи бадиий-композицион нуқтаи назардан унга намуна бўлган бўлса, «Сароб»нинг ғоявий пафосини белгилаб олишида ўша йиллардаги сиёсий пропаганда, «18 лар иши», «Боту ва Рамз иши», Мунаввар Қори ва бошқа зиёлилар фаолия-

тининг қораланиши, қосимовчилик, бадриддиновчилик каби кампаниялар ҳал қилувчи туртки бўлди. Натижада, замонавий ва тарихий воқеликка нисбатан А. Қаҳҳорнинг эгаллаган позицияси анчайин бир ёқлама характер касб этди. «Сароб» романи жуда куюқ бадийий бўёқлари билан бирга жиддий, ҳозирги кунда инкор қилиниши тўғри келатган сиёсий оҳанглари билан ҳам саҳнага чиқди.

Гарчи 50-йиллардаги ижобий ўзгаришлар таъсирида роман қайта ишланган, ундаги талай ғоявий-сиёсий ўринлар таҳрир этилган бўлса-да, асар ўз номига, ўтказмоқчи бўлган ҳақиқатига содиқ қолди. Чунки, 20-йилларда гўё иш кўрган аксилинқилобий, миллатчилик ташкилотларининг кирдикорларини бадийий ишонарли, эпик кўламда фош этиш романнинг бадийий-ғоявий фундаментини ташкил этадики, бутун асар шу асос устига қурилганидан, жузъий таҳрирлар билан уни ўзгартириб бўлмас эди. Қолаверса, бу асосдан бутунлай воз кечилса, роман умуман шаклланмаган, қаҳрамонлар тақдири мутлақо бошқача талқин топган, ҳатто унинг номи ҳам «Сароб» бўлмаслиги керак эди.

Иккинчи боб

«ҚЎШЧИНОР» РОМАНИНИНГ ЁЗИЛИШ ВА ҚАЙТА ИШЛАНИШ ЖАРАЁНИ

Биринчи қисм

«Қўшчинор» романи танқид кўзгусида

... Кейинчалик очиқ эътироф этилишича («Правда» газетаси, 1950 йил 14 август сони бош мақоласи), шахсан Сталин ташаббуси билан 1946 йил 14 августда ВКП(б) МКнинг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақидаги галати машҳур қарори чиқади. Қарор, асосан, рус ёзувчилари М. Зошченко ҳамда А. Ахматова ижоди ва шахсини қоралашга қаратилган эди.

ВКП(б) қарори чиққач, кўп ўтмай — 1946 йилнинг 4 сентябрида Совет ёзувчилар уюшмаси Президиуми қабул қилган резолюцияга мувофиқ, М. Зошченко ва А. Ахматова бу ижодий уюшма таркибидан чиқарилди. С. Тихонов ишдаги ғоявий хатолари учун унинг раислиги вазифасидан четлатилди. Шундай қилиб, навбатдаги яна бир

мафкуравий кампания бошландики, унинг ҳам тиғи халқнинг гули ва онги бўлмиш зиёлиларга, ижод аҳлига қарши қаратилган эди.

1946 йилги қарорнинг амалга татбиқ қилиниш жараёни жуда кўп адолатсиз, хусусан, адабиёт ривожига ғоят салбий таъсир этган чиқишлар билан тўла бўлганини уларнинг баъзи бирларини эслаш орқали билиб борамиз.

«Культура и жизнь» газетасининг 1947 йил 11 март сонида босилган «Совет адабиётининг большевикча партиявийлиги» номли бош мақола бу жиҳатдан характерлидир. Шу ўринда бир йўла эслатиб кетайлик — юқоридаги жараёнда бош, редакцион мақолалар айрича самарали роль ўйнайди. Умуман, шўро мафкурасининг иш юритиш услублари орасида бу йўл энг нишонга тўғри тегадиган, ниқобланган ва сўзсиз бажариладиган хили бўлгани билан ажралиб турган. Бу мақолада ҳам М. Зощенко ва А. Ахматова каби ёзувчилар ижоди бутунлай қораланади, замонавий шўро ёзувчиси қандай ёзмоғи керагу қандай ёзишлиги номаъқул экани ҳақида тўғридан-тўғри кўрсатмалар берилади. Унда, яна бир «дохий» Энгельснинг реализм тўғрисидаги қонунга айлантириб қўйилган фикрларига ҳам янги қўшимчалар киритиш зарур, деб топилади:

«Энгельснинг типик характерларни типик шароитларда тасвирлаш лозимлиги хусусидаги кўрсатмалари бугунги кунда типик бўлмаган, бироқ эртага шубҳасиз шундай бўладиган янги, ўсаётган нарсаларни кўрсатиш мажбурийлиги ҳақида қоида билан тўлдирилиши керак».

Албатта, бундай янгиликларни кашф қилишга туртки берадиган сабаблар бўлиши, агар улар бўлмаса, ўйлаб топилиши керак эди. Бундай сабабларни ҳам мақоланинг яширин муаллифлари топадилар, топганда ҳам бирор одам қарши чиқа олмайдиган мазмун ва шаклда яратадилар:

«Ўртоқ Сталин бизни орқага эмас, олдинга қарашга ўргатмоқда. Социалистик реализмнинг зарур сифати бўлган инқилобий романтика асосида айнан шу интилиш — олдинга қараш ва келажак нури билан бугунги кунни ёритиш ётади» (Ҳамма таъкидлар бизники — Р. Қ.).

Адабиётдан, санъатдан нима қилиб бўлмасин, ўша кунларни ёритиш («анализировать» маъносида эмас, «освещать» маъносида!), ҳеч бўлмаса, ўқувчи халқнинг кўзи қамаштирилиши талаб қилинди. Бунинг учун эса, маълумки, адабиёт ва санъат реал ҳаёт ва самимий ҳаёлнинг

эмас, чала ҳақиқат ва ўз-ўзини алдовнинг, иллюзиянинг инъикоси бўлиб майдонга чиқиши мажбурий бўлади.

Зарарли тенденция узлуксиз давом этади.

Ўша йиллардаги газета ва журналларда бу сингари чиқишлар кимошди савдосидек кундан-кунга кучайиб бораверди, тез орада мамлакатнинг бутун мафкурасини эгаллаб ҳам олди...

«Сароб» романини ёзиш билан йирик жанрда қаламини чархлаб олган Абдулла Қаҳҳор энди юртимиз тақдирида чуқур из қолдирган колхозлаштириш мавзусида асар ёзишга тайёргарлик кўра бошлади. Бу мавзуда яратилган қатор асарлардан фарқли ўлароқ, ёзилажак нарса бевосита колхозлаштириш жараёни ва унинг тақдирларини эмас, балки коллективлаштириш деярли тугагани ҳолда ҳамон якка хўжаликда яшаётган инсоннинг қийнала-қийнала колхозга келиш жараёнини кузатув бўлиши керак эди. Бу ниятни бадииятга кўчириш мақсадида ёзувчи 1937 йилда Фарғонанинг бир қанча колхозларига борди. Агар «Сароб»да, асар табиатидан келиб чиқиб, колхоз тузилиши тўғрисидаги гаплар қисман эсга олинса (Муродхўжа домланинг қишлоқларга чиқиб топган янгилigi шаклида), бўлажак повесть (муаллифнинг дастлабки нияти шундай эди!) бутунчасига шу оламга кирмоғи лозим эди. Шунинг ўйида ёзувчи кўрган нарсаларини мукамал ўрганиб олишга, уларнинг беш-олти йил илгариги қиёфасини тиклашга ҳаракат қилди, одамларнинг ички ва ташқи табиатидан эскизлар олди.

Албатта, Абдулла Қаҳҳор ўз тасаввурларидан келиб чиқиб колхозлаштириш сиёсатининг машъум кўринишларига жиддий эътибор беролмади. Бунинг икки хил сабаби бўлиши мумкин.

Биринчи тахмин шундан иборатки, қишлоққа яқин одам сифатида ёзувчининг унда ўтказилган шафқатсиз сиёсатдан хабардор бўлмаслиги ҳақиқатдан йироқ гап. Бироқ у хабардор бўлган барча нарсалар тўғрисида очиқдан-очиқ ёзиш ўша давр шароитида деярли мумкин эмас эди. Шунинг учун ёзувчи ўртадаги йўлни — бошқа асарлардаги каби синфий курашни тасвирлаб, унга муносабат билдиришдан холи, айна чоқда колхоз ҳаётига бағишланган асар яратиш йўлини танлайди. Ва бунда колхозлардаги ҳаётни иложи борича реал тасвирлашга ҳаракат қилади.

Иккинчи бир тасаввур шундан иборат бўлиши мумкинки, болалигидан инсоният тарихи синфлар ўртасидаги курашдан иборат, деган ақида руҳида тарбияланган, Биринчи жаҳон уруши, мардикор олиш даври, граждандар уруши пайтида мутлақо издан чиққан ўзбек қишлоқларидаги ҳаётни ўз кўзи билан кўриб уни фақат колхозлаштириш сиёсатигина ўнглай олади, деган хулосага чин дилдан ишонган ёзувчи ёппасига колхозлаштиришнинг барча усуллари ёқлаган. «Кўшчинор»да синфий курашнинг кенг планда кўрсатилмаслиги бўлса, боя айтилганидек, ижодий оригиналликка интилишдан бошқа нарса эмас. Бизнингча, бу ҳар икки гипотезани исботлаш учун асар матни чидаш беради. Қолаверса, бизнинг ҳозирги вазифамиз – ёзилиб, адабий фактга айланган асарнинг ижодий тарихини, унинг қайта ишланишига сабаб бўлган омилларни таҳлил этиш бўлиб, бу таҳлил давомида юқоридаги тахминлар маълум даражада тасдиқланиши ҳам мумкин.

А. Қаҳҳорнинг «Кўшчинор» устидаги иши хийла тез боради. Урушдан аввалги йиллардаёқ асарнинг биринчи боби босилиб чиқади (А.Қаҳҳор. «Айрилганни бўри ер». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали, 1939 йил, 6-сон). Бироқ урушгача шундан нарига ўтилмайди, роман тўлиқ тугатилмайди. Уруш даврида эса, унинг ўз мавзу ва муаммолари ҳам ёзувчи учун етиб ортар эдики, «Кўшчинор»га жиддий киришиш учун имконият бўлмайди. Уруш тугагач, адиб бу асар устида яна иштиёқ билан ижод қилади ва тез орада «Кўшчинор» деб номланган романнинг биринчи қисми алоҳида китоб шаклида босилиб чиқади. Гарчи русча номи унчалик мос танланмаган бўлса-да («Два чинара»), бу роман ўша йилнинг ўзидаёқ русчага таржима қилиниб (таржимон – Ивашев) «Звезда Востока» журналида ҳам босилади. Романнинг ўзига хос қаҳрамони тақдири ўқувчиларни бефарқ қолдирмайди, асар тили эса ҳар сафаргидек қаҳҳорона жозибаси билан оммани ўзига жалб этади. Роман тўғрисида самимий мунозаралар, ёзувчи билан учрашув кечалари ўтказилади. Хусусан, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1948 йил 10 март сонидида «Ёзувчи А. Қаҳҳор билан учрашув» деган хабар босилган. Унда Тошкент шаҳар ёш ёзувчиларининг навбатдаги адабий кечасида «Кўшчинор» романи қизғин муҳокама қилиниб, йиғинда ёзувчининг ўзи асарнинг яратилиши ҳақида гапириб берганлиги маълум қилинади:

«А.Қаҳҳор асарнинг ўнга яқин вариантини тузади, кўп вақт мушоҳада қилади. 1948 йилда (1938 йил дейилмоқчи — Р.Қ.) «Кўшчинор»нинг биринчи бобини битиради. А.Қаҳҳор асар устидаги ижодий иш жараёнида, ҳатто бир жумлани 24 марта ўзгартиради, ўзбек тилидаги нозик қочирмаларни сақлаб қолишга, ўз ҳолича яхлит беришга уринади».

Шу ўринда бир нарсага диққат қилайлик — газетанинг мана шу хабар босилган сонини редактор ўринбосари Р.Саҳибоев имзо чекиб туширган.

1948 йил 22 март куни «Муқимий» номли театрда А.Қаҳҳорнинг ижодий кечаси бўлиб ўтади. Бу кечага ёзувчи Ойбек раислик қилади ва нутқ сўзлайди. Мазкур йиғинда ҳам роман шаънига илиқ фикрлар билдирилади.

Бироқ, боя айтганимиз, 1946 йилги ВКП(б)нинг журналлар баҳона чиқарган машғум қарорининг кўланкаси Ўзбекистонда ҳам кенг қулоч ёзмоқда эди. Бу кўланка «Кўшчинор» романига ҳам ўз соясини солмай қўймади. Бирдан бошланиб кетган асарнинг салбий талқини борган сари кучая, вульгарлаша бошлади. Бу танқиднинг илк намунасини асарнинг Ёзувчилар союзида бўлган муҳокамаси бошлаб берди. Биз бу муҳокама ва асар талқинига ўтишдан олдин қонуний равишда туғиладиган бир саволга-жавоб бериб кетайлик.

Нега «Сароб» учун аҳамиятсиз бўлган вульгар танқид «Кўшчинор»нинг қайта ёзилишида марказий ўринга чиқарилмоқда? Балки бу қайта ишлашнинг ҳам бошқа сабаблари бордир?

Йўқ, «Кўшчинор» романининг «Кўшчинор чироқлари»га айланишида ҳал қилувчи ролни айни конфликтсизлик даври танқиди, унинг санъатга алоқаси бўлмаган талаблари ўйнади. Гап шундаки, «Сароб» романидан фарқ қилароқ, бу асар мақбул қолипга, кўрсатиб берилган ғоялар талқинига унчалик мос келмас эди. Унда партиянинг қишлоқдаги етакчилик роли «тўла кўрсатилмаган», ўзбек қишлоқлари, ҳоким мафкура кўришни хоҳлагандек, колхоз туфайли тездан гуллаб-яшнаб кетмаган, энг «ёмони» бўлса, асарнинг марказий қаҳрамони Сталин бешйилликларининг зарбдор вакили эмас, ҳали колхоз аъзоси ҳам бўлмаган, онгида ижтимоий-сиёсий дунёқараш шўрочасига шаклланмаган бир деҳқон эди. Асар қаҳрамонларининг бирталай ҳаракатлари бўлса, ҳатто кишида (совет ўқувчисид!) шубҳа туғдириши, уни тўғри йўлдан

оғдириши мумкин эди. Қолаверса, бир бошли романда совет жамиятининг яшаш тарзи бўлган сиёсий кураш мутлақо четлаб ўтилгандики, бунга йўл қўйиб бўлмас эди.

Демак, 1948 йилнинг 28 июль – 2 август кунлари Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзининг биносида «Кўшчинор» романига бағишланган катта мунозара бўлиб ўтди. Уни бошқариб борган Ойбек ўзининг кириш сўзида романга ижобий баҳо бериб айтади:

«Кейинги 1–2 йил ичида ўзбек адабиётида анча йирик асарлар пайдо бўлди. Бу асарлар орасида энг кўзга кўринарлиги, ўзининг олган мавзуи бўйича энг муҳими ва бутун мақсадни бера олган, орзу-талабларимизни бера олган А.Қаҳҳорнинг романи бўлди» (Быв. ЦГА Уз.ССР. Фонд 2356. Описание №1. Ед.хр. 158. «Стенографический отчет дискуссии по роману А.Каххара «Кошчинар», стр.1. Бундан кейин кўчирмаларнинг фақат саҳифаси кўрсатилади).

Олдинроқ кетиб шуни таъкидлаш лозимки, сўзга чиқувчиларнинг аксарияти (улар йигирматадан ортиқ бўлган!) асар тўғрисида фақат салбий фикрларни махсус тайёрлаб келишгани диққатни ўзига тортади. Бизнинг қаршимизда турган архив қоғозларидан ҳеч ўзини кўрсатмаган, лекин кейинроқ бор кўлами билан майдонга чиқадиган кучлар аввалдан асарни бутунлай инкор қилишга қаратилган муҳитни уюштиришади. Бу нарса муҳокама сўнгигда гапирган А.Қаҳҳор сўзларидан ҳам маълум бўлади. Ундан ташқари, ўз-ўзидан кутилардики, гапирувчилар ВКП(б) қарорини бир муддат бўлсин эсдан чиқармайдилар.

Муҳокамада аввал Абдурахмон Алимухамедовнинг роман тўғрисидаги доклади тингланди. Бу доклад матни ордан бир кун ўтиб газетада ҳам босилди (А.Алимухамедов. «Кўшчинор» романи ҳақида». «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1948 йил 1 август сони). Танқидчи А.Қаҳҳорнинг ҳикоянавис сифатидаги маҳоратига қисман тўхталади-да, кейин бевосита «Кўшчинор»ни танқид қилишга ўтади. Асарда йўл қўйилган *«принципиал сиёсий хатолар»* сифатида колхоз тузилишининг бошланғич палласи кўрсатилмагани, *«партиямизнинг ва Совет ҳокимиятининг бу соҳада олиб борган сиёсатининг буюк тарихий аҳамиятини тушунмаслик»*, колхозлаштириш ҳаракатининг *«асосий негизи бўлган синфий курашлар ва бу соҳада партиямизнинг тутган сиёсати тўғрисида гапирмаслик»* ва бошқалар санаб ўтилади. Аҳмедов ва Ўрмонжон фаолияти *«майда-чуйда ишлар би-*

лан чегаралаб кўйилгани», «агар ёзувчи бу кишиларни «икир-чикир»лар ботқоғидан қутқариб, кенг ҳаёт оқимига солиб юбормаса, уларнинг кўлидан ҳозирги замон кишиси «паспорти»ни қайтиб олиш лозим»лиги уқтирилади (4–9-бетлар). Мана шундай «майда-чуйда» фаолият сифатида, масалан, бир эпизодни – Ўрмонжоннинг Мадаминбобо деган чолни жаноза ўқитиб кўмдирганини партия сиёсатига зид, деб баҳолайди. Муҳокамада ва ундан кейин чиққан мақолаларда кўпларга маъқул бўлмаган мана шу кўринишга батафсилроқ тўхтаб ўтайлик.

Гап шундаки, «Кўшчинор» романининг «Капсанчилар қишлоғи» бобида бу ердаги колхоз тузилиши тарихига оид бир қисм тафсилотлар ҳикоя қилинади. Бу ишда учраган қийинчилик ва мураккабликлар ўзига хос тарзда тасвирлана туриб, Ўрмонжоннинг колхоз раиси сифатида одамлар орасида олиб борган тушунтириш ишларига, унга нисбатан ишончсизликка оид эпизодлар чизилади.

«Бироқ бу узоққа бормади... (Ўқиймиз романдан – Р. Қ.)

Ўрмонжон Мадаминбобонинг қазо қилганини кечаси эшитдию, азонда унинг уйига бориб, жанжал устидан чиқди: Мадаминбобонинг кампири, қавм-қариндоши, ёру жўралари бўлган чоллар бир тарафу, унинг чоч кўйган, итёқа сариқ кўйлак ва буқоқлик жигарранг шим кийиб тўппонча тақиб олган йигирма ёшлардаги ўғли бир тараф, чолга жаноза ўқитиш-ўқитмаслик устида муноқаша борар эди. У районда ишлар экану отасининг ўсаллигини эшитиб, у билан видолашиш учун эмас, унга жаноза ўқилишининг олдини олиш учун келган экан. Онаси зор-зор йиғлар, отаси жаноза ўқитиш ҳақида васият қилганлигини айтиб, шу ерда ўтирганларнинг ҳаммасини гувоҳликка тортар, ёш йигит кўнмас, дўқ урар, тўппончасини гоҳ қуймичига, гоҳ ёнбошига суриб кўяр эди. Ўрмонжон кампирни юпатди, хуноб бўлиб турган чолларга кўз қисдию ёш йигитнинг олдига бориб, «ука, отанг шундай васият қилганига ишонмайсанми?» деб сўради. Йигит хўмрайиб, «тушунмаган одам қилса қилаберади-да!» деб жавоб берди. «Бордию, – деди Ўрмонжон, – ўша тушунмаган отанг, фалон жойга бир хум тилла кўмиб кўйганман, шуни кавлаб олгин, деб васият қилган бўлса, кавлаб олармидинг? Улганингга қарамай, пешонангни боғлаб тушарсан дейман?!» Ўрмонжон шу гапни айтдию, гангиб қолган ёш йигитнинг жавобини ҳам кутмай, имомга киши юборди ва ўзи ўлик ётган уйга кирди...» (Абдулла Қаҳҳор. «Кўшчи-

нор». Тошкент, 1947 йил, 48–49-бетлар. Бундан кейин фақат саҳифа кўрсатилади.)

Ўрмонжон ювғувчига ҳам ёрдам беради, Мадаминбобони қабрга ҳам ўз қўли билан қўяди. «*Шундан кейин ҳамма, хусусан, чоллар самоварда унинг атрофига тўпланадиган, бир-икки кун самоварга чиқмаса, унинг суҳбатини қўмсайдиган бўлди*» (Ўша жой).

Роман танқидчилари муаллифга икки хил эътироз билдиришади. Биринчидан, нега шунақа вазият танланган, Ўрмонжон бошқа буюк ишларда халққа ўрناк кўрсатса бўлмасмиди? Иккинчидан, жамоа хўжалиги раҳбари Ўрмонжоннинг шундай вазиятда кўрсатилиши атеистик жиҳатдан нотўғри, муаллиф совет қаҳрамонларини диний мафкурага қул этиб тасвирлаган.

Бизнингча эса, романдаги бу эпизоддан асар муаллифи кўзлаган мақсад бутунлай бошқача. Яъни, биринчидан, колхоз тузилиши тўғрисида гап чиққач, одамлар орасида у ҳақда сон-саноксиз ваҳималар (ҳозир маълум бўляптики, улар маълум асосга ҳам эга экан!) тарқалгани, деҳқонларнинг катта қисми унга шубҳа билан қараб, икки-лашиб туришгани — тарихий ҳақиқат. А. Қаҳҳор яратган Ўрмонжон, ўзининг ҳаётдаги ҳамкасбларидан фарқли ўлароқ, ёзувчининг маълум даражадаги идеалини мужассамлаштирган эди. Халқимиз одамни кўпроқ мусибатли кунларда синайди. Ёзувчи халқнинг бу психологиясини нозик ҳис қилар эди. Жаноза ўқитиш ҳаракати айни вазиятда динга эмас, Ўрмонжонга, унинг ўтказмоқчи бўлган сиёсатига ишонччи, колхозга хайрихоҳликни мустаҳкамлар, бу ҳолат халқ ҳаётида типик воқеа эканлиги эса яна ҳам кўпроқ самара берар эди.

Иккинчидан, агар Ўрмонжон ҳаммани хуноб қилиб турган «тўппонча таққан» ўғил тарафини олганда, халқнинг Ўрмонжонга нисбатан ҳозиргача сақлаб келган ишончсизлиги нафратга айланган, унинг бошқа «буюк ишлар»даги ҳар қанақа оташин гапи шу нафрат деворига урилиб, айтиб кетган бўлур эди.

Албатта, танқид бу нозик жиҳатларни муҳокама қилишдан кўра кўпроқ, нима қилиб бўлмасин, ёзувчининг бўйнига айб қўйишни, юқорида таъкидланганидек, олдиндан хоҳлар эди... Бу эпизод билан боғлиқ яна бир мулоҳазани айтиб ўтиш лозим. А. Қаҳҳор талқинидаги, районда ишлайдиган, «чоч қўйган, итёқа сариқ қўйлак ва

буқоқлик жигарранг шим кийиб тўппонча тақиб олган йигирма ёшлардаги» бояги йигитнинг маънавий қиёфаси кўп ўринларда Ч.Айтматовнинг «Асрни қаритган кун» романидаги замонавий манқуртни — Казангапнинг шаҳарлик бўлиб кетган амалдор ўгли Собитжонни ёдга туширади.

Яна Алимухамедовга қайтамыз. У энди секин-аста романга қаҳрамон қилиб олинган одамнинг сиёсий қиёфасини тафтиш қилишга ўтади. Ўз докладыда унинг қандай киши бўлмоғи кераклигини муаллифга «кўрсатиб беради»:

«Сидиқжон колхозлаштириш ҳаракати бошланганда батрак ва камбағал деҳқонларнинг бу ҳаракатга қандай муносабатда бўлганликларини, партия ва Совет ҳукуматининг бу таклифларини қандай кутиб олганликларини ҳамда ўзлари ҳам қандай ташуббус кўрсатганларини ифодаловчи бир образ бўлиши керак эди».

Танқидчининг бу талабларига «жавоб бермаган» бош қаҳрамоннинг ҳаракатлари унинг назарида буткул тескари, салбий маънолар касб этади:

«Сидиқжон колхозга яхши ният билан ҳам келган одам эмас. У колхозларга жиноят макони, колхоз аёлларига икки оғиз ширин сўзга учадиган бузуқ хотинлар деб қарайди» (11–12-бетлар).

Танқидчининг бу эътирозларига сабаб бўлган қаҳрамон ҳаракатлари таҳлилига шу бобнинг иккинчи ярмида батафсил тўхталамыз. А.Алимухамедов ўз «таҳлили»нинг давомида фақат қаҳрамонларнигина эмас, ёзувчи мақсадини ҳам «ҳеч тушуна олмай», унинг ижодий принципларига ҳам шубҳали назар солади. У мана бу гапларни асарни қизиқиб ўқиган ўқувчилар номини ўртага солиб айтаверадикки, бу ҳам ўша йиллар танқидининг кенг ёйилган усулларида бири эди:

«Абдулла Қаҳҳор мана шу одамни ўз асарининг бош қаҳрамони қилиб олади. Энди биз бу ерда ўқувчиларнинг норозилигини қайси тил билан изҳор қилишни билмаймыз. Наҳотки, ёзувчи маънавий жиҳатдан шунчалар қашшоқ бўлган одамни ўзининг бош қаҳрамони қилиб олса?! Наҳотки, адабимиз соғлом тушунчаларга эга бўлган замонамизнинг илғор одамларини акс эттирувчи образни ҳаётдан тополмаган бўлса? Ахир, социалистик давр адабиётининг хусусияти совет кишиларининг яхши хислатларини намоён қилиш эмасми?» (14-бет)

Адабиёт табиатини мутлақо ҳисобга олмаслик, конкрет балиий ҳодисага унинг ўзидан келиб чиқиб эмас, балки индивидуал дунёқарашнинг тор доирасида, догматик кўникмаларнинг метин исканжасида туриб баҳо беришлик, бизнингча, мана шундай қарашларга йўл очади. Ҳолбуки, ёзувчи роман руҳига худди шу нарсани — замонасидаги талқинга кўра, жамиятда юз берган ижтимоий ўзгариш Сидиқжоннинг онгу шуури ва руҳиятидан хусусийлик психологиясини секин-аста сиқиб чиқаргани, у адашадаша «тўғри йўл»ни — колхоз йўлини топгани тўғрисидаги идеяни имкон даражасида сингдириб юборгани. Агар Сидиқжон асарга тайёр, камчиликлардан холи, ҳар қандай ишни оғизда дўндириб ташлайдиган образ бўлиб кирганида бу романнинг номи «Кўшчинор», унинг муаллифи А. Қаҳҳор бўлмаслиги кераклиги минбардаги докладчини қизиқтирмайди.

Ўзига хос бу танқид эстафетасини докладдан сўнг биринчи сўзни олган адабиётшунос Иззат Султон давом эттиради. У ҳам сўзининг аввалида ёзувчининг ўзига хос истеъдодини эътироф этади-да, ўзидаги «ҳамма иккиланишларга қарамай «Кўшчинор» ҳақида бир мақола ёзишга қарор» қилгани, бу ердаги гапларнинг қайси бирига кулоқ осиб ёзувчи ихтиёрида (ҳозирча — Р. Қ.) эканини айтгач, мақсадга кўчади. Олим асар тўғрисидаги фикрларини дабдурустдан шундай даъво-айблов билан бошлайди:

«Романда масаланинг қўйилиши бошданоқ нотўғри ва бу масала талантли ҳал қилинганига қарамай, бари бир нотўғри ҳал этилган» (36-бет. И. Султон рус тилида гапирган).

Бундай нотўғрилиқни мунаққид нималарда кўради?

«Колхозлар қашшоқ қилиб тасвирланган, у ерда кўзга ташланадиган нарсалар — қашшоқлик, ботқоқлик. Ўғли армияга кетган кампирнинг уйида қурилган қовоқ осиглиқ туради. Тасвирнинг ҳар бир деталда кўзга қашшоқлик кўринадди, ҳолбуки, ер ислоҳоти бўлиб, батрақлар ер олганидан бери ўттиз йил вақт ўтди. Бу давр ичида улар нималаргадир эга бўлган-ку!» (38-бет)

Бизнингча, И.Султон жуда оддий масалани чалкаштиради. Ер ислоҳотидан кейин колхозлаштириш давригача ўттиз йил эмас, 5—6 йил вақт ўтган эди. Нимагадир танқидчи ўзи яшаб турган вақтдан ҳисобни бошлайди. Янги тузилган колхозларни ҳаётда бўлмаса ҳам китобда гуллаб-

яшнаган, бой-бадавлат кўриш истаги («Культура и жизнь»-да социалистик реализм олдига қўйилган навбатдаги янги талабларни эслайлик!) танқидчининг эътиборидан тарихий реалликни соқит қилади. Қолаверса, романдаги бу тасвирлар Сидиқжонларнинг кўзини очган сабаблар сифатида берилганки, улардан «тарихий хато» ахтарилмаса ҳам бўларди:

«Сидиқжоннинг кўзига эрталаб машъум бир чордевордай кўринган ҳовли, худди одамни ютиб, ернинг қаърига олиб кириб кетаётгандек кўринган эшик ва даричалар энди кўзга бошқача, иссиқ, кампирнинг ўзидай ўтмишдан шикоят қилиб тургандай кўринар эди» («Кўшчинор». 1947 йилги нашр, 101-бет).

И.Султон романда сиёсий кураш кўрсатилмаганини кескин танқид қилади. Бу мулоҳаза диспутда қатнашган бошқа нотикларнинг тилидан, ёзилган мақолалар орқали ҳам айтилгани учун унга тўхталиб ўтиш жоиз.

«Кўшчинор» романини ёзиш билан ёзувчи кўзлаган идея, асарнинг умумий руҳи ўша пайтда биринчи китоби эълон қилинган М. Шолоховнинг «Очилган кўриқ» романикидан тубдан фарқ қиларди ва бу табиий ҳам эди — М. Шолохов очган йўлни ўзбек тилида қайтадан босиб ўтиш мутлақо шарт эмасди. Агар Шолохов романида бош қахрамон Давидов ва унинг маслакдошлари колхозлаштириш сиёсатининг амалга оширувчилари бўлиб майдонга чиқса, «Кўшчинор»нинг бош қахрамони Сидиқжон худди шу даврнинг бошқа бир гуруҳи вакилидир. Агар Давидов амалга оширувчи бўлса, Сидиқжон «амалга ошувчи» одам образидир. Масаланинг яна бир томони бор. Сидиқжон Зуннунхўжанинг уйида узоқ вақт ичкуёв бўлиб яшаган, умумий оқимдан вақтинча четда турган характер. Колхоз қурилаётган, у «ёғоч кавуш кийган кишининг юришига ўхшаш қийинчиликларни» бошдан ўтказаётган кунларда Сидиқжон ҳали воқеаларнинг таъсир доирасига кирмаган, иккиланиб юрган эди. Ёзувчи тасвир ва таҳлил объекти қилиб худди шундан кейинги ривожланишни танлайди. Яъни синфий кураш билан боғлиқ ҳодисаларнинг Сидиқжон биографияси ва тақдирига алоқаси йўқ. Роман мақсади очиқ синфий курашни эмас (Шолохов шу йўлдан борган эди!), балки ёпиқ, ички руҳий курашни — Сидиқжон ўй-фикрларидаги олишувни, янгиланишни бериш эди ва ёзувчи бунга баҳоли қудрат эришганди ҳам. Бундай адабий-эсте-

тик мақсад ҳам бўлиши мумкинлигини ҳеч ҳазм қила олмаган И.Султон Сидиқжонни (ва умуман бунақа одамларни!) шўро адабиётининг бош қаҳрамони бўлишга ҳаққи йўқ, деб ҳисоблайди:

«Бизнинг адабиётимизнинг бош қаҳрамони ким? Ҳар доим ижобий қаҳрамон. Бу романда Сидиқжон деган одам бор, бироқ у қаҳрамон бўла олмайди. Биз Ўрмонжонни, райком секретарини қаҳрамон сифатида кўришни хоҳлаймиз» (40-бет).

Танқидчи нималарни хоҳламайди!.. И. Султоннинг бу талаблари, афсуски, «Кўшчинор чироқлари»да эътиборга олинганки, биз бунга шу бобнинг кейинги қисмида гувоҳ бўламиз.

У ёғини суриштирсангиз, И. Султоннинг бу талаблари ўша давр шоираси С. Сомованинг «кашфиётлари» олдида ҳеч нарса бўлмай қолади. Шоира-танқидчи адабиётга шунчалик примитив нарса сифатида қарайдики, балки ўзининг шоиралик қимматини ҳам шу нарса белгилаб кўйгандир. У А. Қаҳҳор ўз қаҳрамонини «халқнинг энг яхши вакилларидан эмас, қандайдир жуда қийин томондан» танлаганини ҳеч «тушуна олмайди». Светлана Сомова Сидиқжоннинг онаси олиб келган беҳиларни кўриб, ўғил сифатида ўзидан уялиб кетганини «ўз онасини севмаслик, она совғасидан уялиш» деб тушунадик, бу гапларга муносабат билдиришнинг ўзи, бизнингча, ортиқча.

«Ажойиб ўзбек мақоли бор — қозонга яқин юрсанг, қораси юқади. Шунга ўхшаш аҳмоқ одамни безовта қилиб, балого қолиш мумкин. Ҳайронман, нимага автор шунақа одамни танлади?» (41-бет. Сомова ҳам русча гапирган.)

С. Сомовага фақат бош қаҳрамон эмас, асардаги жой номлари ҳам ҳеч маъқул эмас. У Бақақуриллоқ, Кўғазор, Бешсерка, Капсанчи каби қишлоқларга (у қишлоқлар номини русчага таржима қилиб кулади ҳам!) «наҳотки, поэтикроқ номлар топилмаган бўлса?!» дея ҳайрон бўлади.

Романда агроном Иброҳимов, Ўрмонжон, Сидиқжонларнинг оз меҳнат қилиб, пахтадан кўпроқ даромад олиш йўллари тўғрисидаги суҳбати ўрин олган:

« — Агар шу колхозда бир центнер пахта бир меҳнат кунига тушса, қандоқ бўлар эди? — деди Иброҳимов Сидиқжонга қараб.

Сидиқжон қовунни тез-тез карчлар экан, кулди:

— *Унда одамларнинг итялоғи олтиндан бўлар эди-ку!*
(151-бет)

С. Сомова мана шу гапни ушлаб олиб, нималар деб юбормайди. У билдирган фикрлардан ҳам кўра, бошқа бир нарсага эътиборни тортиш мақсадида стенограмманинг шу жойини батафсил келтирамыз:

«Сомова: Наҳотки, колхоз тузумининг моҳияти одамларнинг бойиши ва уларнинг ўз итлари учун олтин ялоққа эга бўлишларида бўлса?!

Залдан овоз: Социализмнинг ўзи ҳам шунда.

Сомова: Биз бу вазифаларни бажариш учун катта қийинчиликларни бошдан кечирмоқдамиз, бироқ биз итялоқларнинг олтиндан бўлиши учун жон куйдирмаслигимиз керак. Бундай ҳолда қаҳрамон бойиш мақсадида колхозга кирган бўлиб чиқади.

Овоз: Хўш, бўлмаса қайси мақсадда колхозга кириш керак?!

Овоз: Яхши яшаш учун кирилади-да.

Овоз: Биз инқилобни омманинг яхши яшаши учун қилдик-ку!

Сомова: Мен ўйланманки, агар автор ўзининг келгуси ишларида шундай жойларни қайта кўриб чиқмаса, бу нарса унинг романини тўла муваффақиятсизликка олиб келади. Чунки авторнинг бу позициясидан келиб чиқадиган бўлсак, колхозлар итларнинг олтин ялоқда овқат ейиши учун тузилган, деган хулоса келиб чиқади. Бу буткул нотўғри позициядир» (44-бет). Бу «шоира»нинг шеър ёзишдан кўра шунақа юмушларга кўпроқ эпчил бўлгани тўғрисида адабиётшунос Наим Каримов ҳам «Фан ва турмуш» журналининг 1991 йил 1-сонида эълон қилинган «Ўзбек адабиётининг жаллодлари» номли мақоласида тўхталиб ўтди.

Энди бир муддат Абдулла Қаҳҳорнинг шу гапларни эшитиб ўтирган ҳолатини тасаввур қилиб кўрайлик. Бундан ташқари ўқувчи омма номидан бемалол гапираётган одамлар уюштирган муҳокама руҳи билан ўша ўқувчиларнинг, жамоатчиликнинг фикри (бундан бошқа гапларга ҳам залда ўтирганлар кескин эътирозлар билдиргани архив материалларида сақланиб қолган!) нечоғли бошқача эканига ҳам эътибор берсак, ижодкорга нисбатан қилинаётган адолатсизликнинг моҳияти янада равшанроқ кўринади.

Хуллас, бундай «асаршунослик» икки кун давом этади. Тўғри, сўзга чиққанлар орасида нисбатан адолатли

бўлганлар ҳам (ёзувчи С. Аҳмад, ўқувчи Пўлотов каби) бор эди. Бироқ бу диспутнинг умумий руҳида «Кўшчинор»-ни таҳлил қилиш эмас, унга сиёсий ҳукм ўқиш бари бир устувор бўлди. Муҳокама сўнгида А. Қаҳҳорнинг ўзига сўз берилади. Ёзувчи, йиллаб оқ қоғоз устида ижод машаққатини тортган, имкон даражасида ўқувчи омма маънавиятини ўстириш умидида қалам тебратган роман муаллифи, қуйидаги камтар сўзларни айтади:

«А. Қаҳҳор: ... Ёзувчи учун энг муҳими шу китоб тўғрисидаги гап, китобда ёзилмаган нарса тўғрисида эмас. Китобда бор нарса тўғрисида ўқувчининг, ҳам танқидчининг фикрини эшитиш... Мен бўлган гапларга жуда диққат билан қулоқ солдим. Ҳозир менинг бир нарса дейишим қийин. Бу нарсалар, бу талаблар катта масалалар. Шунинг учун ўйлаб кўришим керак.

Энди жумлаларнинг ўқилиши масаласига келсак, бу ерда ҳеч қандай мураккаблик йўқ, бир-икки вергулнинг нотўғри қўйилиши бу ҳеч қандай тўсиқ эмас. (Гап асарни бадиий томондан йўққа чиқармоқчи бўлган филология фанлари номзоди Р. Жуманиёзовга қаратилган! — Р. Қ.) Борис Пөлвойнинг китобида совет қаҳрамони айтадики, ер юзида ҳеч қандай хотин йўқки, эркакка берилмаса, яна айтади — ҳар қандай хотинни икки соат ичида қўлга олиш мумкин. Шунга ўхшаш бу ерда ҳам тўғрилаш мумкин... (А. Қаҳҳор шу ерда-да кулгига ўрин топа олган! — Р. Қ.)

Энди мен ҳозир билмай қолдим, мен ҳалиги восита билан (жаноза ўқитиш эпизоди — Р. Қ.) Урмонжонни ҳалиги тўппонча таққандан фарқ қиладиган, халқ билан келишувчи одам деб олгандим...

Бир-биримизга шундай десак, нима бўлади? Мумкинми, мен билан мунозара қилсангиз, эҳтимол, менинг ўзимнинг назарияларим бордир...» (71–72-бетлар)

Биз ёзувчининг гапини анча кенг кўчирдик. Буни, албатта, бежиз қилмаяпмиз. Чунки ёзувчининг мана шу гаплари ҳам орадан бир неча кун ўтгач, жумҳуриятнинг марказий газетасида «большевикча танқидни менсимаслик» деб баҳо олади. Батафсилроқ тўхталайлик.

Муҳокама мажлисида нари борса қирқ-эллик киши қатнашгандир, республика жамоатчилиги бўлса, унинг ўтганлиги тўғрисида газета хабари орқали воқиф бўлган. «Қизил Ўзбекистон» газетаси (бу сафар редактор ўринбосари эмас, муҳаррирнинг ўзи — Ш.Рашидов раҳбарлиги-

да газета нашрга тайёрланади!) ўз хабарида мунозарада энг адолатсиз фикрлар айтган Р. Жуманиёзовни таъкид билан маъқуллагани ҳолда, асар муаллифини кескин танқид қилади. Абдулла Қаҳҳорнинг юқоридаги гапларини ва хабарда бу гапларга билдирилган муносабатни солиштириб, яна бир марта ёзувчи ва унинг асарига қарши бошланган танқид ҳужумининг бошқарилиш ўрни узоқларга кетишига амин бўламиз:

«Романнинг автори А. Қаҳҳор танқидлардан тегишли хулоса чиқариб олмаган. Шунинг учун ҳам ҳаққоний танқидларни рад этишга уриниб кўрди. У «Кўшчинор»нинг иккинчи қисми чиқмасдан, биринчи қисмини танқид қилиш ноўрин, деди ва қилинган ҳаққоний танқидни рад этишга уринди. А.Қаҳҳор қилинган ҳаққоний танқидларнинг мазмунига тушуниб етмай, катта хато қилди. У мунозарада қилинган танқид асосида романда кўрсатилган хатоларни албатта тузатиши керак» («Қизил Ўзбекистон» газетаси. 1948 йил 4 август сони).

Мазкур хабар руҳида оддий газета ахборотларининг холис қараши эмас, балки маълум бир гуруҳларнинг муайян мақсадларини ҳимоя қилувчи, романни инкор этувчи кучи устувор эканлиги сезилиб турибди.

Албатта, адабиётшунослик фақат сомовалардан ёки жуманиёзовлардан иборат бўлган эмас. Адабиётга, даврнинг ҳар қандай сунъий туманлари орасида бўлса-да, холис ва равшан қарай олганлар, бу туманлик аро, қийналиб бўлса-да, оқ ва қорани тўғри фарқлай билганлар ҳам бор эди. Шундай адабиётшунослардан бири Юрий Либединский «Литературная газета»нинг 1948 йил 14 август сонида эълон қилинган «Сидиқжоннинг уйғониши» номи мақоласида А. Қаҳҳорнинг романини, асосан, тўғри таҳлил этади, ёзувчининг мақсадини аниқ таърифлайди. Танқидчи ўзбек адабиётшунослиги ҳеч ҳазм қила олмаган қахрамон – Сидиқжоннинг нима мақсадда марказга қўйилганини теран англайди.

Ю. Либединский ўз мақоласини романнинг иккинчи қисмини тезроқ ўқиш умиди борлигини айтиб, тугатади. Бу мақола ўзбек танқидчиларини уялтирмоғи, уларга сабоқ бўлмоғи керак эди. Қолаверса, у Московнинг газетасида чиққан. Лекин бу Москва чиқишининг бошқа бир Москва кўрсатмалари олдида ҳеч нарса эмаслиги, эътиборга ҳам арзимаслиги тез кунда маълум бўлади. Орага энди жиддий

кучлар, ўзлари бир сатр адабий жумла тузмаган бўлишига қарамай, адабиёт ҳақида муҳокама қилинмайдиган фикрлар айтивчи ролларда ўтирган кишилар қўшилади-ю, ўшаларнинг сабоғи ўзбек адабиётшунослигининг кўзини яна «мошдек очиб қўяди»...

Тарих фанлари доктори, профессор М. Ваҳобов «Правда Востока» газетасида эълон қилган «Тарих ҳақиқатига қарши» номли мақоласида ҳозирги адабиётшуносликда «урушдан кейинги йиллардаёқ республикада фош этиб ташланган», классик адабиётни баҳолашдаги буржуача «ягона оқим» назарияси гўё қайта бош кўтараётганини ҳеч қандай мисолсиз ва асоссиз даъво қилди (М. Ваҳобов. «Правде истории вопреки». «Правда Востока» газетаси, 1986 йил 4 декабрь сони). Мана шу мақолани ўқиб, фан докторининг урушдан кейинги йилларни нега бунчалик қўмсаб эслаётгани билан қизиқдик. Бу қизиқиш бизни ғалати фактларга дуч келтирди.

Ўша пайтларда Ўз.К(б)П МК секретари вазифасида ишлаган М. Ваҳобов жумҳуриятдаги маънавий-мафкуравий муҳитнинг «режалаштирилиши»да марказий ролларнинг бирини ижро этган. Ҳар бир сўзлаган нутқининг, мақоласининг устига чекадиган имзоси унинг шахсий фикрини бирданига умумлашма даражасига, энг мақбул мулоҳаза кўламига кўтарган. Уларни фақат тасдиқлаб, қўллаб-қувватлашгина мумкин бўлиб, инкор этиш ёхуд эътироз билдириш халққа қарши бориш билан баробар эди.

1949 йилнинг 1–4 март кунлари Ўз.КПнинг X съезди бўлиб ўтди. Ундаги музокараларда сўзга чиққанлар орасида М. Ваҳобов ва «Қизил Ўзбекистон» газетасининг масъул (бош) муҳаррири Ш.Рашидов ҳам бор эди. М.Ваҳобов ўз нутқида Алишер Навоийнинг уруш туфайли орқага сурилган 500 йиллик таваллуд тўйи яқиндагина бўлиб ўтганига қарамасдан, мумтоз адабиёт намуналарига, унинг яратувчиларига ҳеч қандай аниқ асоссиз менсимаслик позициясида туради. У бир ўқ билан икки қуён овлаш йўлини тутди — ҳам мумтоз адабиёт, халқ оғзаки ижоди намуналарига, ҳам янги давр адабиётига ўта вульгар социологик фикрлар билан қарши боради:

«Ўзбек жангчиларига бағишланган бир қанча асарларда Алломиш, Гўрўғли ва бошқа қаҳрамонлар идеаллаштирилиб, кўкка кўтариб мақталган. Бундай асарларда ўзбек жанг-

чилари ана шу ўтмишдаги қаҳрамонлардан ибрат олишга даъват этилган...»

Сўзининг давомида М. Ваҳобов бадий қуввати, қамров доираси, мақсадларининг турли-туманлигидан қатъи назар, ўнлаб асарларни яна ҳеч қандай илмий-эстетик далилсиз пучакка чиқараверади:

«Навоий», «Жалолиддин» драмасида феодал жамият ва феодализм даврининг арбоблари кўпроқ идеаллаштирилди. «Фарҳод ва Ширин», «Улуғбек» либреттосида хитой маданияти олдида сажда қилишга ва космополитизм ғояларига йўл қўйилди. «Тоҳир ва Зухро», «Лайли ва Мажнун», «Баҳодир» музыкали драмасида ва бошқа бир қанча асарларда умидсизликка йўл қўйилиб, афсонавий қаҳрамонлар ҳаддан ташқари мақталди» («Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1949 йил 6 март сони).

Кўринадики, нимаики ўтмишга, халқ ёдига тааллуқли бўлса, ҳаммаси ёппа инкор қилинади, мафкура котиби халқни бу илдишлардан маҳрум қилишга интилади. Бизнинг назаримизда бу хил чиқишлар фақат адабиёт ривожигагина эмас, балки миллатнинг маънавий тадрижига, унинг ўз қиёфаси, ўз анъаналарини сақлаб қолиш ишига ҳам жиддий тўсқинлик қилган.

М. Ваҳобовнинг ғоявий тўлдирувчиси бўлиб сўзга чиққан Ш.Рашидов эса мана шундай зарарли фикрларни замонавий адабиётга қарши олға суради. Ўша йиллари Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилаётган Ойбекни, қандай қилиб бўлмасин, обрўсизлантириш учун нотик съезд минбаридан фойдаланади (орадан кўп ўтмай – 1950 йилнинг январидан у Ёзувчилар союзи раҳбарлигини қўлга киритади!):

«Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзининг раҳбари... Ойбекнинг «Қизлар» поэмасини кўздан кечириб чиқайлик. Поэмада Ватан уруши йилларида большевиклар партиясининг қишлоқдаги роли камситилади» (Газетанинг ўша сониди).

Юзаки қараганда, юқоридаги иккала нотик ҳам гўё социалистик маданият тўғрисида, большевистик танқид устида жон куйдириб гапираётгандек. Аслида бўлса, уларнинг жонлари ўша йиллари ёмғирдан кейинги қўзиқориндек кўпайиб кетган, ғоясининг ҳам, бадий савиясининг ҳам адабиётга алоқаси бўлмаган, бугунга келиб эса умуман адабиёт саҳифасидан сидирилиб кетган юзлаб «асарлар»ни кўриб эмас, нисбатан самимият, нисбатан

илҳом билан ёзилган, бадиий нуқтаи назардан бақувват асарларни кўриб куйган эди.

Кузатишимиз давоми шуни исботлаяптики, бу салбий ҳаракатлар бир-икки чиқиш билан чекланиб қолмай, ўзига хос тизимга солиниб, босқичма-босқич амалга оширилган. Юқоридаги гуруҳлар танқид жиловини ўз қўлларига олиб, у орқали адабиётни хоҳлаган йўлларига бошлаб боришни мақсад қилдилар. Бу мақсадда мазкур фронтга янги кучлар, янада адолатсиз «фикр-мулоҳазалар» тортилди.

Ёдингизда бўлса, биз кўриб чиққан «Кўшчинор» романи муҳокамасида И. Султон бу асар тўғрисида махсус мақола ёзиш нияти бор эканини айтган, унинг муҳокамадаги субъектив фикрларини эътиборга олиш-олмаслик ёзувчи ихтиёрида эканини ҳам таъкидлаганди. Лекин, юқоридаги гуруҳга қўшилгач, И. Султон ҳам ўз мулоҳазаларига қонуний тус беришни, уларнинг энг тўғри ва бажарилиши шарт бўлган талаблар даражасига кўтарилишини хоҳлаб қолади. Балки МК секретари ҳаракатларидан дадиллик (ёхуд далда) олибми, И. Султон Ш. Рашидов билан биргаликда мақола ёзади. Ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмаслик учун бўлса керак, уни Москвада чиқадиган, ҳатто А.Фадеевларни-да «букиб қўйган» «Культура и жизнь» газетасида чоп эттиришади. Бу мақоланинг сарлавҳасиёқ унинг муаллифлари асарга нисбатан қандай позицияда туриб фикр айтишларини олдиндан кўрсатиб турар эди — «Воқеликни бузиб кўрсатувчи роман!» (Русчаси янада залварли ва ... кўрқинчли янграйди — «Роман, искажающий действительность»!)

Мақола авторлари ўзлари танлаган бу сарлавҳани оқлаш, асослаш мақсадида гапларининг бошиданоқ А. Қаҳҳорнинг «Кўшчинор» романини сиёсий нуқтаи назардан зарарли, деб талқин қилишга уринадилар. Романдаги бош қаҳрамоннинг иккиланишлари, қийналишлари, унинг колхоз қурилишида *«актив жангчи»* қилиб кўрсатилмагани *«сиёсий хато»* деб белгиланади. Колхоз ҳаётини тасвирлаган эпизодлар *«ҳаёт ҳақиқатини тубдан бузиб кўрсатиш»* деган тамға олади. Бир жойда колхоз тузиш давридаги синфий курашлар тасвирланмаган, дея даъво қилган муаллифлар, бошқа бир жойда *«ёзувчи деҳқонлар ҳаётини чизишда уларни бирлаштираётган ҳодисаларни эмас, аксинча, уларнинг бирлашишига халақит бераётган нарсаларни таъкидлашни бас қилмайди»* деб адибни айблашади. Бундай

курсурларни топиб бўлишгач, хулоса чиқаришади: «*ёзувчи ўзбек колхози ҳаётини тўғри кўрсатиб бера олмаган!*»

Мақола эгалари шу билан чекланишганда эди, уларнинг туб мақсадлари охиригача ўзини кўрсатмаган, ҳатто гап ёзувчига ёрдам бериш устида кетяпти, деган фикрга ҳам келишимиз мумкин эди. Бироқ, улар ўзлари хоҳламаган ҳолда, кўзлаган ниятларини — А. Қаҳҳор романи ҳақида ҳеч қандай ижобий фикр, ёзувчига далда берадиган илиқ қараш қолмаслигини, асарни охиригача бадном қилишни режалаштирганликларини ошкор қилиб қўйишади. Мақола сўнгида махсус таъкид билан тўхтаб ўтганлари — Ю. Либединский чиқишига нисбатан айтган гаплари бунинг яққол исботидир:

«А.Қаҳҳорнинг романига Ю. Либединскийнинг «Литературная газета»да чоп этилган «Сидиқжоннинг уйғониши» мақоласида берган баҳоси мутлақо асоссиз бўлиб, у ҳам ўқувчини, ҳам ёзувчини йўлдан оздиради... Мақтов руҳидаги бундай масъулиятсизлик билан берилган баҳони фақат колхоз қурилишидек муҳим мавзуга партиявий қарашнинг йўқлиги билан изоҳлаш мумкин» («Культура и жизнь» газетасининг 1949 йил 21 май сони).

Ф.Кафканинг «Жазо колониясида» номли ҳикоясида тасвирланган қатл дастгоҳидай мукамал система ишлашда давом этади. Ҳодисалар яна Тошкентга қайтади. Шу боб муқаддимасида бир нарсага алоҳида эътибор берган эдик. Бу — газеталарнинг бош мақолалари, уларнинг таъсири тўғрисидаги мулоҳаза эди. Ҳар қандай фикр бирор киши ёхуд кишилар гуруҳи томонидан олдинга сурилади, уни на машина ва на бошқа бир куч яратади. Бундан бош мақолалар, уларда олға сурилган ғоялар ҳам мустасно эмас, албатта. Бу фикрни кузатишларимизнинг навбатдаги объекти — «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1949 йил 22 июль сонига тайёрланган бош мақола билан худди шу соннинг ўзида босилган бошқа бир чиқиш руҳидаги «қардошлик» ҳам тасдиқлайди.

Бу сондаги бош мақола ҳам ҳар сафаргидек, жуда принципал ва юқори пардалардаги ном билан чиқди — «Адабиётимизнинг ғоявий-бадиий юксаклиги учун».

Гарчи бу сарлавҳани ўқиб, омма умумадабиёт кўламидаги фикрларни кутган бўлса-да, афсуски, унда газета раҳбарининг ўзи аввалдан қарши туриб келаётган уч асаргина конкрет тилга олинган ва яна танқид қилинган:

«Ойбекнинг «Қизлар» поэмаси, Абдулла Қаҳҳорнинг «Кўшчинор» асарлари каби йирик асарларда ҳам большевиклар партиясининг ташкилотчилик ва етакчилик роли мутлақо четлаб ўтилади. Ўзбекистон Совет ёзувчилари органлари — «Шарқ юлдузи» ва «Звезда Востока» журналлари ўз ишларини қайта қура олмадилар. Бу журналлар А. Қаҳҳорнинг «Кўшчинор», Шариповнинг «Максим Горький» деган ғоявий жиҳатдан яроқсиз асарларини босиб чиқариб, катта хатога йўл қўйдилар».

Кўряпмизки, вульгар социологизм танқиди энди тўғридан-тўғри амалий ҳаракатга ўтади. Энди гап, ҳатто, ёзувчининг асарини умуман босиб чиқармаслик томонга ривожлантирилади. Ҳар қандай фикр ҳам нимагадир асосланишдан, нимагадир ишончдан туғилади ва олға сурилади. Мақоланинг яширин авториди «Кўшчинор»ни инкор эта оладиган жиддий, асосланган фикрлар йўқ эканига юқорида бир неча марта гувоҳ бўлдик. Хўш, унда бош мақола қандай кучга ишониб, орқа қилиб ёзилган, деган табиий савол қаршимизда кўндаланг бўлади. Агар газетанинг шу сони 2—3-саҳифаларига қарасак, ўша кучга, ўша йиқилмасдек туюлган таянчга дуч келамиз.

Бу саҳифалардан жой олган М. Ваҳобовнинг мақоласи ҳам жуда чиройли ном билан чиққан — «Ўзбек совет адабиётини янада юксалтириш учун». Лекин партия котиби бу юксалтиришни ўқувчиларга маъқул асарларни ерга уриш билан, яна ўша икки муаллиф — Ойбек ва Қаҳҳорни қоралаш билан, мумтоз адабиётни оёқости қилиш орқали амалга оширишни истайди. Бизнингча, бош мақолага дадиллик берган фикрлар қуйидагилар эди:

«Абдулла Қаҳҳорнинг «Кўшчинор» романида колхоз воқелиги қўпол равишда бузиб берилади, колхоз кишиларининг образи бачканалаштирилади... Сидиқжон қишлоқлар ёппасига коллективлашиб бўлгандан кейингина тасодифий равишда колхозга кириб қолган, заиф, қолоқ, синфий онгсиз киши сифатида тасвирланади. Автор колхозчиларни қолоқ тушунчали қилиб кўрсатади, колхозчиларни ва ҳатто колхоз раҳбарларини ҳам феодал-бой мафқураси қолдиқларига қул қилиб қўяди» (Охирги гапда яна ўша — бечора Мадаминбобога жаноза ўқитиш эпизоди назарда тутилаётибди, ҳар қалай.)

МК секретари М. Ваҳобов И. Султон ва Ш. Рашидовлар ҳаракатини қўллаб, уларнинг ниятини — роман ҳақида

ижобий фикрни мутлақо қолдирмаслик позициясини қонунлаштириб беради. У аини ҳаракати билан ҳам икки нишонга зарба беради — муҳокамада А. Қаҳҳор романининг бадиий хусусиятлари тўғрисида икки оғиз илиқ гап гапирган, бундан сал олдинроқ бўлса, ёзувчи ҳикояларидаги психологик тасвир тўғрисида ижобий мақола билан чиққан Абдурахмон Алимўхамедов бошига қуйидаги гаплардан сўнг анчагина қора кунлар тушган:

«Ўзбекистон Совет ёзувчилари Союзида Абдулла Қаҳҳорнинг «Кўшчинор» романи муҳокама қилинган вақтда баъзи ўртоқларимиз (масалан, А.Алимўхамедов) хатога йўл қўйдилар. Улар, роман ғоявий жиҳатдан жиддий камчиликларга эга бўлса ҳам, у юксак бадиий асардир (бу гапни А. Алимўхамедов ҳеч қаерда айтмаган! — Р. Қ.), чунки романнинг тили яхши, автор айрим воқеаларни жуда усталик билан тасвирлаган, асарда бадиий воситалар яхши танланган, деган фикрни айтиб чиқдилар.

Адабий асарнинг ғоявий-бадиий жиҳатига бундай баҳо бериш мутлақо нотўғри».

М. Ваҳобов съезддаги фикрларини давом эттириб, замонавий ёзувчиларни мумтоз адабиёт анъаналаридан воз кечишга очикдан-очик даъват этади, ўтмиш адабиётини биргина ном — «эски адабиёт» термини остига жамлайди, ундан иложи борича узоқлашишга ундайди.

Кейинги давр адабиётшунослари Ойбекнинг «Навой» романидан сўнг узоқ йиллар тарихий мавзуда жиддий асарлар яратилмай қолганини турли сабаблар билан изоҳлашга уринганлар. Бизнингча, бунинг ҳам бош сабабкори юқоридаги каби чиқишлар, уларнинг мавжуд бўлишидан манфаатдор бўлган тузум ва унинг мафқурасидир! Уларнинг ҳар нарсага «шақилдоқ чалавериши» (А. Қаҳҳор) адабиётимизда ўз ўтмишидан чўчиш, уни ёритишда ҳаддан зиёд эҳтиёткорлик ва мулоҳазакорлик тенденциясини пайдо қилди...

«Кўшчинор» романига эса охириги зарбалардан бири яна «Культура и жизнь» газетаси (1949 йил 21 август сони) орқали берилди. М. Ваҳобов, орадан кўп ўтказмай, темирни қизигида босди — шу газетада унинг «Совет Ўзбекистони адабиёти» номли мақоласи чиқиб, бунда ҳам миллий мумтоз адабиётга, унинг минг йиллик анъаналарига паст назар билан қаралди, ҳатто, бу адабиётнинг айрим «приём ва формаларидан албатта воз кечиш зарурлиги» уқтирил-

ди. Яна А. Қахҳор романи, яна бу романни ёқлаган рус адабиётшуноси Ю. Либединский фикрлари «хато» номи-ни олди. Биз бу мақолага кенг тўхталишдан ўзимизни тия-миз. Чунки унинг муаллифи ўзининг демагогик, вульгар социологик фикрларини ҳеч андишасиз, масъулиятсиз қайтараверади, минг йиллик адабиёт бўстониға кириб олиб хоҳлаган номаъқулчилигини қилаверадик, уларни танқ-иддан тубан деб биламиз.

Рисоланинг навбатдаги қисмида «Кўшчинор» романи атрофидаги кейинги курашларға ва уларнинг роман мат-нида акс этган салбий оқибатларига батафсил тўхталамиз.

Иккинчи қисм

«Кўшчинор»дан «Кўшчинор чироқлари»ғача

Танқид ўз ишини қилди, мақсадига эришди. А.Қахҳор 1952 йилда романини қайта ёзилган шаклда эълон қилди. Асарнинг номи ҳам ўзгарди — «Кўшчинор чироқлари» бўлди. («Келажак нури билан бугунги кунни ёритиш» та-лабини ёдға олайлик!) Очиғи, бу энди анчайин бошқа роман эди. Шуниси қизиқки, бу асарни кўздан кечирар экансан, унинг ўзгарган, қўшимча қилинган жойларининг қайси бири кимнинг талабини ҳисобға олишдан туғилган-ини яққол сезиб турасан киши. Кўп танқидчилар «Кўшчи-нор»да синфий кураш кўрсатилмаган» деди. Марҳамат, «Кўшчинор чироқлари» романида бир бошли автоном бўлим шу кураш тасвириға, уни ҳаракатлантирган образ-лар талқиниға бағишланди. И. Султон ва Ш. Рашидов «қишлоқлар бой тасвирланиши керак» дея талаб қўйди, марҳамат, энди қишлоқ тасвирида бир пайса ҳам таш-ландиқ жой, хунук ернинг ўзи йўқ — ҳеч қанча ўтар-ўтмас икки қаватли мактаб, ёзлик ва қишлик қизил чойхона, почтахона, ҳаммом, қишлик болалар боғчаси, улкан ҳаша-матли клуб, колхознинг типовой идораси, колхозчилар учун ўнлаб «поли алифланган уйлар», ясли, булардан ҳам каттароқ қурилишлар — электростанция, дамба, канал ва яна қанча нарса қуриб битказилган. Кўплар «партия раҳ-барлиги очиқ кўрсатилмаган» деб аввалги романға таъна қилган, ундан сиёсий хато топган эди. «Кўшчинор чироқ-лари»да бу масала ҳам осонгина ҳал қилинган. Унинг мар-казий қаҳрамонидан «бир озгина сабр қилиши» сўралиб,

мана шу раҳбарлик кўрсатилади — Самандаров, Сафаров, Шодиев каби туғма, ҳеч қандай қусурсиз раҳбарлар бу ишга бош-қош бўлишади, турли мажлислар, гапирувчиларнинг сиёсий савияларидан қатъи назар юксак онглилик даражасида ўтказилган йиғилишлар уюштирилади. Яна биров «рус қардошларимизнинг образи кам учрайди, уларнинг ҳамма жабҳада бўлгани сингари ўзбек колхозлари тузилишидаги устувор раҳбарлик ўрни камситилган» деб эди, унинг ҳам иложи топилган — ҳамма нарсани бир келиб-кетишда ҳал қилиб ташлаган Новикова, чеканка усулини кашф қилишда раҳнамолик кўрсатган, «домламизнинг домласи» Иван Петрович (исму шарифнинг типиклигига қаранг!), Канизакнинг «иккинчи онаси», уни туҳматдан осонгина айириб олган Надежда Павловна ва бошқа персонажлар НОМИ асардан ўрин олган. Сидиқжон «колхозга тасодифан келиб қолган» бўлмасин учун уни Ўрмонжон обдон ташвиқот қилади, шундан кейин энди унинг ўзи Ўрмонжонга ялиниб келади ва бу онглилик ҳисобланади. Ўрмонжонни (совет колхозии раисини!) атеистик томондан «покиза» сақлаш мақсадида жаноза ўқитиш эпизоди романдан чиқариб ташланди (энди бу колхозда нафақат Мадаминбобо, умуман ҳеч ким ўлмайди ҳам!). Сидиқжон энди романнинг бош қаҳрамонилик ролига даъво ҳам қилолмайди, унинг ёнига «ҳақиқий шўро адабиёти қаҳрамонлари» — Сафаров, Самандаров, Бўтабой, Шодиев ва бошқалар қўшилган. Роман финалида бўлса, ҳамма конфликтлар ҳал бўлган, ҳал бўлганда ҳам ҳаммаси ижобий якун топган, йўқотганлар совет матбуоти ва журналисткасининг шарофати ила бир-бирига етишган, тўй-томоша, ўйин-кулги, хуллас — олам гулистон!

Бизнинг гап оҳангимизда истехзо кучайиб кетганини ўзимиз ҳам сезиб турибмиз. Бироқ бу бизнинг муаллифга эмас, аксинча, ёзувчининг бизга, тўғрироғи, замонасининг «асаршунослари»га қилган кинояли истехзоси, деб тушунилиши лозим.

Демак, янги факт — романнинг янги варианты пайдо бўлди. Асарнинг муаллифи у ҳақда бир оғиз гап билан романдан кўнгли тўлмаганини, энди уни роман деб аташ ҳам қандайдир ноқулай эканини оғзаки суҳбатларда айтгани маълум. Адабиётшунослик эса, бу вариантни ҳам ўрганиб, у ҳақдаги қарашларни баён қилди.

Ҳ. Абдусаматов Абдулла Қаҳҳор ижоди билан ўз илмий фаолиятининг катта қисмини боғлаган адабиётшунос ҳисобланади. У, жумладан, 1960 йилда «Абдулла Қаҳҳор. Ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк» китобини эълон қилган. Бу китобнинг барча ижобий хислатларини, китоб муаллифининг уни ёзиш учун кўп манбаларни кўриб ва ўз китобига киритиб чиққанини, китобнинг умумий руҳи нимагадир ўзидан уч йил аввал чоп этилган И. Боролина-нинг худди шу номли тадқиқоти руҳи билан ҳамоҳанг эканини эътироф қилган ҳолда шуни айтиш керакки, олиннинг бошқа ўнлаб тўпламларидаги сингари бу китобда ҳам ўрганилаётган асарларнинг оддий китобхон ҳам бир ўқишда пайқамай қолмайдиган ташқи хислатлари таърифланади, холос. Ҳолбуки, тадқиқотда А. Қаҳҳорнинг кенг диапазонли ёзувчи, бир нуқта ичига олам маъно жойлай оладиган санъаткор экани қайта-қайта айтилади. Бироқ унинг ўша санъаткорлиги нималарда реаллашади, ўқувчидан ўзини яшириб турган остки бадиий-эстетик тўлқиннинг конкрет ўринлари қаерда ва бошқа ўнлаб таҳлил талаб масалалар ёритилмай қолаверади. Китоб савияси тўғрисидаги фикрларимизни унинг «Кўшчинор»га бағишланган ўринлари ҳам тасдиқласа, ажаб эмас.

Бу асар ҳақида гапираркан, Ҳ. Абдусаматов бобнинг биринчи қисмида кўриб ўтганимиз адолатсиз танқидни тўла ёқлаб, ўшани яна айнан қайтаради:

«Романнинг бу (биринчи — Р. Қ.) вариантыда автор жиддий ғоявий хато ва камчиликларга йўл қўяди. Бу хатолар совет жамоатчилиги, адабий танқидчилигимиз томонидан очиб ташланиб, уларни тузатиш йўллари кўрсатиб берилади. (Биз бу «йўл кўрсатиш» қандай кечганининг шоҳиди бўлдик! — Р. Қ.)

Авторнинг хатолари нималардан иборат эди?

Романда яқка деҳқонларни коллективлаштириш даврида қишлоқларда юз берган кескин синфий кураш бўш кўрсатилди, бу курашда Коммунистик партиянинг раҳбарлик роли деярли четлаб ўтилди, социалистик меҳнат ғояси хира ёритилди, асарнинг бош қаҳрамони Сидиқжон лапашанг, гўл, бетайин, пассив қилиб тасвирланади, диний урф-одатлар етарли фош қилинмади (бу гапларнинг ҳаммаси бадиий тафаккур меваси ҳисобланмиш роман жанрига нисбатан айтиляпти! — Р. Қ.), ижобий образлар юзаки чизилди, схематизмга, композициянинг чўзиқлигига ва тарқоқлигига йўл

қўйилди» (Ҳ. Абдусаматов. «Абдулла Қаҳҳор». Ўзадабийнашр, Тошкент, 1960 йил, 126-бет).

Кўряпмизки, давр ва ижтимоий-сиёсий қарашлардаги ижобий ўзгаришлар Ҳ. Абдусаматовнинг аввалги догматик фикрларни яна такрорлашига тўсқинлик қилмайди. Сидиқжонни у «гўл, лапашанг, бетайин, пассив» деб биледи, унинг характерини бунга тескари сифатлар билан кўрмоқни истайди. Ҳолбуки, Сиджиқжон, масалан, Ўрмонжон, ҳатто Курбон ота бўла олмаслигини, у «лапашанг» эмас, мулоҳазакорлигини; «гўл» эмас, ишонувчан, соддалигини; «бетайин» эмас, коллектив ҳаёт ақидаларини гангитиб қўйганини; «пассив» эмас, актив бўлолмаслигини, ёзувчи онгли равишда уни романга тайёр актив қаҳрамон қилиб эмас, инсон табиатида учрайдиган турфа ранглардан бирининг эгаси қилиб олиб кирганини, афсуски, Ҳ. Абдусаматов тушунишни хоҳламайди.

Биз мана шу масалага — Сидиқжоннинг «пассивлиги» ёки «активлиги» муаммосига кенгроқ тўхтаб кўрамиз. А. Қаҳҳор буни «Кўшчинор»да бошқачароқ номлайди — «тирикчилик» ва «яшаш»!

Ёзувчи тасвиридаги Сидиқжон ўз номи билан «сўнги батрак». Унинг қишлоқдошлари, тенгдошлари, ҳатто она-сигача колхозга кириб кетишган. У бўлса ўзи ичкуёв бўлган хонадон соҳиби — Зуннунхўжа даласига гўнг чиқариб, кузда ҳосил йиғиб келишдан бошқа нарсани билмайди. У яна узоқ йиллар шу тарзда яшайвериши, «тирикчилик»ни бир амаллаб ўтказиб, умрни ҳам созуриши мумкин эди. (Яна таъкидлаймиз — бу мулоҳазалар мавжуд роман матнидан келиб чиқадиган хулосалар бўлиб, биз романга ўзида йўқ сифатлар талаби билан ёндаша олмаймиз, бунинг энди фойдаси ҳам йўқ!) Тарихда бундай тақдирлар ҳам кўп учрайди. Ёзувчининг ўшанақа одамни асарининг бош қаҳрамони қилиб танлашга ҳам имконияти бор эди. Мана шундай — қисматга кўнган одамга ҳар қанча ташвиқот олиб борилмасин, у ўз йўлидан қайтмаган бўлар ва бу ҳам табиий мантиқни келтириб чиқараверар эди. Сидиқжон эса бундай одам ҳам эмас. Унинг характерида кузатувчанлик, доимий ички назорат бор. Савол беришлари мумкин Сидиқжонни тезроқ колхозчи қиёфасида кўришни истаган кишилар: нима, аввалроқ кўринмадими шу ички назорат ва унинг кузатувчанлиги, дея. Жавоб берамиз: аввал ҳам бор эди. Фақат Сидиқжон аввал ўзининг ҳаётини Со-

биржон қориникида кечган қароллик кунларига солиштирар, шу билан таскин топар, юпанар эди. Кейинчалик, колхоз тузилиб, у мустақкамлана бошлагач, одамлар бу ҳаётда мол-мулкдан кўра қимматлироқ бўлган инсонлик қадрини топа бошлагач (давр ва ёзувчи талқинида), Сидиқжон энди ўз турмушини Ҳайдаралининг турмушига солиштиради ва кўраётган кунидан ўкинади. Бу инсон табиатига хос муҳим жиҳатдир. Унинг ўзгариб қолиши сабабчиси Сидиқжоннинг онаси эканини Зуннунхўжанинг хотини тўғри пайқайди, бироқ бу ўзгаришнинг моҳиятини нотўғри, бурнидан нарёғини кўрмай тушунади — ҳамма балони кампирдан, унинг гап-сўз билан айнитганидан кўради. Ҳолбуки, Сидиқжоннинг «айниб қолиши» унинг ўзидан, юқорида биз таъкидлаган характеридан келиб чиқар эди. Онаси олиб келган, «ток остида чочилиб ётган беҳилар» Сидиқжонни ён-вериға қарашға, ўзининг ким эканини бир чамалаб кўришға мажбур қилади. Ва Сидиқжон атрофда ғалати ҳолни кўрди. Ўзининг яқингинадаги улфати *«Ҳайдаралининг турмуши олдида ўзининг турмуши турмуш эмас, фақат тирикчилик экан. Турмуш — яшаш деган сўз. Яшаш учун ердан тортиб қуёшгача, муҳаббатдан тортиб ғазабгача, ҳаммаси керак, ҳаммаси зарур. Умрини яшаб ўтказган кишининг роҳати ҳам, азоби ҳам, хафачилиги ва хурсандчилиги ҳам бир мазмун касб этади, буларнинг ҳаммаси бир бутун анорнинг алоҳида доналаридай чиройли, лаззатли бўлади.*

Тирикчилик — ўлмасдан, тупроқдан ташқарида юриш деган сўз. Тирикчилик учун битта устара билан битта қайроқ ҳам кифоя қилади... Шундай қилиб Сидиқжон тирикчилик йўлидан чиқиб яшаш йўлиға кирмоқчи, лекин бу йўлни ўзи тополмас, кимнингдир изидан бориши керак эди» (романнинг 1947 йил нашри, 8-бет. «Кўшчинор чироқлари»дан бу жойлар тушиб қолган).

Хўш, қаҳрамон характеридаги мана шу жиҳатларни «лапашанглик» ёхуд «пассивлик» деб номлаш мумкинми? Лапашанг одамдан шу мулоҳазаларни кутса бўладими? Ўпкасини қўлтиқлаган «активлик»дан кўра, мана шундай мулоҳазаларға асосланган «пассивлик» инсонға кўпроқ сифат бермайдими? Ҳар қалай, озгина холис мулоҳаза эгасидангина бу саволға тасдиқ жавобни кутса бўлади!

Ҳ. Абдусаматов янги вариантдаги роман сюжет ва композициясида тарқоқлик юз берганини таъна қиладию, у ҳолда ўзи аввалги вариантдаги қанақа композицион тар-

қоқликни назарда тутаётганини изоҳламайди. Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор» романига яхлит идея қилиб олган — инсон қадри ва уни излаш ғояси мана шундай ягона, яхлит (тарқоқ эмас!) композицияни талаб қилгани, бу композицияга, айни қаҳрамон тақдирига ошқора синфий кураш воқеалари сиғмаслиги, ортиқчалиги, унинг роман тўқимасига олиб кирилиши билан ғояда ҳеч нарса ўзгармаслиги, аксинча, кейинги вариантдагидек мажбурий тарқоқлик юзага келгани танқидчини қизиқтирмайди.

Ҳ. Абдусаматовнинг «даврларга чидаш бераётган», вульгар социологизмдан мерос юқоридаги фикрлари унинг 1985 йилда чиққан «Сайланма»сида ҳам айнан қолди.

Асарнинг юқорида тилга олинган эпизодига — Сидиқжон руҳиятидаги силжиш масаласига батафсилроқ тўхталиш керак. Чунки, бизнингча, «Қўшчинор»ни тушунишдаги асосий англашимовчиликларнинг ҳам, хатоларнинг ҳам туб илдизи аслида шу ерда яширинган. Танқид йўл қўйган мана шу биринчи, лекин аҳамияти жиҳатидан бош адашиш кейинги хатоларга ҳам йўл очиб берган. Бундай мунозарали фикрлар ҳозирги давр танқидчиларининг икки вариантга қиёсий муносабатида ҳам бот-бот такрорланыпти. Масалан, фил.фанл.номзоди М. Султонова ёзувчи ижодини анча қизиқарли таҳлил қилган бир китобида «Қўшчинор чироқлари» романининг фазилатларини санаб туриб, куйидаги мунозарали фикрни айтади:

«Агар ёзувчи Ўрмонжоннинг номини эслатмасдан туриб, Сидиқжон билан Зуннунхўжа ўртасидаги кескин муносабатни тасвирлашга ўтса, у воқеанинг ҳаётийлиги анча сусайган, моҳияти етарли очилмаган бўлар эди. Чунки Сидиқжон колхозга киришга қарор қилар экан, ҳали ўзи колхоз нима эканини тушунмайди» (М. Султонова. «Абдулла Қаҳҳор услуби». «Фан» нашриёти, Тошкент, 1967 йил, 40-бет).

Худди шундай — кейинги вариантдаги «яхшиланиш»ни И. Боролина ҳам маъқуллаб ёзади:

«Сидиқжон Капсанчиларга бу сафар (қайта ишланган вариантда — Р. Қ.) оддий тасодиф туфайли эмас, балки тўла онгли ва қонуний келади. Сидиқжон қулоқ қайнотасининг хонадонини ташлаб, Капсанчига, болаликдаги дўсти, ҳозирда колхоз правленияси аъзоси ва партком бўлмиш Ўрмонжон Омонов олдида отланади» (И. Боролина. «Абдулла Қаҳҳар (очерк творчества)». Гос. изд. «Худ. лит-ры». Ташкент, 1957 г., стр. 122).

Энди озгина ўтмишга, «Кўшчинор» диспутига қайтиб, сўзловчилардан, масалан, А. Алимўхамедовнинг куйидаги гапига эътибор берайлик:

«Модомики, ёзувчи ўз асарида Ўзбекистондаги колхозлаштириш ҳаракатини тасвир этмоқчи экан, кўзда тутган мақсадининг тарихий жиҳатдан тўғри бўлиши учун бу воқеани туғилиш, ўсиш ва камол топиш жараёнида кўрсатиши керак эди. Бироқ ўқувчи бу асарда колхозлаштириш ҳаракатининг энг муҳим босқичи – унинг туғилиш даврини кўрсатмайди» (Быв. ЦГА Уз.ССР. Фонд 2356. Описание I, Ед.хр. №158, стр. 6. Таъкид бизники – Р. Қ.).

Бундай мулоҳазанинг аксарият адабиётшунослар томонидан айтилганини кўрдик. Энди бир муҳим масала тўғрисида ўйлаб боқайлик.

Л. Толстой «Уруш ва тинчлик» романига қўл урар экан, ўз олдида 1812 йилдаги уруш ҳақида асар ёзишни мақсад қилиб қўйдими ёки бошқа бирор ғояси ҳам бормиди?

Альбер Камьюнинг «Бегона» қиссасида нега ҳеч қандай тарихий ҳодиса ҳам, халқ турмушидаги муҳим этап ҳам, ҳатто, ҳеч бўлмаганда, бош қаҳрамоннинг кечаги тарихи ҳам деярли йўқ? Ёки бу қиссанинг адабиётга алоқаси «Кўшчинор»никидан кўра камроқми?

Чингиз Айтматов, масалан, «Жамила» қиссасида нима учун бўлаётган урушнинг муҳим босқичларини кўрсатмади ёки урушга ёрдам беришнинг қаҳрамонлар яшаётган районда қандай кечаётгани хусусида тўлиқ маълумот бермади?

Ҳамма гап шундаки, уруш ҳақида бадиий адабиёт ёки бадиий фильм эмас, балки тарихий-илмий асар ёки ҳужжатли фильм бўлади! Бадиий адабиёт уруш ёхуд кўзғолон ҳақида эмас, клуб қурилиши ёхуд ноқоратупроқ зонанинг ўзлаштирилиши тўғрисида эмас, балки мана шу ҳодисаларда иштирок этаётган ОДАМЛАР ҲАҚИДА, уларнинг қайтарилмас ўй-хаёллари, бетакрор ички олами, тақдир ва қисматлари устида ўйга толади. Бадииятнинг бош вазифаси (агар унга вазифа қўйилиши шунчалик шарт бўлса!), масалан, Иккинчи жаҳон урушида қанақа танклар иштирок этганию, «ура» садоси остида душманга ташланаётган ғолиб омmani тасвирлаш эмас (у – фон бўла олиши мумкин, холос!), балки бу ташқи дунё урушаётган, шу дунёни ўзидан ўтказаетган инсонга қандай таъсир қила-

ётганини, у мазкур даҳшатли ҳодиса туфайли ўз онги ва туйғусида нималар йўқотиб, нималар топаётганини талқин ва таҳлил этишдир. Маълумки, бу икки ҳодисанинг ер билан осмонча фарқи бор. Уларни бир-биридан бутунлай ажратиш ҳам нотўғри, бироқ уларни бир нарса деб ўйлаш — санъатни мутлақо тушунмасликдан нишона. Барча истеъдодсиз бунёд бўлган асарлар мана шу — бир қарашда фарқсиздек туюлган икки ҳодисани бир деб ўйлашдан туғилган ва туғилаверади! Адабиётшуносликнинг тамал тошини қўйган Аристотель ўзининг «Поэтика»сида аллақачонлар айтиб қўйибди:

«Мабодо, медицина ёки физикага оид қандайдир рисола-ни вазнга туширган ҳолда нашр этсалар, муаллифни одатда шоир деб атайдилар. Бу ўринда Гомер ва Эмпедокл («Табиат ҳақида» поэмасининг муаллифи — муҳар.) орасида вазндаги яқинликдан бошқа ҳеч қандай умумийлик йўқ, шу боисдан ҳар иккисини шоир, дейишдан кўра, биринчисини шоир, иккинчисини табиатунонос деб аташ адолатдандир... Ахир, Геродот асарларини ҳам шеърга солиш мумкин, бироқ, унинг асарлари хоҳ назмда, хоҳ насрда бўлсин, бари бир тарихлигича қолаверади» (Аристотель. «Поэтика». Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1980 йил, 8,22-бетлар).

Хўш, Абдулла Қаҳҳор «Кўшчинор»ни колхозлаштириш ҳақида ёки бу тузумни мустаҳкамлаш тўғрисида ёздими? Унинг пировард мақсади шу масалалар эдими? Биз бу саволга бир сўз билан ЙЎҚ деб жавоб берамиз. У асарни, аввало, Сидиқжон ҳақида, кейин Ўрмонжон, Канизак, Зуннунхўжа ҳақида ёзди. Бу нима дегани?

Бу шу деганики, ёзувчи учун асосий нарса шакл — ишлаб чиқариш ўрни ёки усули эмас, балки мазмун — инсон интилиши, унинг ўз эркини, қаерда бўлмасин, топишга ҳаракатидир.

Сидиқжон «тирикчилик»дан «яшаш»га ўтиш учун колхозга кириши шартмиди? Асло! Агар шундай ҳолатда масала ҳал бўлганда эди («Кўшчинор чироқлари» шу қолипга, афсуски, кўп жиҳатдан тушган!), ёзувчи бунини исботлаш учун бадий асар ёзиши шарт ҳам эмас эди. Сидиқжон қаерда бўлмасин, нима қилиб бўлмасин (албатта, киссавурлик ёки ҳамон батраклик қилиб эмас!), одамдек яшаш, эл қатори қаторда юришни ўз олдига мақсад қилиб ЎЗИ йўлга чиқади. Агар у шаҳарга яқинроқ жойда яшага-

нида эди, албатта, завод ёки фабрикага кирган, шу ерларда мақсадига эришган бўлурди. Афсуски, роман танқидчилари асардаги (унинг илк ёзилиш нияти повесть бўлганини ҳам унутмайлик!) мана шу кичик, бироқ ҳал қилувчи ўриннинг моҳиятига жиддийроқ эътибор беришни хоҳлашмаган. Ҳатто, И. Боролина ҳам юқорида эслатилган китобида Сидиқжон пул топиш мақсадида йўлга чиққан, деб ҳисоблайди ва ўз-ўзидан унинг колхозга келишини оддий тасодиф натижаси эди, деб хулосалайди. (Бундай фикрларни колхоздан ташқаридаги одамларнинг ҳаммасини одам қаторида ҳам санамаган тузум тарбиясининг меваси, деб тушунмоқ керак!) «Кўшчинор чироқлари»да буткул ўзгариб кетган мана бу ўринларга яхшироқ диққат қилайлик, ахир:

«Сидиқжоннинг нияти шу кетишда ҳеч қаерда тўхтамасдан, тонг отгунча йўл юриб, станцияга бориш, тўғри келган поездга чиқиб, қаёққа бўлмасин, кетиш ва поезддан тушиш билан рўпара келган заводга кириб ишлаш, тинмай, ҳолдан тойиб йиқилгунча ишлаш эди» («Кўшчинор», 21-бет).

Кўряпмизки (бунга ўзбек халқи тасаввуридаги ичкуёвнинг аҳволи тўғрисидаги қарашларни ҳам қўшинг!), А. Қаҳҳор учун бош масала — колхоз ёхуд заводнинг афзалликларини, уларнинг қурилишини кўрсатиш бўлмай, дунёга бир маротаба келадиган одамнинг (эркакнинг!) яшашга, ҳаётга бўлган ички, ўзида мавжуд, бироқ йўл топа олмаётган интилишини «унга аралашмай» кузатиш эди. Сидиқжонни йўлга отлантирган нарса — ўзи моҳиятини тўла тушуниб етмаган, демак, унинг учун омонат гап бўлган колхозга кириш истаги ҳам, бойлик ёки бирор нарсанинг эгаси бўлиш хоҳиши ҳам (С.Сомова даъво қилгандек!) эмас, балки ҳаётда ўз қадр-қимматини, ҳамма унга таниш одамлар эришаётган обрўсини топиш эди. Мана шу табиий, ички руҳий хоҳиш пишиб етилмагунга қадар (ёзувчи эса бу пишиб етилиш жараёнини ниҳоятда жонли ва табиий тасвирлайди — асарнинг биринчи бобини эслайлик!), Сидиқжоннинг колхозга келиши ҳар қанча ўзга кучлар томонидан уюштирилмасин, юзаки қараганда асослангандек туюлмасин, ўз моҳияти билан ТАСОДИФ бўлар эди. Бундай ечим қаҳрамонни асарнинг бошиданоқ мурвати бураб туриладиган кўғирчоққа айлантирар эди. Ёзувчи бу нарсага «Кўшчинор»да, унинг муқаддимасидаёқ алоҳида эътибор берган. «Кўшчинор чироқлари»дан яна

тушиб қолган қуйидаги асос, аслида, бош қаҳрамон Сидиқжон учун потенциал ҳаракат манбаи эди:

«... Бугун кўраётган кунини негадир ҳануз Собиржон қорининг эшигида юриб кўрган кунларига солиштириб, муҳокама қиладиган ва шунинг учун ҳам ўз турмушидан мамнун бўлиб юрган Сидиқжон сўнги кунларда ўз турмушини Ҳайдаралининг турмушига солиштириб, муҳокама қиладиган ва шунинг орқасида бу турмушдан ҳар куни, ҳар соатда бир нуқс топадиган бўлди... Лекин Сидиқжоннинг бундай бўлиб қолишига сабаб Ҳайдарали рўзғоридан орттириб, велосипед миниб юргани ҳолда у онасига маҳси ёки укасига кўйлак-иштон олиб беролмагани **сингари ҳоллардан туғилган норозилик эмас, бунга сабаб бошқа бир норозилик, ҳеч йўл билан тасалли топиб бўлмайдиган, ўйлаган сайин аланга оладиган норозилик эди...**» («Кўшчинор». 7-бет. Таъкидлар бизники — Р. Қ.)

Ҳўш, нима учун қаҳрамон колхозга кирди?

Чунки... «ҳозир унинг кўз олдида Ҳайдаралининг изидан бошқа из бўлмаганлиги учун шу издан боришга — колхозга киришга қарор берди» (8-бет).

Бу — бош қаҳрамон образига арзигулик мустақиллик, асосийси эса ўз қиёфасига, шахсий интилишига (шаблон ҳаёт-йўлига эмас!) эга бўлган характер «Кўшчинор» марказига қўйилганидан далолат эди. Қолган барча воқеа-ҳодисалар, персонажлар шу характер мантиғи билан ҳисоблашар эди. Мана шу — ўзига йўл излаётган характер колхозга келган биринчи куни (унинг анчадан буён аёлисиз яшаётганини ҳам эсдан чиқармайлик!) Ўрмонжоннинг хотинини синаб кўради, колхозчиларга олиб кетилаётган озиқ-овқатдан олиб яшириб қўяди ва А. Алимұхамедовнинг «жонини чиқариб» Зиёдахоннинг («совет колхозчиси»нинг!) юзидан ўпиб олади... Ва буларнинг бари Сидиқжон ҳам жонли, табиий инсон эканлигидан далолат беради.

Ҳўш, «Кўшчинор чироқлари»да нима бўлди?

Ўрмонжоннинг Сидиқжон ўзгаришига таъсири — «Айрилганни бўри ер» деган ҳикматнинг — биринчи вариантда қаҳрамоннинг ўзи бориб етган ҳақиқатнинг энди унга ташқи куч томонидан ўргатилиши, М. Султонова, И. Боролина ва бошқалар айтганидек, романга ижобий таъсир қилмай, аксинча, бош қаҳрамон Сидиқжонни мустақилликдан айирди. Зуннунхўжа билан конфликт объектив са-

баб – Сидиқжоннинг «тўйиши» натижаси эмас, сунъий субъектив омил – Ўрмонжоннинг сценарийси, унинг қуруқ ғоядан иборат гап-сўзлари орқали амалга оширилган бўлиб қолди. Энг ёмони бўлса, бош қаҳрамон Сидиқжоннинг кейинги тақдири, хатти-ҳаракатлари силлиқ схемага тортилди:

«Сидиқжоннинг нияти шу кетишда ҳеч қаерда тўхтамасдан, тонг отгунча юриб бўлса ҳам Капсанчиларга бориш, тақдирдан шикоят қилиб Ўрмонжонга зор-зор йиғлаш, ўшанинг қаноти остида ўз тўпига яна қўшилиш учун тинмай, ишдан-ишни фарқ қилмай, жон-дили билан меҳнат қилиш эди» (А. Қаҳҳор. «Қўшчинор чироқлари». Ўздавнашр. Тошкент, 1952 йил, 23-бет. Таъкидлар яна бизники – Р. Қ.)

Худди мана шу ўзгаришлар туфайли энди биз ҳам БУ Сидиқжоннинг романга тўлақонли қаҳрамон бўла олиш-олмаслигини ўйлаб қоламиз ва бунга жавобни тезда кейинги вариантнинг ўзи беради – Сидиқжон роман саҳна-сидан узоқ вақт тушиб қолади, бошқа қаҳрамон ва ҳодисаларга ўрнини бўшатиб беради. Асарда композиция ва сюжетнинг жуда қўпол бузилиши юз беради. Ўрмонжоннинг Сидиқжонга таъсири билан бошланган, колхоз тузилишидаги «партиянинг раҳбарлик роли», синфий курашнинг бош қаҳрамон тақдири ва роман мантиғи билан боғланмаган даврдаги ва шароитдаги тасвири асарга кириб келади. Сидиқжон қайта пайдо бўлгандан кейин ҳам «тўғри йўлга бошловчилар»нинг интизомли ижрочиси ролини адо этади, холос.

Бадий асардаги ҳар бир деталнинг, айниқса, бу деталь характер мантиғи билан боғлиқ бўлса, қанчалик аҳамиятга моликлигини, яна айниқса, бу нарса Абдулла Қаҳҳордек, «отилмайдиган милтиқни деворга илмасликка» ҳаракат қиладиган ёзувчи ижодида нечоғли муҳимлигини юқоридаги мисоллар тўла тасдиқлайди.

Ҳозирга қадар биз эгаллаб келган позициядан гўё, бизнингча, «Қўшчинор» ҳар қандай камчиликдан холи, мукамал асар эди, деган хулоса чиқадигандек, биз бу хулосани нима қилиб бўлса ҳам ўтказишга ҳаракат қилаётгандек тасаввур пайдо бўлиши мумкин. Шуни айтиб ўтишимиз керакки, «Қўшчинор» асарини мумтоз полотнолар (айниқса, романлар!) қаторига қўшишдан биз ҳаммадан ҳам кўра йироқмиз. Унда талай жиддий камчилик-

лар бор, албатта. Лекин улар, талқин қилишганидек, ғоявий ва сиёсий камчиликлар бўлмай, балки маҳорат билан, ёзувчини ўраб турган муҳит билан, унинг дунёқараши ва эркининг чегараларини белгилаб берган тузум билан боғлиқ қусурлардир.

Бизнингча, асарнинг энг асосий камчилиги — унда романга хос, бу жанр табиати талаб қиладиган эпик кўламдаги фикрлашнинг — романий тафаккурнинг салмоқли эмаслигидадир. Давр ҳақидаги, уни ташкил қилган одамларнинг бир-бирини такрорламас руҳий дунёси ҳақидаги умумлашмаларнинг романдан жой олмаганлигини ҳам фақат шу билан изоҳлаш мумкин. Маълумки, бунинг учун ижтимоий ҳаётда тутган ўрнига кўра эмас, ёзувчи тасвири ва бадиий-ғоявий «юки»га, ҳақиқатига кўра йирик шахслар, бир вақтнинг ўзида ҳам умумлашма, ҳам индивидуал дунёқарашни ўзида мужассамлаштирган қаҳрамонлар образи асарда ҳаракатга тортилмоғи керак эди.

Тўғри, романда бош қаҳрамон Сидиқжон характери анчагина индивидуаллашади, гарчи баъзи ўринларда қаҳрамон соддалиги ёзувчи соддалигига айланиб кетса ҳам, Сидиқжон ўзига хос адабий тип қиёфасига эга бўлган. Лекин романдаги бошқа қаҳрамонлар-чи?

Бадиий асарда асосий диққатнинг марказий қаҳрамонга қаратилиши қусур эмас. Бироқ бу эътиборнинг фақат бош қаҳрамон билан чекланиши ҳам унга фазилат бўлиб кўшилмайди. Афсуски, «Кўшчинор»да иштирок этувчи бошқа қаҳрамонлар, гарчи ўзларининг ташқи қиёфа ва ҳаракатларида индивидуалликка эга бўлсалар-да, уларнинг ички қиёфаси, характерларини белгиловчи руҳий илдизлари тўла очилмай қолган. Биз бу гапларни қаҳрамонларнинг бирор партия аъзосими ёки йўқми, романнинг неча саҳифасида иштирок этишидан қатъи назар гапираётганимиз ўз-ўзидан равшан. «Кўшчинор» асарида ёзувчининг мақсади Сидиқжон билан, унинг «тузалиши» билан чеклангани сабабли бошқа қаҳрамонлар, худди колхоз ҳаётининг турли кўринишлари каби, *бош қаҳрамонни очиш учунгина* хизмат қилади, фақат фон ролини бажаришади.

Романнинг бу бош камчилиги, уни, айниқса, «Сароб»нинг шу жиҳатларига (унинг бошқа жиҳатларига муносабатимизни айтдик!) солиштириб кўрилганида яққол сезилиб қолади. «Сароб»даги кўп қаҳрамонлар (фақат Саидий эмас!) ўзича мустақил ва айни пайтда бир-бирини

(фақат Саидийнигина эмас!) талаб қилувчи, тўлдирувчи типлар сифатида уюштирилган. Унда, масалан, гарчи онабола ва иккаласи ҳам салбий бўлса-да, «Булбулигўё» билан Сорахонни аралаштириш, бирининг ўрнига иккинчисини қўйиш ёки бировидан воз кечиш умуман мумкин эмас. Бундай ҳаракат бутун асарнинг, асарда ёзувчи ўтказмоқчи бўлган идеянинг бузилишига олиб келади. «Кўшчинор»да бўлса, Ўрмонжон билан Аҳмедовнинг, Канизак билан Зиёдахоннинг, Қурбон ота билан Тилла бобонинг, Сидиқжоннинг онаси билан Анзират холаларнинг ҳар бирининг шундай ягоналиги (бир хиллиги эмас, айримлиги!) ёрқин кўзга ташланмайди. Ҳатто, бир вазифа иккита образга бўлиб берилади – Сатторкул умуман колхозга кириш тўғрисида Сидиқжон онгида фикр уйғотса, Болтабой ва Эргашбойлар (булар А. Қаҳҳорнинг «адабиёт домовойи»га ўтказа олмаган қаҳрамонлари бўлиб қолди!) уни колхоз ишига бевосита жалб қилдилар, холос.

Албатта, бу рўйхатга биргина бобда кўринишларига қарамай (Шарофатнинг кейинчалик колхозга бир келибкетишини ҳисобга олмаганда!), ўзларининг оригинал ва айни пайтнинг ўзида типик қиёфалари билан ўқувчи ёдида қоладиган Зуннунхўжа, унинг хотини – кампир, «айвонда кўз оғриқ боласини эмизиб ўтирган» Шарофат образларини асло қўшиб бўлмайди. Бироқ бу образлар ўз характерларининг табиатига кўра ҳам, роман воқеаларининг оқимида кўра ҳам асосли равишда биринчи бобда «қолишади». Бу – қаҳрамонларнинг табиий тўхташи ҳам. Асарнинг асосий қисмида бўлса, биз юқорида санаган персонажлар ҳаракат қилишади. Афсуски, уларга анчагина содда ва тор ҳаракат ҳуқуқи берилади. Биз бу ерда «романда йўқ нарса ҳақида» (А. Қаҳҳор) эмас, балки романда бор, бироқ чуқурлашиши мумкин ва лозим бўлган нарса ҳақида гапиряпмиз.

Бу камчиликларнинг яна бир сабаби қилиб, «Кўшчинор»га асос қилиб олинган ғоя, материал қисса жанрига мос (ёзилиш муқаддимасида кўзда тутилганидек!) эканини, унинг романдек, шубҳасиз, катта жанр талабларига ҳали етарли бўлмаганини кўрсатиш керак. Шунга кўра, «Кўшчинор» камчиликлари тўғрисида гапирар эканмиз, Ҳ. Абдусаматовдан фарқ қилароқ, асардаги «руҳий композиция»нинг торлиги ва ягоналиги, образлар талқинида мураккабликдан қочиш ва бир ёқламалик билан боғлиқ

ўринларни қайд этамиз. Биз, «Сароб» романида, ҳали ҳаётий тажриба жиҳатидан ҳам, адабий «стаж» жиҳатидан ҳам ёшликни бошдан кечираётган пайтидаёқ шу хил мураккабликни (унинг тарихий қанчалик асослангани бошқа масала!) етарли даражада оча олган адибда «Кўшчинор»га келиб бу қувват сусайдими, деган саволни ҳам ўзимизга бериб кўришдан қочмаймиз. Йўқ, ёзувчида бу адабий қувват, аксинча, кучайган эди ва буни «Сароб»дан кейин, уруш йилларида яратилган ўнлаб ҳикоя ва очеркларидан яққол исботлайди ҳам. Бироқ урушдан аввалги ва уруш йилларидан кейин яна амалга кирган мезонлар, адабий муҳит, ҳар қандай мураккабликдан совет кишисига ёт жиҳатлар қидиришга ўрганган ҳоким мафкура, ҳамма қатори А. Қаҳҳорнинг ҳам эркин ижодий қанот ёзишига тўсқинлик қилди. Шунинг учун «Кўшчинор» қаҳрамонлари талқинида ёзувчи кўп ҳам мураккаб кузатишлардан ўзини тияди, персонажларини хийла содда ва осон ҳал бўладиган вазиятларга солиб синайди. (Масалан, Канизак бригадасининг кетмон ўғирлаши, Сидиқжон қийналишларининг айрим эпизодлари каби.) Баъзи штрихлар орқали мақсадга эришиш нияти бўлса (Курбон отанинг князь эшигида отбоқарлик қилиб майиб бўлиши!), унумли натижаларга олиб келмайди. Қолаверса, романда бундай ўринлар жуда ҳам оз.

Тўғри, романнинг иккинчи китоби ёзилмай қолгани нималаргадир умид туғдириши мумкин. (Албатта, бу энди бор-йўғи умид бўлибгина қолади.) Бироқ иккинчи қисм ҳам биринчисидан илдиз олиши табиийлиги, бу илдизнинг эса, юқорида айтганимиздек, унчалик бақувват эмаслиги бу умидни ҳам хиралаштиради.

«Кўшчинор чироқлари» тўғрисида гап кетганда, афсуски, П. Қодиров ҳам, ўзи аввалги танқидни умуман ёқлагани туфайли, унинг камчиликларига ўша танқид оқибатлари сифатида қарамайди. Жумладан, у ёзади:

«Романнинг янги вариантыдаги муваффақиятлар билан бирга, унинг аввалги вариантыда бўлмаган баъзи бир камчиликлар ҳам бор. Бу, аввало, сюжет ва композицияда кўзга ташланади...»

«Кўшчинор чироқлари»га бир колхознинг тузилиш жараёнини кўрсатувчи янги конфликтлар ва образлар киритилгандан кейин янги бир сюжет чизиғи пайдо бўлади. Лекин автор буни ёрдамчи экспозиция рамкасидан чиқармасликка

ҳаракат қилади. Аммо «экпозиция» жуда чўзилиб кетади. Сидиқжон китобнинг катта бир қисмидан тушиб қолади. Бунинг яхши эмаслигини сезган автор тезроқ Сидиқжоннинг сюжет чизиғига қайтиб келай деб шошилади. Шу шошилиш натижасида бадиий тасвир ўрнига баён ва хабар кириб келади... Тўлаган, Бўтабой, Самандаров образлари тугалланмайди» (16-бет).

Булар умуман тўғри гаплар, ҳақли эътирозлар.

Бироқ Сидиқжоннинг асардаги катта қисмдан тушиб қолиши «яхши эмаслигини сезган автор», наҳотки, «бадиий тасвир ўрнига баён ва хабар бериш» ҳам яхши эмаслигини сезмаган бўлса? Бошқа бировга билмадик-ку, бироқ Абдулла Қаҳҳорга нисбатан бундай элементар «ғўрлик»ни тўнкаб бўлмайди! Хўш, унда бу камчиликларнинг сабаби нимада?

Сабаби шундаки, «синфий кураш очиқ, кенг планда кўрсатилиши шарт» деган талаб орқасида ёзилган бу автонном бўлим роман ғоясига, унга қаҳрамон қилиб танланган Сидиқжон тақдирига ҳеч қандай алоқадорликка эга эмас! Ўртага танқид аралашгач, янги вариантда қизиқ бир ҳол юз берган. Талаб синфий курашни бутун тафсилоти билан кўрсатиш бўлди. Яхши, ёзувчи буни бажарди. Бироқ у буни *ўзининг* Сидиқжонидан кечмаган ҳолда бажарди. Сидиқжон бари бир «сўнгги батрак»лигича қолди. Аслида мазкур синфий кураш учун бошқа — унда бевосита иштирок этадиган Сидиқжон керак эди. Лекин ёзувчи бу ўринда «қайсарлиги»га борди — унга бунақа Сидиқжоннинг кераги ҳам, қизиғи ҳам йўқ эди. Қолаверса, бошқа роман ёзиб чиқиш ҳам осон эмасди. Ёзувчининг «Қўшчинор»даги Сидиқжони ҳамма ўрганиб қолган «қизгин синфий курашларда» эмас, улар ўтиб кетган бир пайтда, қайнотаси Зуннунхўжа билан, «тўқимигагина хурсанд бўлиб юрган эшшак» аҳволига қарши ўзбекона олишувдагина қизиқ эди. Ва унинг характери учун шу олишув табиий ва етарли эди.

«Қўшчинор чироқлари»да тасвирланган синфий кураш эса, А. Қаҳҳор ўз ҳикояларининг бирига эпиграф қилиб олган латифани, хоҳласак-хоҳламасак, эслатади:

« — Нега менинг бошимни қашлайсиз?

— Мен ўзимнинг бошим дебман» («Қайгулар» ҳикояси).

Бу бўлим ҳодисалари Сидиқжоннинг боши деб буткул бошқа одамларнинг — Тўлаган, Бўтабой, Самандаров,

Сафаров деган одамларнинг «бошини қашлаш», уларнинг Сидиқжон тақдири билан боғланмас фаолиятларини тасвирлаш эди. Худди шунинг учун бу одамлар образи тугалланмай қолади ва улар шунга маҳкум ҳам! Агар иш уларни «тугаллаш»га қараб кетадиган бўлса, Сидиқжон романда бошқа умуман кўринмаслигига тўғри келар эди. Ҳатто, шунга ҳам рози бўлишни эса энди ёзувчи хоҳламайди. Шу туфайли бу бўлим воқеаларини ҳар қанча қизиқарли, ҳаётий уюштиришга ҳаракат қилинмасин, Сидиқжон тақдири билан ҳеч «қариндош» бўлолмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Бундай ҳолатнинг туғилиши тўғрисида, уни келтириб чиқарувчи сабаб ҳақида Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи жуда теран фикр айтади:

«Адабий асарнинг идеяси йўқолса эмас, ҳатто сусайса ҳам ҳеч қандай ташқи эффект уни адабий асар ҳолида тутиб туролмайди. Идеяга етган зарарни ҳеч қандай ташқи эффект тўлдиролмайди» (А. Қаҳҳор. 5 жилдлик «Асарлар» тўплами, 5-жилд. «Ҳақ сўзнинг кучи». Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1989 йил, 49-бет).

Дарҳақиқат, адолатсиз ва догматик танқид «Кўшчинор» романининг идеясини тушунмай унга чексиз зарар етказди, адабий асарнинг мажруҳ қилинишига сабабчи бўлди. Шу ўринда П. Қодировнинг яна бир эътирозига муносабат билдирамиз. У роман камчиликларидан бири деб (бу ўрин «Кўшчинор»да ҳам айнан бўлгани туфайли тўхталяпмиз!), «Зуннунхўжанинг муштумзўрлиги романининг бошидан охиригача фош этилмай келиши»ни кўрсатади. Бизнингча, бу талаб тўғри эмас. Зуннунхўжанинг «муштумзўрлиги» Сидиқжон унинг уйдан чиқиб кетишининг ўзи орқалиёқ «фош этила» бошлайди (агар шу иборани адабий асар талқинида ишлатиш мумкин бўлса, албатта!). Шарофатнинг Сидиқжонни қайтариш мақсадида колхозга келиши эса Зуннунхўжанинг аҳволи унчалик яхши эмаслигидан далолатдир. Қизининг қуруқ қайтиб келиши бўлса, Зуннунхўжанинг сўнгги жон томирининг ҳам узилишига ишора! Фақат энди Зуннунхўжанинг буюмлари хатга туширилиб, ўзининг бўлса эшақаравага ўтказдирилиб Сибирга сургун қилинишини кўрсатиш қолдики, буни ҳам батафсил чайнаб беришга, ҳар қалай, адабиёт қарздор эмас...

Ундан ташқари, энди шуни ҳам ёзувчидан талаб қил-

сак, романга яна бир ёт, мустақил бўлим кирардики, кейин албатта, бунинг учун ҳам ёзувчига таъна қилган бўлурдик. Ахир ижодкорга ҳам бирор марта сўз бериш керак-ку:

«Бир-биримизга шундай десак, нима бўлади? Мумкинми, мен билан мунозара қилсангиз, эҳтимол, менинг ўзимнинг назарияларим бордир...»

Нозиктаъб мунаққид Матёқуб Қўшжонов А. Қаҳҳор ижодига қайта-қайта унумли мурожаатлар қилиб, бу ижод сирларини қизиқарли тадқиқотларида очган адабиётшунослардан бири. Унинг У. Норматовнинг қисман ҳамкорлигида яратган (олтита бобнинг биттаси У. Норматов қаламига мансуб) «Маҳорат сирлари» китоби (Тошкент, 1968 й.) ҳам тўлалигича қаҳҳоршунослик илмига оиддир. Унда, хусусан, «Қўшчинор чироқлари» асари устида ҳам жиддий кузатишлар олиб борилган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, М. Қўшжонов бу романни конфликтсизлик даври маҳсули сифатида ўрганган, унинг камчиликларини ёзувчи маҳоратидангина эмас, балки адабий-сиёсий муҳитнинг шубҳасиз салбий таъсиридан ҳам қидириб, бу муҳитга ўз муносабатини ошкора билдирган биринчи ўзбек адабиётшуносларидандир.

Тадқиқотнинг «Конфликтсизлик»да конфликт» бўлимида «Қўшчинор чироқлари» романида уюштирилган турли конфликтларнинг (М. Қўшжонов уларнинг кўпини «конфликтчалар» деб номлайди!) бўш асосга қурилгани ва бунинг ҳам бош сабабкори «конфликтсизлик назарияси» экани тўғри таъкидланади:

«Ёзувчининг осон йўл билан боришининг баъзи сабабларини романинг яратилган даврларидаги баъзи тенденциялардан ахтариш керакка ўхшайди.

Бу давр урушдан кейинги мураккаб йиллар эди. Ўша даврда ҳукм сурган эстетик принципларга биноан ижобий қаҳрамон оғир драматик ҳолатларга тушавермаслиги, тушганда ҳам бу ҳолатлардан тез ва ғолибона чиқиши керак бўлар эди. Бордию, бир ижобий қаҳрамон оғир ҳолатдан ўз кучи билан тез чиқа олмаса, иккинчи бир ижобий қаҳрамон, яъни унга нисбатан тажрибалироғи, донороғи ёрдамга келиши, уни қутқариши керак эди...

Абдулла Қаҳҳорда ҳам шу тенденциянинг таъсири йўқ эмас эди, албатта» (Ўша китоб, 148–149-бетлар).

Мана шундай адолатли, тарихий далилланган фикрларни айтган М. Қўшжонов, бизнингча, баъзи мунозара-

ли қарашларни ҳам билдиради. Балки «Қўшчинор чироқлари»га бағишланган бобни ҳам кўтаринки руҳда тугатиш истагимиз, роман танқиди кучайиб кетиб, асар йўққа чиқиб қолмасмикин, деган ҳадикми, ҳар қалай, бир ўй таъсирида мунаққид роман финали ҳақида И. Боролина билан баҳса киришиб, ўзининг юқорида келтирилган фикрларига қарши тургандек бўлади. Аниқроғи, зарарли назарияни тўғри пайқайди-ю, унинг амалдаги яққол кўринишини тан олгиси келмайди. И. Боролина «Абдулла Қаҳҳор» китобида асарнинг финалида пайдо бўладиган баъзи қаҳрамонлар, жумладан, «Известия» газетасининг мухбири Новикова образи хусусида гапириб, унинг анчагина схематик образ бўлиб қолганлигини, ўз-ўзидан унинг роман воқеаларига аралашуви асар ечимига салбий таъсир қилганини тўғри кўрсатган эди (Бу салбий ҳолат пайдо бўлишининг асосий сабабчиларини кўрсатмагани эса, юқорида айтилганидек, бошқа масала!):

«Новикова, ёнма-ён яшаб турганларига қарамай, бир-бирларига қондош эканликларини сезмаган тоға-жиянларнинг бахтли топишувини амалга ошириб берувчи кўҳна романларнинг олийҳиммат даҳоси ролида кўринади» (Эслатилган китоб. 131-бет).

И. Боролинанинг бу гапларига ўхшаш фикрларни М. Қўшжонови унинг ўзи ҳам китобидан келтирилган кўчирмада айтганини кўрдик. Ахир, Новикова образи худди шу талаб натижасида дунёга келгани, роман давомида ҳеч ким билмаган (бу ҳам «Қўшчинор чироқлари»нинг қусури, бунини М. Қўшжонов эътироф этади!) Канизак тарихини бир кеча у билан тунаб билиши, кейин Қурбон отага билдириши, Москвага бориб ёзган мақоласи эса Усмон отанинг ҳам уларнинг изини топишига сабаб бўлганлиги (эслатиб ўтамиз — бу ажабтовур воқеаларнинг бирортаси «Қўшчинор»да йўқ эди!) худди шундай «қутқариш», «донолик»нинг намунаси эмасми?!

М. Қўшжоновнинг давр тўғрисидаги фикрларини, майли, замонаси билан боғлаб, тўғри тушунайлик:

«Тарих Қурбон оталар оиласини ҳам тариқдай сочиб юборди. Вақтлар ўтди, дунёда кўп ўзгаришлар рўй берди. Қурбон оталар оиласи яна бир жойга жам бўлди. Гуё тарих уларни жамлаш учун сочди. Йўқолганларнинг ҳам ўрни тўлди — бу оилага Сидиқжон келиб қўшилди» (152-бет).

Бу гапларга эътироз билдириш энди шарт эмасдир.

(Гарчи доим ҳам йўқолганларнинг ўрни тўлиб, тарих («шўро сиёсати» деб ўқинг!) ҳаммани ҳам «жамлаш учун» сочмаган эди!) Лекин бу хулосани пайдо қилган роман финалидаги бахтли тасодифларга, ҳамма сюжет линияларининг бир жойда йиғилишидаги зўрма-зўракилик ва сунъийликка, «адабий трафарет»га (И. Боролина) эътироз билдириш, бу ҳам айнан «хаётни бўяб кўрсатиш талаблари»дан (М. Қўшжоновнинг ўзи!) туғилган нарса эканини, албатта, айтиш керак. Чунки романнинг бу ечими асар финалга қадар озми-кўпми сақлаб келган, тарихий реаллик (рус амалдорларининг зулми!) асосига қурилган конфликтни — Қурбон ота ўтмиши билан боғлиқ фожианинг ҳам аҳамиятини бирдан пасайтириб юборади. Асарнинг бундай хотималаниши «Ўтмишдан эртақлар»да ўз отаси уриб ўлдирган, бироқ ёш Абдулла «Ва-а, ҳаммаларингни алдаган эдим» деб ўрнидан туриб кетишини» ҳар қанча хоҳламасин, бари бир турмай умри хазон бўлган Савринисонинг бундан ҳам фожероқ шароитда тирилиб қолишидек тасаввур туғдиради. Негаки, Савринисони фақат жаҳолат қурбон қилган бўлса, Қурбон оталар оиласи адолатсиз колониал тузумнинг минглаб қурбонларидан эди. Бир журналистнинг бу кўргиликларни осонгина тескари буриб юбориши унчалик ҳаётий воқеа ҳам, ишонарли адабий ҳодиса ҳам эмас! Бу аччиқ ҳақиқатни рўйирост айтавериш керак. Чунки бу билан камчиликларнинг сабабкори деб Абдулла Қаҳҳорни — романининг асл нусхасида бу қусурлардан йироқ бўлган муаллифни эмас, уни бу ишга мажбур этган даврни, давр назариясини ва бу назарияларни ўйлаб топган кишиларни кўрсатган бўламиз. Бу икки объект ўртасида эса, катта фарқ — «Қўшчинор» романи кўрсатиб, исботлаб турган фарқ бор!

(Ўрни келганда бир мулоҳаза-кузатишимизни ҳам айтиб кетсак. «Қўшчинор»да унинг қаҳрамонларидан бири Канизакнинг тарихи қисқагина тафсилот билан чекланар эди. Яъни, у ёшлигида ўз қариндошларини йўқотган, бошпанасиз қолган етимча қиз сифатида Капсанчилар қишлоғига келиб қолган, шу ерда илиқ ошён топиб яшаётган персонаж. Асар финалида ҳам унинг оилавий тарафдан яқин ягона одами Сидиқжон бўлади, холос. Унда «Қўшчинор чироқлари»дагидек, юқорида айтганимиз — ақлни шоширадиган «қариндош топилиб қолишлар» мутлақо йўқ.

Қайта ишланган вариантда эса Канизакнинг ғалати тарихи пайдо бўлади. Биз уни шунинг учун ҳам «ғалати» деяпмизки, бу қиз тарихи жуда кўп жиҳатлари билан мазкур асардан 14 йил аввал эълон қилинган, 1951 йилда энди ҳеч қачон қайтмайдиган асарлар қаторида саналадиган Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи бош қаҳрамонларидан бири Зебинисонинг ўтмишига ўхшайди. Биргина фарқи — агар Зебинисони адолатсиз чор ҳукуматининг суди даҳшатли сургунга ҳукм қилса, Канизакка бу ерда ҳам худди Новиковага ўхшаш «қардош халқнинг одил вакиласи» Надежда Павловна ёрдамга келади — уни суддан соғ олиб чиқиб кетади, қизга «иккинчи она»лик қилади... Қолган ўринлар эса. Буни тасодифий ўхшашлик, деб тушунмоқни, ўзимизни шу фикрга ишонтирмоқни ҳамма нарсдан кўра кўпроқ истар эдик.)

Абдулла Қаҳҳорнинг 80 йиллик юбилеи муносабати билан унинг 5 жилдлик «Асарлар» тўплами нашр этилди. Бу нашрга А. Қаҳҳор ижоди ва ҳаётининг толмас таҳлилчиси ва тарғиботчиси, таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов сўзбоши ёзган. Унда, табиийки, «Қўшчинор» ва «Қўшчинор чироқлари» романларига ҳам кенг тўхтаб ўтилади, ҳар икки вариантнинг ютуқ ва камчиликлари, айниқса, иккинчи вариантда учрайдиган қусурлар адолатсиз танқид меваси экани айтилади:

«Қўшчинор чироқлари» адабиётнинг ривожини учун зарур шароитлар етарли бўлмаган мураккаб даврда ёзилган асар. Романдаги камчиликларнинг кўпгинаси ўша пайтларда анча кенг ёйилган догматизм талабларига ён беришдан туғилган» («Халқ ёзувчиси». А. Қаҳҳор «Асарлар» тўплами, 1-жилд, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 йил, 23-бет).

Биз мунаққиднинг романлар тўғрисидаги барча фикрларига муфассал тўхталиб ўтирмай, мақолада учрайдиган айрим мунозарали ўринларгагина муносабатимизни баён қиламиз. Бу мунозарали ўрин «Қўшчинор» колхозини тузилишида («Қўшчинор чироқлари» романида!) содир бўлган синфий кураш тасвири жой олган автоном бўлимнинг шакли ва мазмунида сезиладиган «Очилган қўриқ» асари таъсири масаласида кўзга ташланади. Шу муносабат билан Озод Шарафиддинов ёзади:

«Бир вақтлар айрим адабиётшунослар Бўтабой ва Тўлаган образлари билан Шолоховнинг «Очилган қўриқ» романи-

даги Макар Нагульнов ва Кондрат Майданников образлари ўртасидаги баъзи бир ташқи ўхшашликларни рўқач қилиб, Қаҳҳор ижодида Шолохов анъаналарининг кўриниши ҳақида гапирдилар. Албатта, масалани бу тарзда қўйиш тўғри эмас. Абдулла Қаҳҳор «Очилган кўриқ»да Нагульнов ёки Майданников образлари бор бўлгани учун Бўтабой ва Тўлаган образларини асарга киритгани йўқ, балки ҳаёт ҳақиқатида содиқ бўлгани учун уларни яратган...

Ҳарҳолда, Абдулла Қаҳҳор Шолоховга тақлид йўлидан эмас, унинг тажрибасидан ижодий ўрганиш йўлидан борди» (Ўша мақола, 22-бет).

Бир қарашда бу мулоҳазалар ҳам тўғри. Дарҳақиқат, Қаҳҳор қалами ўзбек кишиларини, ўзбек колхозини чизган. Бироқ, Капсанчилардаги ҳодисалар Гремячий Лог ҳодисаларига, Капсанчиларнинг анойи халқи Гремячий Лог казакларига жудаям ўхшаб қолмаганми? Бу ўхшашлик фақат Нагульнов ва Бўтабой, Майданников ва Тўлаган образларидагинами, фақат ташқи жиҳатдангинами?

Яхшиси, иккала романдаги образлар системасини қисман муқояса қилиб кўрайлик:

1. Темир йўл заводи ва депосининг ишчилари — Давидов ва Сафаров.

2. Қишлоқ Советининг раислари — Разметнов ва Самандаров.

3. Партячейка секретари ва колхоз раиси — Нагульнов ва Бўтабой.

Сўнгги жуфтликни, майли, қўйиб турайлик-да (улар фаолиятидаги ўхшашликлар бир томчи сувдек якранг!), Давидов — Сафаров биографиясига, уларнинг гапларига эътибор берайлик. Иккиси ҳам бир хил шароитда — колхоз тузилиши масаласида чақирилган биринчи мажлисда сўзлашяпти.

Давидов: « — Мен, ўртоқлар, ўзим Краснопутиловский заводининг ишчисиман. Колхоз ташкил қилишда ва умумий душманимиз бўлган қонхўр кулакларни тугатишда сизларга ёрдам бериш учун мени олдингизга Коммунистик партиямиз билан ишчилар синфи юборди. Мен гапни чўзиб ўтирмайман. Сизлар ҳаммаларингиз колхозга уюшиб, ерларингиз, асбоб-ускуналарингиз билан молларингизни умумлаштиришингиз керак... Ғалла шунинг учун танқиски, кулак уни ўрада чиритяпти, ундан ғаллани ур-сур билан олишга тўғри келяпти! Фақат тракторгина жонга ора кириши мумкин...» (М. Шо-

лохов. «Асарлар» тўплами. 6-том. «Очилган кўриқ». Ўзадабийнашр, Тошкент, 1965 йил, 29-бет)

Сафаров: « — *Ўртоқлар, мени бу ерга область партия комитети ва темир йўл депосининг ишчилари юборди. Менинг бу ерга келишимдан мақсадим, меҳнаткаш деҳқонни қашшоқликдан чиқарадиган, деҳқонни трактор миндириб социализмга олиб борадиган ишда, яъни колхоз тузишда, ҳамма меҳнаткашларнинг қонини сўриб келган муштумзўрни таг-томири билан юлиб ташлашда сизларга ёрдам беришдир. Мен ҳам деҳқон боласиман, Аслимиз Қудашдан...*» («Кўшчинор чироқлари». Кўрсатилган нашр, 47-бет.)

Сафаров нутқининг давомида ўз оиласи, Давидов отасининг тақдирига ўхшаш ўз отасининг қисматида гапирди. Кейин ҳар икки романда тракторнинг, коллектив меҳнатнинг афзалликлари тўғрисидаги гаплар... Кейин мажлис давом этади, навбатдаги масала — қулоқларни тугатиш масаласи кўрилади. «Очилган кўриқ»да:

« — *Ҳозир биз кулакларни муҳокама қилишга киришамиз. Биз уларни Шимолий Кавказ ўлкасидан сургун қилишга қарор чиқарамизми ё бошқа фикрлар борми?*

— *Қўл қўямиз!*

— *Томири чопилсин!*

— *Йўқ, чопиш эмас, таг-томири билан суғуриб ташлаш керак, — тузатди унинг гапини Давидов, кейин Разметновга деди: — Кулакларнинг рўйхатини ўқиб бер, ҳозир уларни тугатиш масаласини овозга қўямиз»* (36-бет. Таъкид бизники — Р. Қ.).

«Кўшчинор чироқлари»да:

« — *Бошқа савол йўқми? — деди Сафаров, — бошқа савол бўлмаса, иккинчи масалага ўтамиз. Биз, муштумзўрнинг ерини, асбоб-ускунасини, иш ҳайвонларини олиб, колхозга беришимиз ва ўзини бу ердан бадарға қилишимиз керак.*

Мажлис бир лаҳза жим қолдию, кейин ундан-бундан товушлар чиқа бошлади:

— *Отанга раҳмат!*

— *Ҳайдалсин!*

— *Мол-мулки ҳам тортиб олинсин!*

— *Хўп, — деди Сафаров, — бўлмаса, шундай жазога лойиқ муштумзўрларни номба-ном айтайлик. Қани, ёзинг, ўртоқ Самандаров! Биринчи ким?»* (49-бет. Таъкид яна бизники. Эсланг: жуфтлик «Самандаров — Разметнов» ҳатто шу ерда ҳам ажралмайди!)

Кейин... «Очилган кўриқ»да Яков Лукич, Половцев, Лятевский сингари синфий душманлар гоҳ зимдан, гоҳ ошкора узоқ вақт колхозчиларга халақит бериб келишади ва уларнинг фаолияти бош қахрамонлар тақдири билан чамбарчас боғланади.

«Кўшчинор чироқлари»да... А. Қаҳҳорни бу мажлис ва гапларга алоқаси кам бўлган Сидиқжон исмли оригинал қахрамон кутиб турарди, ёзувчи гапни энди қисқа қилмаса бўлмас эди. Шунинг учун айти мажлиснинг ўзидаёқ синфий душман ўзини «ошкор қилади» (қилдирилади!) — Оқилхонтўра ўқ чиқаради...

Кейин... ҳар икки асарда кулоқ қилиш учун бригада-ларга бўлиниб уйларга бориш...

Кейин... Майданников ва Тўлаганнинг иккиланишлари, ҳар икки романда якка хўжаликлар молларининг сўйиб юборилиши, кейин... ҳар икки романда товуқлар ҳам колхозга бирлаштириладими ёки йўқми, деган масала муҳокамаси... Бу эпизодларда умумий адашишлар, муштарак тўғри йўл топиб олишлар...

Булар ўтади. Романининг бош мақсади синфий курашнинг айти талқини орқали давр одамлари ҳақидаги гоани исботлаш бўлган Шолохов шошилмай, уни бутун мураккаблиги (ҳозир анчагина бир томонлама эканлиги ҳам маълум бўлмоқда!) билан бериб бориб, асарнинг 28-бобига етиб келади ва уни шундай бошлайди:

«20 март куни эрталаб почтальон тошқин бўлгани учун Сталиннинг «Ютуқлардан эсанкираш» сарлавҳали мақоласи босилган газеталарни кечиктириб олиб келди. Гремячий Лог бунёд бўлгандан бери газета ўз атрофига шу кундагичалик кўп газетхон тўпламаган эди. Уйларда, тор кўчаларда, том орқаларида, омборларнинг олдида тўп-тўп бўлиб ўқишар эди...» (250-бет)

Романининг идеяси бузилган А. Қаҳҳор эса, ўзи мажбур бўлиб ёзаётган бўлимни тезроқ тугатиб, бир догматик талабдан қутулишга шошади. Бу мақолага 6-бобдаёқ етади ва уни қуйидагича бошлайди:

«Сталиннинг «Муваффақиятлар олдида эсанкираш» деган мақоласи чиққанлиги ҳақидаги хабар Капсанчилар қишлоғига шу куни кечқурун етиб келди. Бир пасда бутун қишлоқни миш-миш тутиб кетди. Яшиқларнинг олдида, чорраҳаларда, қўшни деворга қўйилган шотиларда, ҳовлилар, томларда дув-дув гап» (70-бет).

Майли, мамлакат бир, «ўртоқ Сталин» бир, унга ва мақоласига муносабат ҳам бир, деб ўйлаб турамиз. Кейин... кейин Давидов бу мақола тўғрисида мана бундай дейди:

«Ўртоқ Сталиннинг мақоласи айти вақтида ёзилган. Чунончи у Макарнинг қошига эмас, нақ кўзига келиб тегди!» (251-бет)

Афсуски...

« – Ўртоқ Сталин худди нуқтага урди, – дер эди Сафаров, – айти вақтида худди нуқтага урди» (74-бет).

Кейин...

Биз муқоясани шу ерда тўхтатамиз-да, бир савол устида ўйланамиз. Нега шундай бўлди? «Кўшчинор» романида тўла оҳорли йўлдан борган А. Қаҳҳор «Кўшчинор чироқлари»даги бўлимни нима учун М. Шолохов романига ўхшаш қилиб ёзди?

Чунки УНДАН БУНИ ТАЛАБ ҚИЛИШДИ!

Буни қандай тушуниш керак?

Шундай тушуниш керакки, биринчидан, роман идеясига сиғмайдиган, бошқа романга, бошқача табиатли асарга мос бўлган колхоз қурилиши, унинг таржимаи ҳоли романга, нима қилиб бўлмасин, олиб кирилиши шарт қилиб қўйилди;

иккинчидан, бу қурилишда партиянинг роли, албатта, кўрсатилиши керак, деган талаб қўйилди. Бундай «ошкоралик»ка ўрганмаган ёзувчи худди Давидовга ўхшаш ишчилар синфининг вакили, ўзбекистонлик «йигирма беш мингчи»ни – Сафаровни яратди;

учинчидан, синфий кураш жараёнини тасвирлаш керак эди. А. Қаҳҳорда бўлса, бундай мақсад, узоқ йиллар «пишириб» юрилган ўй йўқ бўлиб, ўз-ўзидан унинг намён бўлиши ҳам қийин эди. Мафкура талаб қилган синфий курашни ёзувчи «Сароб» романида ортиги билан тасвирлаб чарчаган эди. Мана шу вазиятда ёзувчи замонасининг сийқа, схематик сюжетларидан кўра, истеъдодли уюштирилган, жаҳон миқёсига чиққан «Очилган кўриқ» йўлини афзал билди;

тўртинчидан, ёзувчи ҳатто ўзини мажбурлаб оригинал кўринишдаги синфий кураш эпизодларини яратиши ҳам мумкин эди (А. Қаҳҳорнинг қўлидан келарди бу!). Бироқ унинг танқиддан, замонанинг маънавий иштаҳасидан ҳафсаласи пир бўлган эди, ундан оғзи куйганди. Бу тепсатевранмас танқид бари бир ҳар нарсадан «тук топиши»

мумкинлигини ўйлаб, унинг энди қўли етмас бўлиб қолган, шахсан Сталин қўллаб турган ёзувчининг романига тақдид қилиб қутулди...

Ва бу иши билан у бизга шундай сабоқни берди: адабиётга ҳеч қачон қотиб қолган нарса сифатида, бир қолипдан чиқиши керак бўлган буюм сифатида ёндашмаслик лозим. Ҳар бир истеъдодли асар, истисносиз, маълум қолипларни синдириб, азалий тушунча ва кўникмаларни янгилаб, ўзгартириб пайдо бўлади. Ва унинг туғилишига ўқувчи омма, айниқса, адабиётшунослик тайёр бўлиши, унга пешвоз чиқа олиши керак. Акс ҳолда, ҳатто, энг бадий гўзал бўёқлар билан чизилган тақдирда ҳам, фақат талантсиз схемаларга эмас, мумтоз сюжет рамкаларига тушса ҳам, бадий асар ҳеч қачон муваффақият қозона олмайди, муаллифга обрў ҳам келтирмайди.

Афсуски, бу аччиқ сабоқнинг пайдо бўлиши учун, шубҳасиз, катта истеъдод эгаси бўлмиш ўнлаб ёзувчи-шоирларнинг, қатор ижодий авлодларнинг умри керак бўлди. Ва бу умрни хазон қилган, топтаган, ўзига маъқул ҳар йўриққа буриб ўйнаган муҳит, дунёқараш, ғоя қаерлардадир яшар экан, бу маънавий фожиаларнинг қайтарилмаслигига ҳеч ким қафолат бера олмайди ҳам.

ЯКУНИЙ МУЛОҲАЗАЛАР

Рус адабий назариётчиси Борис Александрович Грифцов 1923–24 йилларда яратган «Ёзувчи психологияси» номли монографик тадқиқотининг «Романнинг туғилиши» бўлимида қуйидагиларни ёзганди:

«Роман муаллифининг ўз ижоди ойнасида нимани акс эттиргани билан қизиқишдан аввал, бу ойнанинг ўзини ўрганиб кўрмоқ лозим. Бу ускуна қанчалик мукамал? Ўзининг ички тузилишига кўра, у фақат айрим нарсаларнигина акс эттирмайдими, яна ҳам тўғрироғи, у, нарсаларнинг фақат айрим муносабатларини уларнинг алоҳида уюшишларини ёки жузъий жиҳатларинигина ифодаловчи қурилма эмасми? Қандай маънавий шаклланишдаги одам романист бўла олади? Яна бу одамга роман туғилиши учун қулай кайфиятлар ва бошқа пайтда эса романи мутлақо инкор қиладиган руҳий ҳолатлар ҳам ёт эмасми? Аввал шуларни ўрганиш керак» (Б. Грифцов. «Психология писателя». «Художественная литература». Москва, 1988 г., стр. 75–76).

Абдулла Қаҳҳор романларининг ижодий тарихи билан қизиқар эканмиз, биз ҳам гўё ўзбек романистининг қалб ойнасига, унда аксланган дунёга бир назар ташладик. Бу ойнага ишлов берган замонлар дастгоҳининг ишлаш та-мойиллари, унга қувват етказиб турган ғоялар генератори ва дастгоҳ устида туриб маҳсулотнинг «винтчаси ва пар-раги»ни қотирган усталар қиёфаси билан танишдик.

Аввало, «Сароб» романининг ёзилишига сабабчи бўлган ижтимоий-сиёсий ҳаёт омиллари, 1930–1932 йил-ларда жумҳуриятда ҳукм сурган қатагон олди муҳитининг ёзувчи дунёқарашига таъсирини кузатдик. Қосимовчилар, бадриддиновчилар судлов процессларида, булардан сал илгари ўтган «Боту ва Рамз иши», «18 лар гуруҳи иши», «Ботир гапчилар»нинг «фош қилиниши», Мунаввар қори фаолиятининг қораловларида айтилган гаплар ёзувчи учун мутлақ ҳақиқат шамойилида кўрингани, ўзига хос ижти-моий-сиёсий буюртма даражасига етганини қатор мате-риаллар мисолида кўрдик. Ёзувчи шахсий кутубхонасидан топилган қатор китоблар «Сароб» романининг ёзилиш тарихига анчагина ойдинлик киритишга сабабчи бўлди.

Кузатишлар давомида аввалдан мунозарасиз қабул қилинган айрим хулосалар жиддий ўзгаришларга учради. Жумладан, «Сароб» романининг атрофида бўлиб ўтган муҳокамаларнинг аксарияти, олдин тушунилганидек, ро-манга ва унинг муаллифига қарши қаратилган эмас, бал-ки туб моҳияти билан уларнинг ҳимояси бўлганининг гу-воҳимиз. Бунга асар диспутининг Давлат Архивида сақла-наётган стенограммаси ва ўнлаб мақолаларнинг йўнали-ши далил бўла олади.

Мулоҳазаларимиз давомида ҳаётий ҳақиқатларнинг қандай сабабларга кўра бадий ҳақиқатга айланмай қол-ганию, ҳоким мафкура кўрсатмаси бўйича уюштирил-ган чала ҳақиқатлар қанчалик кенг ҳажм ва мазмунда адабий матнга кўчганига ўз муносабатимизни билдир-дик.

Алоҳида диққат қаратганимиз яна шу нарса бўлдики, 1937–38 йилларда – бутун шўролар мамлакатида, шу жум-ладан бизнинг юртимизда ҳам миллатнинг улуғ сиймола-рига қарши қатагон шафқатсизларча авжга минаётган бир паллада «Сароб» романининг оммага тарқатилиши фақат адабий ҳодисагина эмас, балки, жиддий сиёсий ҳодиса бўлиб ҳам тарихга кирди. «Тарихга кирадиган» ҳодисалар-

нинг эса таъсир қудрати ва кўлами аввалдан маълум. «Сароб» романи тўла чиққунига қадар ҳам унинг йўналиши ва ўтказмоқчи бўлган ғояси адабий жамоатчиликка маълум эдики, у ҳақда, масалан, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон ва яна ўнлаб қурбонларнинг фикру қарашлари ё ҳозирча ёки энди абадий бизга қоронғи бўлиб қолади...

«Сароб»да, бош қаҳрамони Раҳимжон Саидийнинг тақдирини белгилашда ёзувчи машҳур (ва ўзи ёқлаган марксистик!) бир гапни айтади:

«Ким қандай яшаса, шундай ўйлайди!» (романнинг 1937 йилги нашри, 241-бет)

Адибнинг биринчи романи ғоявий пафоси ҳақида хулосага келар эканмиз, бу ақида унинг ўзининг ҳам ижодий тақдирини белгилаганига иқдор бўламиз. Қандай яшамогидан қатъи назар, қайси диктатор истибдодида бўлмасин, абадий ўлмас қадриятларни бўғзи қонга тўлиб куйлаган ижодкорлардан фарқ қилароқ, А.Қаҳҳор ўзига тарбия берган мафкурани, унинг қарашларини ҳимоя этди, унга самимий садоқат ва катта истеъдод билан хизмат қилди. Кузатишларимиз давомида биз мана шу ҳолни ҳар қандай ортиқча ҳаяжон ёхуд қоралашдан сақланиб холис ўрганишга, таҳлил этиш ва тушунишга уриндик.

Рисоланинг иккинчи боби «Кўшчинор» романи тақдирига бағишланди.

Унда, аввало, урушдан кейинги дастлабки йилларда бошланган «конфликтсизлик назарияси», космополитизмга, буржуа эстетизмига қарши кураш ниқоби остида ўтказилган догматик адабий сиёсатга тўхталдик.

Худди шу йиллари яратилган «Кўшчинор» романи қаршисига ҳам шу зарарли назария ўз талаблари билан чиқди, асарнинг қайта ишланиши қаттиқ талаб этилди, бу кампанияга энг юқори доира сиёсатдонлари ҳам фаол аралашди. Рисолага материал йиғиш ва уларнинг таҳлили давомида бизни бир нарса жиддий ўйга толдирди. Бу, инсоннинг, хоҳ у амалдор шахс, хоҳ оддий меҳнаткаш бўлсин, ҳаётининг принципи, эътиқоди масаласи. Шуниси қизиқ (аниқроғи – афсусланарли)ки, тарихда жами эътиқодини асрай билмаганлар, унинг учун ширин жонидан кеча олмаганлар бор, уларнинг бари ўз қилмишларини даврнинг бўйнига юклашган, ундан тилсиз гувоҳ ўрнида фойдаланишган.

Тўғри, шахсга сиғиниш даври, кўриб ўтилганидек, ўта

салбий муҳитни жамиятнинг ҳаёт нормасига айлантирди, социал адолатсизлик бениҳоя кучайди. Эркин фикрли, айниқса, жамият ҳаётини таҳлил қилишга қодир шахслар таъқиб остига олинди, уларга фақат маънавий эмас, жисмоний ҳам зарба берилди.

Бироқ буларнинг ҳаммасини якка шахс, у ҳар қанча қудратли бўлмасин, амалга ошира олмас эди. Унга таъқиб ғояси ва сиёсатини ўтказиш учун зарбдор куч – солдатлар, манқуртлар лашкари керак эди. Улар бўлса, бизнинг тасаввуримиз ўрганиб қолганидек, озчилик бўлмай, анчагина салмоқли эди. Фақат қурбонларнинг эмас, қурбон-парастларнинг ҳам виждонини таҳлил этадиган вақт аллақачон келган. Бу кучлар тарихда бирор ном билан номланмаган, албатта. «Шахсга сифиниш даври» атамаси эса уларни буткул мавҳумлаштириб, масала доирасидан сирғалиб чиқиб кетишларига имкон беради.

Ахир, ҳатто ўша сифинилган «доҳий»лар айнан Абдулла Қодирийнинг, айнан Фитратнинг, айнан Чўлпоннинг ижодига, у орқали тақдирига тажовуз солишни ҳеч кимга буюрмаган эди-ку. Агар одамнинг ўзи аслида эзгу ниятли, покиза имонли бўлса, у ҳар қандай мураккаб, қийин ижтимоий ҳаёт шароитига тушиб қолмасин, унга қарши бош кўтариш, бу ҳам бўлмаса, аламли сукут сақлаш билан инсонийлик шаъни ва адолат дарахтига заха етказмаслиги мумкин эди-ку. Халқнинг, миллатнинг чинакам фидойи фарзандлари шундай қилишди-ку!

Афсуски, биз рисолада фаолиятларига қисқача тўхталганимиз айрим кишилар бунинг аксини қилишган. Улар йиллар давомида адабиёт ҳаётига хавф солиб, унинг эркин камол топишига муттасил халақит беришган. Халқимизнинг истеъдодли ижодкорлари баъзан уларга бўйсунмишга, улар билан ҳисоблашишга ҳам мажбур бўлдилар. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам қайта ёзишга мажбур этилгани — «Кўшчинор чироқлари» романидан ўзининг кўнгли тўлмади, бу асари учун ўқувчиси олдида хижолат тортди. Чунки роман аввалги вариантдан солиштириб бўлмайдиган даражада ўзгариб, бўшашиб кетган эди. Кейинги авлод адабий танқидчилари романнинг янги вариантдан анчагина камчиликлар топиб, ҳақли равишда уни танқид қилишди. Бироқ М. Кўшшонов, О. Шарафиддинов, У. Норматов ва яна бир неча олимлардан фарқли ўлароқ, бу танқидчиларнинг кўпчилиги асардаги камчиликлар илдизини жа-

миятни бошқараётган мафкура табиатидан, шу табиатда ўсишга мослашган кимсаларнинг яқин ўтмишда йўл қўйган эътиқодсизликларидан излашмади. Ўнлаб истеъдодли асарларни баҳолашда юз берган бу эътиқодсизлик (ёки қондек «қизил эътиқод») — адабий ҳодисалар тўғрисида ўз принципиал фикрига эга бўлмаслик ёки бу фикрни ҳимоя қила олмасликдек маънавий ожизлик адабий омма учун камида уятли ҳолдир. Фикрдаги бундай бебурдлик шўро адабиётшунослигида ўзининг типик намуналарини қайта-қайта намоён қилди. Адабиётнинг алифбосидан беҳабар, ўзининг ожиз истаклари билан бугун бор, эртага йўқ бўлган қандайдир ўткинчи ғоя қулининг кўрсатмаларини ҳеч бир мулоҳазасиз ҳоким кучга айлантириш, бу ҳокимликка йўл очиб бериш учун ҳар қандай ишонч ва иймондан дарров воз кечиш ёхуд тониш бир гуруҳ «аҳли илм»нинг «илмий-ижодий принципи»га айланиб қолганди. Ҳолбуки, ижод, санъат, адабиёт фақат эркин руҳ, бўйсунмас қалб етиша оладиган нафис макондир.

... Машҳур рус адиби Валентин Катаев ўз эсдаликларидан В. Маяковский сўзлаб берган бир ҳодисани ҳикоя қилади. Бу — номдор футурист В. Маяковскийнинг машҳур символист А. Блок билан бўлган биринчи учрашуви эди. Ёш шоирни қабул қилар экан, ҳорғин Блок, жумладан, шундай хитоб қилади:

«Бу таширф илгаридан ҳал қилиб қўйилган эди. Ҳар доим бир машъум кунда келажак ўтмишининг остонасида пайдо бўлади. Мен ўтмишман. Сиз келажаксиз. Сиз — қасоссиз. Уртамиздаги суҳбат ҳар доим узун бўлади...» (Валентин Катаев. «Хаёл чечаклари». Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1978 йил, 202-бет)

Бизнинг ҳам Абдулла Қаҳҳор романларининг ижодий тарихи билан боғлиқ кузатишларимиз баҳона ўтмиш билан қилган суҳбатимиз хийла узун бўлди. Бу суҳбатнинг ҳам тақдири «илгаридан ҳал қилиб қўйилган», у қачондир юз бериши аниқ эди, балки. Бироқ бу кун, бизнинг суҳбат кунимиз ҳам машъум кунми? Агар шундай бўлса, ким учун машъум — ўтмиш учунми ёхуд келажак учун? Балки ҳар иккаласи учун шундайдир?

Ўтказган суҳбатимиз бўлса нима? Қасосми? Агар қасос бўлса, кимдан, қандай қасос, ундан сўнгги мурод не? Умуман, ҳар қандай бўлмасин (маънавий ҳам!), қасосдан

бирор мурод ҳосил бўладими? Яшамоқнинг, ижод қилмоқнинг уфқи шу билан беркиладими?

Бизнингча, қасослар завқи, «машғум кунлар» иштиёқи ҳар қанча кучли бўлмасин, улар илмий ва фактик мушоҳада, рационал хулосалар, абадий мантиқларга етиб боришнинг тўғри усуллари ўрнини ҳеч қачон босолмайди.

Биз ушбу рисолага сўнгги нуқтани (ҳозирча) қўяр эканмиз, мана шу абадий мантиқнинг қайсидир бир майда улушига ожизгина нур тушира олган бўлсак, истагимиз — эзгу муроднинг ҳосил бўлгани шу, деб ҳисоблаймиз.

1988–1991 йиллар

МУНДАРИЖА

Кўнгил билан сўзлашиш	3
Миллатни таниш	9
Ойбекнинг «Гулнор опа»си	16
Искандару Доролардан қолган латифа	28
Адабиётнинг қанд касаллиги	37
Виждон	44
Халқ тақдири роман кўзгусида (<i>рисола</i>)	49

РАҲМОН ҚЎЧҚОР
ҚАРЗ БЕРИЛГАН НУР

Тошкент «Маънавият» 2008

Муҳаррир *У. Қўчқоров*
Мусаввир *Н. Попов*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Муҳиддинова*
Компьютерда тайёрловчи *Ш. Соҳибов*

Теришга 19.10.2008 й. да берилди. Босишга 18.12.2008 й. да рухсат этилди. Бичими 84×108/₃₂. Times гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 8,40. Нашр т. 9,41. 3000 нусха. Буюртма № 08-1036. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 38–08.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй, 2008.